ნანა ხაზარაძე

კავკასიურ-
ახლოაღმოსავლური
სამყარო

THE GEORGIAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES

NANA KHAZARADZE

CAUCASIAN-NEAR EASTERN WORLD

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИИ

НАНА ХАЗАРАДЗЕ

КАВКАЗСКО-БЛИЖНЕВОСТОЧНЫЙ МИР

TBILISI 2012 ТБИЛИСИ

საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული
აკადემია

ნანა ხაზარაძე

კავკასიურ-
ახლოაღმოსავლური
სამყარო

თბილისი 2012

UDC (უაკ) 94(479.22) + 94(5-11)](093)
ხ-161

რედაქტორი: **თამაზ გამყრელიძე**
აკადემიკოსი

რეცენზენტი: **ირინე ტატიშვილი**
ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი,
პროფესორი

წიგნი გამოსაცემად მოამზადა
ჯუანშერ ამირანაშვილმა
ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი

Editor: academician **Tamaz(Thomas) V. Gamkrelidze**
President of the Georgian National Academy of Sciences

Reviewer: professor **Irene M. Tatishvili**
Doctor of Historical Sciences
The book for the edition was prepared by **Juansher S. Amiranashvili**
Doctor of Historical Sciences

Редактор: академик **Тамаз В. Гамкрелидзе**
Президент Национальной академии наук Грузии

Рецензент: профессор **Ирина М. Татишвили**
доктор исторических наук
Книгу к изданию подготовил **Джуаншер Ш. Амиранашвили**
доктор исторических наук

© ნანა ხაზარაძე, Nana Khazaradze 2012.
© Georgian National Academy of Sciences, 2012.

ISBN - 978-99928-20-42-1

ნ ი ნ ა თ ქ მ ა

1958–2011 წლებში არასრული ნუსხით, მეცნიერთა სხვადასხვა ფორუმებზე 130–ზე მეტი მოხსენება ნავიკითხე. ერთი ნაწილი თეზისების, მოკლე შინაარსებისა და სტატიების სახით გამოქვეყნდა, ნაწილი ჩემს პირად არქივში ინახება. ამჟამად მკითხველს ზოგი მოხსენების სრულ ვერსიას ვთავაზობ და რამდენიმე სხვა ნაშრომს ვთავაზობ.

აქვე დავძენ: წიგნის საბოლოო მომზადების შემდეგ, იგი კიდევ ერთხელ გადავიკითხე და აღმოვაჩინე, რომ მან შორეული და ახლო წარსულის იმ ბედნიერ დღეებში დამაბრუნა, როდესაც საქართველოში, აზერბაიჯანში, სომხეთში, რუსეთში, ლატვიაში, უკრაინაში, გერმანიაში, ჩეხოსლოვაკიაში, უნგრეთში, ავსტრიაში, საფრანგეთში, იტალიაში, ჰოლანდიაში, ინგლისში, თურქეთსა და იაპონიაში გამართულ კონფერენციებში ვმონაწილეობდი, ვხვდებოდი და ვუსმენდი მსოფლიოში სახელგანთქმულ აღმოსავლეთმცოდნეებს, ანტიკოსებს (არქეოლოგებს, ისტორიკოსებს, ლინგვისტებს, ფოლკლორისტებს, ხელოვნებათმცოდნეებს); ვეცნობოდი ამ ქვეყნების სამეცნიერო ცენტრებს, უნივერსიტეტებს, წიგნთსაცავებს, უახლეს სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურას, მუზეუმებში დაუნჯებულ საგანძურებს, ღირსშესანიშნაობებს, ყოფით კულტურას და ახალი საბუთო გეგმებითა და ნარუშლელი შთაბეჭდილებებით

დაბრუნებულს შინ ჩემი უსაყვარლესი ადამიანები სიხარულით მხვდებოდნენ...

მადლობა განგებას, რომ ჩემი ხანგრძლივი ცხოვრების გზაზე ასეთი ღირსსახსოვარი დღეები მაჩუქა!

მადლობა ნიგნის რედაქტორს, საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის პრეზიდენტს, აკადემიკოს თამაზ გამყრელიძეს, რომლის თანადგომის გარეშე ნიგნის გამოქვეყნებას ვერ შევძლებდი.

მადლობა ნიგნის რეკენზიენტს, ქართული ხეთოლოგიური სკოლის ტრადიციების ღირსეულ გამგრძელებელს, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორს, პროფესორ ირინე ტატიშვილს.

მადლობა გამოსაცემად ნიგნის მომზადებისათვის დიდად დამაშვრალს, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორს ჯუანშერ ამირანაშვილს.

მადლობა ყველას, ვინც ჩემთვის უმძიმეს 2012 ნელს ამ კრებულის შედგენის სურვილი შემინარჩუნა.

ნანა ხაზარაძე

FOREWORD

In 1958-2011 I read more than 130 papers at various scholarly forums, this being only a partial list. Some of them were published in the form of abstracts, brief summaries and articles, some are kept in my personal archives. At present I offer the readers complete versions of some papers.

Here I would like to note the following: after the final preparation of the book, I read it once again and found out that it brought me back to the happy days of the remote and recent past, when I participated in conferences held in Georgia, Azerbaijan, Armenia, Russia, Latvia, Ukraine, Germany, Czechoslovakia, Hungary, Austria, France, Italy, Netherlands, England, Turkey and Japan, when I met and listened to world-renowned orientalists, classical scholars (archeologists, historians, linguists, folklorists, art critics), familiarized with research centres, universities, libraries of these countries, most recent specialist literature, treasures preserved at museums, places of interest, everyday culture, and when I, returning home with new plans for work and unforgettable impressions, was met by my dear persons with joy...

Thank God for granting me such memorable days during my long course of life!

I would like to express my gratitude to the editor of the book, President of the Georgian National Academy of Sciences, Academician **Thomas Gamkrelidze**, without whose support I could not have been able to publish the book.

Thanks are due to the book reviewer, Professor **Irene Tatishvili**, Doctor of Historical Sciences, a worthy successor of the traditions of the Georgian school of the Hittite studies.

I would also express gratitude to **Juansher Amiranashvili**, Doctor of Historical Sciences, who made a great contribution to the preparation of the book.

I am grateful to all who helped me in 2012, the hardest year for me, to retain the desire to compile this collection.

Nana Khazaradze

ძველი კავკასია და ახლოაღმოსავლეთი
(ისტორია, წყაროთმცოდნეობა, ისტორიული გეოგრაფია, კულტურა)

ANCIENT CAUCASUS AND NEAR EAST
(HISTORY, SOURCE-STUDY, HISTORICAL GEOGRAPHY, CULTURE)

ДРЕВНИЙ КАВКАЗ И БЛИЖНИЙ ВОСТОК
(ИСТОРИЯ, ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ, ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ, КУЛЬТУРА)

ლუვიური ორი იეროგლიფის ისტორიისათვის

როგორც წინათაც არაერთგზის აღვნიშნავდი, ძვ. წ. XVI საუკუნეში შექმნილი იეროგლიფურ-ლუვიური დამწერლობა პირველხარისხოვან საისტორიო წყაროს წარმოადგენს ძვ. წ. II-I ათასწლეულების ანატოლიის ისტორიის არაერთი მნიშვნელოვანი ასპექტის წარმოსაჩენად. ამ ხატოვან დამწერლობაში საკმაოდ ადეკვატურადაა ასახული ძველი ანატოლიის ფლორა, ფაუნა, არქიტექტურა, საზოგადოების სოციალური სტრუქტურა, უძველესი რწმენა-წარმოდგენები და ა.შ.

წინა წლებში შევეცადეთ გვეჩვენებინა, რომ ძველანატოლიური ფაუნისა და ამ რეგიონში გავრცელებული არქიტექტურული ძეგლების (სასახლე, ტაძარი, ჭიშკარი) აღმნიშვნელი ლუვიური იეროგლიფები სავსებით შეესაბამება რეალურ ისტორიულ ვითარებას. ხეთურ და გვიანხეთურ წერილობით ძეგლებთან, აგრეთვე, ანატოლიის ტერიტორიაზე არქეოლოგების მიერ მოძიებულ მასალასთან ლუვიურ იეროგლიფებზე აღბეჭდილი ნიშნების შედარებამ ერთმნიშვნელოვნად დაგვანახა, რომ ამ ორიგინალური დამწერლობის შემქმნელნი სრულად ფლობდნენ ღირებულ ინფორმაციას ძველანატოლიური სამყაროს შესახებ.

ამჯერად, ჩვენი კვლევის საგანს ლუვიური ორი იეროგლიფი წარმოადგენს. ესაა:

"პურის თავთავი", მარცვლეულის ღეთაების სიმბოლო, რომელსაც ლურსმული Halki-შეესატყვისება.

"პური", ლოგოგრამა: 1. ფონეტიკური წაკითხვა turpi-, 2. ფონეტიკური წაკითხვა, ან ფონეტიკური კომპლემენტი (...)arsa-.

ცნობილია, რომ ხორბლისა (Triticum L.) და ქერის (Hordeum L.) უძველეს სამშობლოდ წინა აზია, სამხრეთი კავკასია და ჩრდილოეთი აფრიკაა აღიარებული. არქეოლოგები ამ არეალში აღნიშნული მარცვლეული კულტურების არსებობას ძვ.წ. X ათასწლეულიდან, ნეოლითური რევოლუციის დასაწყისშივე ვარაუდობენ.

წერილობითი წყაროების ჩვენებათა საფუძველზე შესაძლოა დავასკვნათ, რომ ძველი ანატოლია, იეროგლიფურ-ლუვიური დამწერლობის სამშობლო, ძვ. წ. II ათასწლეულის დამდეგიდანვე მძლავრ სამეურნეო კერას წარმოადგენდა. ხელსაყრელმა ბუნებრივმა პირობებმა იმთავითვე შეუწყო ხელი ამ რეგიონში მიწათმოქმედების განვითარებას.

"კაპადოკიური" ფირფიტების მონაცემებით, ანატოლიაში ძირითად მარცვლეულ კულტურებს ხორბალი და ქერი წარმოადგენდა. "კაპადოკიურ" ფირფიტებშივე ვხვდებით გამოთქმებს: "მარცვლეულის მოსავლის აღების დრო", "დათესილი მარცვლეულის გამწვანების დრო", "წლის დასაწყისი", უფრო ზუსტად: "ცელის აღების დრო"[7] და ა.შ.

ჩვენთვის საინტერესო საკითხთან დაკავშირებით ძირითად ცნობებს ხეთურ ლურსმულ წერილობით წყაროებში ვპოულობთ.

ხეთების ძველი სამეფოს (ძვ. წ. 1650-1500 წწ.) ერთ-ერთი თვალსაჩინო მმართველის, თელიფინუს (დაახლ. 1550-1500 წწ.) მიერ ტახტის მემკვიდრეობის კანონთან დაკავშირებით შედგენილი ტექსტი ამ თვალსაზრისით არაერთ საყურადღებო ინფორმაციას გვაწვდის. დოკუმენტიდან კარგად ჩანს, თუ რა დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა ხეთების ძველ სამეფოში მარცვლეულ კულტურებს. ირკვევა, რომ მეფისათვის ხორბლის მოსავალი განსაკუთრებული ყურადღებისა და ზრუნვის საგანი ყოფილა. თელიფინუ აცხადებს: "და მე ხორბალი

კელავ უხვად ვაქციე (გავამრავლე). მეგუთნეებმა მხოლოდ ეს მინდვრები და ველები (დაამუშაონ), ბეჭედი უნდა დაუსვან . არ უნდა იცრუონ. ისინი მოსავლის [1 გიპესარს] ან 2 გიპესარს აკლებდნენ და ამით ქვეყანას სისხლს აცლიდნენ. ახლა კი (ასე) აღარ აკეთონ! ვინც გააკეთებს, დაე, მას საშინელი სიკვდილი მიუზღონ. აწ და მარადის (შენ), ვინც ჩემს შემდგომ მეფედ გახდები, ხორბალი ყოველთვის დაბეჭდე მათი სახელით. ამიერიდან "ბეჭდის სახლის" გამგებლებმა შენ დაგიტოვონ. ისინი შენ გეტყვიან: "...", მაგრამ შენთვის არ უნდა დაბეჭდო. იგი მათი სახელით დაბეჭდე..."; "...ხათუსში აგებული უბნები (ტექსტში "დასახლებანი") დაცული უნდა იყოს და შენ ისინი არ უნდა მიატოვო. (ეს) აგებული უბნები... წყალი. ხორბლისათვის იგი (წყალი) ათჯერ (და) ოცჯერ უნდა მოიტანო..."[8]. თელიფინუს სახელით შედგენილ ტექსტშივე ხორბალთან, ველ-მინდვრებთან, მეგუთნეებთნ ერთად, "მინდვრის ათასთა" მთავარნიც მოიხსენიებიან ("ახლა კი, დღეიდან, ხათუსაში თქვენ, "სასახლის ძენო", "მინდვრის ათასთა" მთავარნო, თქვენ ეს სიტყვები შემდეგში უნდა ცნოთ...")[9].

ჯერ კიდევ ხეთების ძველი სამეფოს დროს (ძვ. წ. 1650-1500 წწ.) შედგენილი ხეთური კანონების მთელ რიგ მუხლში არაერთგზისაა საუბარი ხორბლის ქურდობასთან დაკავშირებით არსებულ სანქციებზე (§96: "[უკეთუ] კაცი ხორბლის ბეღელს გაქურდავს და ბეღლის [ხორბალს მოიპარავს], იგი [ბეღელს] ხორბლით აავსებს, 12 სიკლ ვერცხლს გაიღებს და მის სახლს ჩააბარებს", ან §97: "[უკეთუ] მონა ხორბლის ბეღელს გაქურდავს და ბეღლის [ხორბალს მოიპარავს], იგი [ბეღელს] ხორბლით აავსებს, 6 სიკლ ვერცხლსაც გაიღებს და მის სახლს ჩააბარებს")[10].

ხეთურ კანონებში "ხორბალზე გასუქებული" ღორისა და გოჭის მოპარვის შესახებაცაა საუბარი. ასე, მაგ., §81:

"უკეთუ ვინმე ხორბალზე (გასუქებულ) ღორს მოიპარავს, წინათ ერთ მინა ვერცხლს აძლევდნენ, ახლა კი 12 სიკლ ვერცხლს გაიღებს და მის სახლს ჩააბარებს". საინტერესო ისიცაა, რომ ღორისა და გოჭისათვის ზიანის ანაზღაურება სწორედ ხორბლის საშუალებით ხდებოდა (§83: "უკეთუ ვინმე მაკე ღორს მოიპარავს, 6 სიკლ ვერცხლს გაიღებს) და გოჭებსაც დაითვლის (ყოველ) ორ გოჭზე 1 საწყაო ხორბალს გაიღებს [და მის სახლს ჩააბარებს]; §84: "უკეთუ ვინმე მაკე ღორს სცემს და იგი მოკვდება [მისი ანაზღაურება] ზუსტად იგივეა"; §85: "უკეთუ ვინმე პატარა გოჭს (დედა ღორს ანუ ძუძუს) მოაცილებს და მოიპარავს [...საწყაო ხორბალს გაიღებს"). ხეთურ კანონებშივე იხსენიება "კალო", "მინდორი", "ბაღი", (§86: "უკეთუ ღორი კალოზე ანდა მინდორზე (ან) ბაღში გაივლის და კალოს, მინდვრის (ან) ბაღის პატრონი სცემს და იგი მოკვდება, იგი მას პატრონს უკან მიჰგვრის. თუ მას არ მიჰგვრის, იგი ქურდი იქნება")[11].

ხეთურ კანონებში მკაცრადაა განსაზღვრული სასჯელი მომავალი მოსავლის განადგურების შემთხვევაშიც (§106: "უკეთუ ვინმე თავის მიწაზე ცეცხლს დაანთებს და მას მოსამკელი ყანისკენ მიუშვებს და ყანას ცეცხლს წაუკიდებს, იმან, ვინც ცეცხლი წაუკიდა, თვითონ უნდა აიღოს გადამწვარი ყანა, ხოლო პატრონს უნდა მისცეს კარგი ყანა და იგი აიღებს მოსავალს")[12].

ხეთური სამართლის ძეგლში, საგუთნე ხარს, როგორც ჩანს, სოფლის მეურნეობაში მისი განსაკუთრებული მნიშვნელობის მიზეზით, რამდენიმე მუხლი ეთმობა: განსაზღვრულია მისი ფასი, გათვალისწინებულია სასჯელი მისი ქურდობისათვის (§63: "უკეთუ ვინმე საგუთნე ხარს მოიპარავს, წინათ 15 ხარს აძლევდნენ, ახლა კი 10 ხარს გაიღებს – 3 ხარს ორწლიანს, 3 ხარს ერთწლიან (და) ძუძუმწოვარას გაიღებს იგი და მის

სახლს ჩააბარებს"; §66: "უკეთუ საგუთნე ხარი, უკეთუ შესაბმელი ცხენები, უკეთუ ძროხა, უკეთუ ჭაკი ვირი (სხვის) ბაკში შეერევა ა(ნდა) უკეთუ ვაცი გაწვრთნილი, უკეთუ დედალი ცხვარი, უკეთუ ვერძი (სხვის) ბაკში შეერევა, პატრონი [მისი კი იპო]ვის, იგი მას კანონიერად უკან წამოიყვანს [როგორც] ქურდს მას არ აიყვანენ, შეიპყრობენ)[13].

ხეთური კანონები საგუთნე ხარის ფასსაც ეხება. ირკვევა, რომ იგი გაცილებით უფრო ძვირადღირებული იყო, ვიდრე ბუღა ხარი, ძროხა, მოზვერი, ხბო და ა.შ. (§178: "საგუთნე ხარის ფასია 15 სიკლი ვერცხლი, 1 ბუღა ხარის ფასია 10 სიკლი ვერცხლი, 1 ძროხის ფასია 7 სიკლი ვერცხლი, 1 მოზვერის ან დეკეულისა 5 სიკლი ვერცხლი, მაკე ძროხაში უნდა მისცეს (მყიდველმა) 8 სიკლი ვერცხლი, 1 ახალშობილი ხბოს ფასია 2 სიკლი ვერცხლი, 1 ულაყის, 1 ფაშატის, 1 ვირის, 1 ჭაკი ვირის ფასიც იგივეა"). ხეთური კანონის §151-ის თანახმად, საგუთნე ხარის 1 თვის ქირა 1 სიკლ ვერცხლს შეადგენდა, ხოლო გუთნისა 1/2 PA ქერს (§159)[14].

ხეთური სამართლის ძეგლის §121-ის მოთხოვნით, სასჯელი გუთნის ქურდსაც ელოდა ("უკეთუ თავისუფალი კაცი გუთანს მოიპარავს, გუთნის პატრონი მას სამარცხვინო ბოძთან დააყენებს. წინათ ასე იქცეოდნენ, ახლა კი მან უნდა მისცეს 6 სიკლი ვერცხლი, აგრეთვე, პასუხს თავისი სახლ-კარით აგებს. თუ იგი მონაა, მან 3 სიკლი ვერცხლი უნდა მისცეს")[15].

ძველი ანატოლიის მარცვლეული კულტურების ისტორიისათვის ისიცაა მნიშვნელოვანი, რომ ხეთურ კანონებში მიწათმოქმედებისათვის განკუთვნილ ველ-მინდვრებთან ერთად, "შეკრული ძნები", "კალო", "წისქვილის ქვები", "მეწისქვილე ქალები" იხსენიება (§158: "უკეთუ მამაკაცი წავა ქირით სამუშაოზე, ჩაკეტავს მათ ფარდულში [...] გალეწავს კალოზე, მისი თვის ქირაა 30

PA ქერი")[16]. არანაკლებ საყურადღებოა ისიც, რომ, როგორც დავინახეთ, ვერცხლთან და ცხვართან ერთად კანონებში ხორბალი და ქერი საგადასახადო ერთეულების სახითაა წარმოდგენილი. აღნიშნულთან ერთად შემდეგი მუხლებიცაა საინტერესო §158: "უკეთუ ქალი იმუშავებს სამზარეულოში ქირით..., მას უნდა მიეცეს 2 თვის 12 PA ქერი", ან §159: "უკეთუ ვინმე შეაბამს უღელში ხარებს, უღლის ქირა 1/2 PA ქერია"; 161: "უკეთუ ის გააკეთებს 1 მინა წონის ლანგარს, მისი ფასია 1 PA ქერი" და ა.შ.)[17].

ხეთურ კანონებში არც ნათესაობისათვის ზარალის მიმყენებელია დავიწყებული და არც სახნავ-სათესების საზღვრების დამრღვევი (§166: "უკეთუ ვინმე თესლზე თესლს დასთესს, მას კისერზე უღელი უნდა დაადგან, შემდეგ კი შეაბან ხარები, ერთი შეაბრუნონ პირით იქით, მეორე აქეთ; კაცი მოკვდება და ხარებიც უნდა დახოცონ; ხოლო ის, ვინც პირველმა დათესა ყანა, სწორედ იგი წაიღებს მას, წინათ ასე შერებოდნენ"; §168: "უკეთუ ვინმე დაარღვევს სახნავ-სათესის საზღვარს, მან უნდა მოიყვანოს ერთი აკკალას, ხოლო მიწის პატრონს შეუძლია ჩამოაჭრას 1 [გი]პესარი მიწა და აიღოს ის თვითონ; მათ, ვინც დაარღვევს სახნავ-სათესის საზღვარს, უნდა მისცეს 1 ცხვარი, 10 პური, 1 ფიხუ ლუდი და მიწა კვლავ გაწმენდილი იქნება")[18].

ჩვენთვის საინტერესო საკითხებთან დაკავშირებით, საგულისხმო ცნობებს ხეთური ე.წ. საკადასტრო დოკუმენტებიც შეიცავენ, სადაც მარცვლეული კულტურებისათვის (ხორბალი, ქერი) შერჩეული ნაკვეთების მახასიათებლები საკმაოდ სკრუპულოზურადაა აღნუსხული. როგორც ჩანს, ხეთები მიწის ნაკვეთებს მათი სიდიდის, ფორმის, მოსავლიანობის ხარისხისა და მდებარეობის მიხედვით არჩევდნენ. საკადასტრო დოკუმენტებში მიწის ნაკვეთის შემდეგ ჩამონათვალს

ვხვდებით: "მინდორი მოსავლის რაოდენობის მითითებით", "მინდორი მასზე გამდინარე მდინარით", "მინდორი უდაბნო'ში", "მინდორი არხით", "მინდორი მდინარის პირას", "მინდორი ვაკეზე", "მინდორი მაღლობზე", "კლდოვანი მინდორი", "გრძელი მინდორი",[19] და ა.შ. როგორც მართებულად ვარაუდობენ, მიწის ნაკვეთების ფასი პირდაპირ იყო დამოკიდებული მიწის ნაყოფიერებაზე და მის ადგილმდებარეობაზე. წყლის სიახლოვის ფაქტორს გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭებოდა[20].

პურის თავთავისა და პურის აღმნიშვნელ ლუვიურ იეროგლიფებთან დაკავშირებით ხათურ-ხეთური მითოლოგიის ამსახველი წერილობითი ძეგლებიც იმსახურებს ყურადღებას. ალბათ ნიშანდობლივია, რომ მითში გველეშაპის შესახებ სიცოცხლის განახლების სიმბოლოდ მაინცდამაინც "აფუებული პურია" წარმოდგენილი ("ქალღმერთმა ინარამ მდინარეები უფრო წყალუხვი გახადა და როდესაც ქალაქ ნერიქაზე იწვიმა, ნერიქადან კვერთხის მპყრობელმა აფუებული პური წაიღო")[21].

მარცვლეულ კულტურებთან დაკავშირებით თელიფინუს მითსა და რიტუალში რამდენიმე საგულისხმო ცნობას ვხვდებით. მითის მოწმობით, თელიფინუს "გაქრობა-წასვლამ" ქვეყნისათვის საბედისწერო შედეგები გამოიღო: "ქერი და ხორბალი აღარ ხარობდა...". თელიფინუს რიტუალში ასეთ პასაჟს ვხვდებით: "როგორც ალაოა გამოფიტული და მინდორში არ მიაქვთ იგი და თესლად არ ხმარობენ, პურს არ აცხობენ, ბეღელში არ ინახავენ, დაე, თელიფინუს რისხვა, ავგულობა, მძვინვარება ასევე უნაყოფო იყოს!"[22]

პურის, ფქვილის, აგრეთვე ხორბლისა და ქერისაგან დამზადებული ლუდისა და ალაოს მოხსენიებას ხშირად ხეთი მეფეების მიერ ღვთაებებისადმი მიძღვნილ ტექსტებშიც ვადასტურებთ. ამინდის ღვთაება ფიხასა-

სისადმი აღვლენილ ხეთების მეფე მუვათალის ლოცვამ (ძვ. წ. XIII ს-ის დასაწყისი) ამ თვალსაზრისით რამდენიმე საყურადღებო ცნობა შემოგვინახა. ხეთების მეფე ლოცვას საკუთარი გენეალოგიისა და ტიტულატურის აღნიშვნით იწყებს ("ასე (ამბობს) თაბარნა მუვათალი, დიდი მეფე, მეფე ხათის ქვეყნისა [ძე] მურსილისა, დიდი მეფისა, ხათის ქვეყნის მეფისა, გმირი: როდესაც ადამიანს // სინდისი აწუხებს, ღმერთის წინაშე თავის მართლებით წარსდგება"). შემდეგ მუვათალი გვამცნობს, რომ მას ჩვენთვის უცნობი შენობის (სასახლე?) სახურავზე ლერწმისგან მოწნული ორი მაგიდა დაუდგამს, რომელთაგან ერთი არინას მზის ღვთაებისათვის იყო განკუთვნილი, ხოლო მეორე - მამრი ღვთაებისათვის. ხეთურ ტექსტში ნათქვამია, რომ §1: "მათზე (მაგიდებზე ნ.ხ.) (მოათავსებენ) 35 სქელ პურს (გამომცხვარს ერთი) თარნა ახალი ფქვილისაგან, //თხელკეციან (გამჭირვალე) თასს თაფლით, რომელშიც წმინდა ზეთია (შერეული), ქოთანს სავსეს ცხიმიანი პურით, ბურღულით // სავსე თხელკედლიან (გამჭირვალე) თასს (და) 30 დოქ ღვინოს". მეფის ლოცვა მხოლოდ ამ პროცედურის შესრულების შემდეგ იწყება. პურის მოხსენიება აღნიშნულ წერილობით ძეგლში მოყვანილი ციტატით არ ამოიწურება. "ღვთაებათა მოხმობას" მათთვის განკუთვნილი შესაწირის აღწერა მოსდევს. §75: "...[შემდ]ეგ დაამტვრევს სქელ პურებს". §76: "[...] სამი სქელი, (ერთი) თარნა ახალი ფქვილისაგან (გამომცხვარი) არინას მზის ქალღმერთისათვის; //(მეფე) მათ ჩააწობს თაფლში, რომელშიც წმინდა ზეთია შერეული და //არინას მზის ქალღმერთის მაგიდაზე ათავსებს. ამის შემდეგ ცხიმიან პურს (და)// ბურღულს სქელ პურებზე დაყრის. (მათ) წინ კი ერთ დოქ ღვინოს შეასხურებს". §77: „ამის შემდეგ ამინდის ღვთაება ფიხასასისადმი დაამტვრევს სამ ოთორ სქელ პურს, //მათ შორის ერთ წითელს, ჩააწობს მათ თაფლში,

რომელშიც წმინდა ზეთია შერეული // და ამინდის ღვთაება ფიხასასის მაგიდაზე მოათავსებს. //შემდეგ სქელ პურებზე ბურღულს (და) ცხიმიან პურს დაყრის. //[მათ] წინ ერთ დოქ ღვინოს შეასხურებს". „თეთრი სქელი პერის", „წითელი პურის", „ცხიმიანი პურის" და „ბურღულის" მოხსენიება მოყვანილი ტექსტის უკლებლივ ყველა მუხლში (§87-91) მოწმდება, სადაც ხეთების პანთეონის არაერთი სხვა ღვთაებისათვის (ხებათი, ცის ამინდის ღვთაება, ხათის ამინდის ღვთაება, ციფალანდას ამინდის ღვთაება, ხათის ყველა მამრი ღვთაება, სერი და ხური, ხათის ყველა ქალღმერთი, მთების და მდინარეების ღვთაებები, ყველა ქვეყნის მამრი ღვთაებები, ყველა ქვეყნის ქალღმერთები...) მიძღვნილი შესაწირია აღწერილი.[23]

ზემომოყვანილთან ერთად საგულისხმოა მურსილი II-ის ლოცვისა და მზის ქალღმერთისადმი მიძღნილი ჰიმნის ტექსტიც, სადაც კვლავაა ხაზგასმული ღვთაებისათვის შეწირულობაში პურისა და ღვინის მნიშვნელობა. ხეთების ქვეყანაზე თავსდატეხილი უბედურება (შავი ჭირი) მეფეს არინას მზის ქალღმერთის მისამართით მუდარით აღსვსე შემდეგ სიტყვებს ათქმევინებს: „დაე, ამ სურნელოვანმა, საამურმა კედარის ზეთმა //გული მოგილბოს (რათა) შენ ისევ შენს სალოცავში მოხვიდე // აი, მე - მურსილი მოგიხმობ პურითა და ღვინით // სიბრაზე დაიცხრე, // (მოდი) და მოისმინე ჩემი სათქმელი"[24].

ჩვენთვის საინტერესო საკითხებთან დაკავშირებით მურსილის ლოცვისა და ჰიმნის ტექსტის კიდევ ორი ფრაგმენტი იმსახურებს ყურადღებას, სადაც გამწარებული მეფის ხმა გაისმის (§6: „ღვთაებებო, ეს რა ჩაიდინეთ? შავი ჭირი გაავრცელეთ // და ხათის მთელი ქვეყანა ამოწყდა! ამის შედეგად // აღარავის შეუძლია თქვენთვის შესაწირი პურისა და ღვინის // მორომეკა. ბლეხები, რომლებიც ღვთაებათა მინდვრებსა და ყანებს

//ამუშავებდნენ, ამოწყდნენ. [ღვთაებათა] მინდვრებსა და ყანებს //ისინი (ველარ) ამუშავებენ. ველარავინ იღებს მოსავალს. //მეწისქვილე ქალები, რომლებიც ღვთაებისათვის „სქელ" პურებს აცხობდნენ ხოლმე, //ისინი ამოწყდნენ, „სქელ" პურებს ველარ [აცხობენ]"[25] და ქვემოთ: §11 „ ზოგიერთი [...] //თქვენი (ე.ი. ღვთაებათა - ნ.ხ.) რიტონების, თასების [ვერცხლისა (და) ოქროს] ნივთების //მითვისებას ცდილობს. // ერთნი თქვენი მინდვრების, ბაღების, // მდელოების გავერანებას ცდილობენ, სხვანი სხვანი კი - // (თქვენი) გლეხების, მებაღეების, მეწისქვილე ქალების ხელში ჩაგდებას"...[26]).

ზემომოყვანილ მონაცემებთან ერთად, საყურადღებო ინფორმაციის შემცველია სამშენებლო რიტუალის ამსახველი წერილობითი ძეგლებიც, სადაც „პურის" მოხსენიება „ღვინოსთან" ერთად რიტუალის დასაწყისშივე ჩნდება. KUB XXIX 1-ის თანახმად, „როდესაც საძირკველს ყრიან, სასახლიდან მიპყავთ ერთი ბუღა ხარი, ერთი ძროხა და ათი ცხვარი. ბუღა ხარს ამინდის ღთაებას, ხოლო ძროხას არინას მზის ქალღმერთს სწირავენ მსხვერპლად. (რაც შეეხება) ცხვრებს, თითოთითოს სწირავენ თითოეულ ღთაებას. პური და ღვინო (ასევე) სასახლიდან მიაქვთ"[27]. პურს რიტუალის აღსრულებას სხვა ეტაპებზეც ვადასტურებთ. ირკვევა, რომ მომავალი სასახლის ან ტაძრის საძირკველში სხვადასხვა წონის, ზომის სხვადასხვა ფქვილისაგან გამომცხვარ პურს ათავსებენ. KUB IX 2-დან ირკვევა, რომ განახლებული ტაძრის საძირკველში kupti-ს (სამსხვერპლო ჭურჭელს) „ჩაასობდნენ", ხოლო მასში კრავთან, თხასთან, იხვთან, ყველთან ერთად 30 თხელ პურს, 1 tarna mulati პურსაც მოათავსებდნენ"[28]. მითითებული ტექსტის მოწმობითვე, საძირკვლის ჩაყრის რიტუალი მეორე დღესაც გრძელდებოდა: ამჯერად, სამსხვერპლო ორმოში კრავთან და იხვთან ერთად შესაწირად 30 თხელი პური,

1 tarna ფქვილისაგან გამომცხვარი 1 ცხელი პური, 1 tarna BA.BA.ZA-დან გამომცხვარი 1 ცხელი პური, 1 tarna BA.BA.ZA-დან გამომცხვარი 1 ტკბილი პური მიჰქონ-დათ"[29].

როგორც KBo XV 24-დან ვგებულობთ, სასახლის ტაძრის, კერის საძირკვლის გამართვისას შესაწირს სპეციალურად ამ მიზნით დადგმულ მაგიდაზე განალაგებდნენ. ხეთური ტექსტის მოწმობით, ღვთაება ეასათვის რიტუალის შემსრულებელს 1 ცხელი პური, ზედ დაწყობილი 12 tappinu - პური, ყურის ფორმის 10 პური და კედარი შეუწირავს[30]. KBo XV 24-ში საუბარია ქერის, სპელტის, ბარდის, ცერცვის, parhuena პურის მარცვლის, ხორბლის და ალაოთი სავსე ჭურჭლის შეწირვაზეც[31].

ჩვენთვის საინტერესო საკითხთან დაკავშირებით რამდენიმე საგულისხმო ცნობა გვიანხეთური ხანით (ძვ. წ. IX-VIII სს.) დათარიღებულმა იეროგლიფურ-ლუვიურმა წერილობითმა ძეგლებმაც შემოგვინახა. ასე, მაგალითად, სულთანხანში აღმოჩენილ იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერაში ხორბლის გაცემაზეა საუბარი[32]. კულულუში არქეოლოგების მიერ მიკვლეული ტყვიის ფირფიტები ქალაქებში - ზემო და ქვემო თუნა, ნივარალი, ურამუვა მცხოვრებთათვის ქერის საწყაოთი აწონილი სხვადასხვა რაოდენობის ქერის განაწილებაზე გვამცნობს[33]. დანუნელთა მეფე, ყარათეფეს ცნობილი ბილინგვის ავტორი, აზითავათა კი, თავისი სახელმწიფოებრივი მოღვაწეობის აღწერისას ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ მან დანუნელთა ბეღლები მარცვლეულით აავსო, ცხენს ცხენი მიუმატა, ლაშქარს ლაშქარი, ფარს ფარი და ა.შ. მეფისავე ბრძანებით, ღმერთებისათვის მსხვერპლ-შეწირვა დაწესებულა, კერძოდ, „ყოველწლიურად [...] ხარის შეწირვა და პურის მოსავლის აღების ჟამს - ცხვრისა და ყურძნის მოსავლის აღების ჟამს - (კვლავ) ცხვრისა"[34].

დაბოლოს, ისიცაა გასათვალისწინებელი, რომ გვიანხეთური ხანით დათარიღებულ ხელოვნების ძეგლებზე ამავე ეპოქის სამეფო-სამთავროთა პანთეონის უზენაესი ღვთაება თარხუნთასი, რომელიც ცასთან ასოცირდებოდა და ჭექა-ქუხილისა და ნაყოფიერების მომტანი წყლების ფუნქციით იყო აღჭურვილი[35], როგორც წესი, პურის თავთავების კონითა და ყურძნის მტევნით ან აკიდოთი გამოისახებოდა.

თუ ყოველივე ზემოაღნიშნულს შევაჯამებთ, იმ მართებულ დასკვნამდე მივალთ, რომ საკვლევად შერჩეული ლუვიური იეროგლიფები სავსებით ადეკვატურად ასახავს ძვ. წ. II-I ათასწლეულების ანატოლიაში არსებულ ვითარებას და კიდევ ერთხელ ადასტურებს მოსაზრებას, რომ იეროგლიფურ-ლუვიური დამწერლობა დამატებით საისტორიო პირველწყაროს წარმოადგენს ძველი ანატოლიის ისტორიის ცალკეული ასპექტების რეკონსტრუქციისათვის.

დამოწმებული პირველწყაროები და ლიტერატურა:

1. ხაზარაძე ნ., იეროგლიფურ-ლუვიური დამწერლობა როგორც ისტორიული წყარო, რეზიუმე რუსულ და ინგლისურ ენებზე, ვ. გაბაშვილისადმი მიძღვნილი კრებული: "ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო", 1991, გვ. 63-69.

2. ხაზარაძე ნ., ძველი მცირეაზიური ცხოველთა სამყაროს ამსახველი ლუვიური იეროგლიფები, რეზიუმე რუსულ და ინგლისურ ენებზე, ჯ. რუხაძისადმი მიძღვნილი ეთნოლოგიური, ისტორიული და ფილოლოგიური ძიებანი, თბილისი, 2002, გვ. 455-464; მისივე, ნაგებობის აღმნიშვნელი ლუვიური იეროგლიფების ისტორიისათვის, რეზიუმე რუსულ და ინგლისურ ენებზე, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, 349, ისტორია, არქეოლოგია, ხელოვნებათმცოდნეობა, ეთნოლოგია, თბილისი, 2003, გვ. 50-64.

3. Laroche E. Les Hieroglyphes, I, Paris, 1960, '149.

4. იქვე №181.

5. იქვე №181, 1, 2.

6. უფრო დაწვრილებით იხ.: Гамкрелидзе Т. В., Вяч. Вс. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы, II,Тбилиси, 1984, с. 655-658. იქვე, იხ. მითითება სპეციალურ ლიტერატურაზე.

7. Памятники письменности Востока. XIV. Клинописные тексты из Кюль Тепе в Собранях СССР (Письма и документы торгового объединения в Малой Азии XIXв. до. н. э.). Автографические копии, транскрипция, перевод, вводная статья, комментарии и глоссарий Н. Б. Янковской, М., 1968, 11: x+13; 15:y+13; 22:24; 47:[x+7]; 67:15; 68:10; 79:4; 80:[y+9]; 83:[22]; 85:x+3; 86:8; 87:1; 91:13; 92:[x+11]; 97:11; 98:8; 99:1; 106:7 და სხვა.

8. აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, თბილისი, 1990, გვ. 182.

9. იქვე, გვ. 181.

10. იქვე, გვ. 220.

11. იქვე, გვ. 219.

12. დოლიძე ი., ძველი აღმოსავლეთის სამართალი, თბილისი, 1960, გვ. 116.

13. ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, გვ. 217.

14. დოლიძე ი., დასახ. ნაშრ., გვ. 119, 122.

15. იქვე, გვ. 117.

16. იქვე, გვ. 119.

17. იქვე, გვ. 119.

18. იქვე, გვ. 120.

19. Менабде Эд., Хеттское общество, Тбилиси, 1965, с. 34-48; Гиоргадзе Г. Г., Хеттское общество, в Сборнике: "История древного мира. Ранняя древность", Москва, 1982, с. 209, 213; მისივე, ათასი ღვთაების ქვეყანა, თბილისი, 1988, 85-86; История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, Москва, 1988, с. 125 იქვე.

20. ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, გვ. 226-227.

21. იქვე, გვ. 231.

22. ტატიშვილი ირ., ხეთური რელიგია, თბილისი, 2001, გვ. 89 და შმდ.
23. იქვე, გვ. 84.
24. იქვე, გვ. 86.
25. იქვე, გვ. 88.
26. ხაზარაძე ნ., ძველანატოლიურ სამყაროსთან ქართველთა ეთნოკულტურული ურთიერთობის ისტორიიდან, ქართველური მემკვიდრეობა, VI, ქუთაისი, 2002, გვ. 249. იქვე იხ. მითითება სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაზე.
27. იქვე, გვ. 250
28. იქვე, გვ. 251
29. იქვე.
30. იქვე.
31. ხაზარაძე ნ., აღმოსავლეთ მცირე აზიის ეთნიკური და პოლიტიკური გაერთიანებები ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში, თბილისი, 1978, გვ. 102. იხ. აგრეთვეArOr, VII, №3, გვ. 488 და შმდ.
32. Hawkins J. D., The Kululu Lead Strips. Economic Documents in Hieroglyphic Luwian, AnSt, XXXVII, 1987.
33. ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, გვ. 239-240.
34. ხაზარაძე ნ., ᴰTRH - (თარხუნთი) - გვიანხეთური ჰანთეონის უზენაესი ღვთაება, რეზიუმე ინგლისურ ენაზე, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, XXIV, თბილისი, 2001, გვ. 54-62. ეძღვნება აკადემიკოს გიორგი ჩიტაიას დაბადების 100 წლისთავს.
35. Mustafa Sahin, Neue Beobachtungen zum Felsrelief von Ivriz-Konya. Nicht in den Krieg, sondern zur Ernte: der Gott mit der Sichel, AnSt, XXXXIV, 1999, S. 166.

К ИСТОРИИ ЛУВИЙСКИХ ДВУХ ИЕРОГЛИФОВ

Объектом исследования предлагаемой статьи являются два лувийских иероглифа: “Колос”, символ бога “Зерно” (клинопись: ^{D}Halki) и “Хлеб”, логограмма: 1. фонетическое чтение turpi-; 2. фонетическое чтение или фонетический комплемент (...) arsa-.

Анализ и сопоставление указанных лувийских иероглифов с данными хеттских клинописных и иероглифическо-лувийских письменных памятников однозначно подтверждают ранне-высказанную автором мысль о том, что лувийцы, создатели одной из древнейших письменностей древней Анатолии, полностью владели достоверной информацией по важнейшим аспектам истории этого крупного древневосточного региона и тем самым не только иероглифическо-лувийские надписи, но и сама иероглифическо-лувийская письменность является первостепенной важности историческим первоисточником.

იეროგლიფურ-ლუვიურ დამწერლობაში ძველი ანატოლიის ისტორიის თვალსაზრისით ძალზე მნიშვნელოვან ნიშნებთან ერთად, მევენახეობა-მეღვინეობასთან დაკავშირებული იეროგლიფიც მოწმდება. ესაა:

1. "ვაზი", ლოგოგრამა. ფონეტიკური წაკითხვა: tuwarsa-.
2. "ღვინო", ლოგოგრამა. ფონეტიკური წაკითხვა: wiana-.
3. ღვინოსთან და მეღვინეობასთან დაკავშირებული ლექსემების დეტერმინატივი.

ჩვენს ხელთ არსებული ასურული, ხეთური და იეროგლიფურ-ლუვიური წერილობითი ძეგლების შესწავლა ერთმნიშვნელოვნად გვიჩვენებს, რომ იეროგლიფურ-ლუვიური დამწერლობის შემქმნელი ლუვიელები სრულად ფლობდნენ ინფორმაციას ძვ. წ. II ათასწლეულის ანატოლიის მეურნეობის სხვადასხვა დარგების და, კერძოდ, მევენახეობა-მეღვინეობის შესახებ.

ცნობილია, რომ ვაზის კულტურის გენეზისს ჩვეულებრივ სამხრეთ კავკასიას და წინა აზიას უკავშირებენ.

წერილობით ცნობებს ძველ ანატოლიაში მევენახეობა-მეღვინეობის არსებობის შესახებ პირველად ე. წ. "კაპადოკიური" ფირფიტები (ძვ. წ. II ათასწლეულის დასაწყისი) გვაწვდიან. სწორედ ამ დოკუმენტში დასტურდება პირველად "ვაზი" (karānu), "რთველის დრო" (qitip karānim), "მთავარი მეღვინეთუხუცესი" (rabi šaqē)[3].

ხეთურ ლურსმულ წერილობით წყაროებში ვენახი ^{GIŠ}ŠAR.GEŠTIN ან ^{GIŠ}KIRI.GEŠTIN-ით აღინიშნება.

თელიფინუს ცნობილ ბრძანებულებაში (ძვ. წ. 1550-1520 წწ.) "ვენახის" მნიშვნელობით GIŠGEŠTIN.ḪI.A-საც ვხვდებით. ხეთები ღვინოს wiyana-ს უწოდებენ (შდრ. ლუვიური ლურსმული wini(ya)-, იეროგლიფურ-ლუვიური wi(ya)ni-). თელიფინუს ტექსტში ქვეყნის მნიშვნელოვან მოხელეთა ("მამა სახლისა", "სახლის ძეთა უფროსი", "მცველთა უფროსი", "მინდვრის ათასთა მთავარი...") შორის "მწდე (მერიქიფე)" და "მეღვინეთა მთავარიც" იხსენიება. თელიფინუ ბრძანებს: "ახლა კი, დღეიდან, ხათუსაში თქვენ, "სასახლის ძენო", მცველნო, ოქროს იარაღის მატარებელნო, მწდენო, მესუფრენო, მზარეულნო, კვერთხის მტერნო, სალასხია-კაცნო, "მინდვრის ათასთა" მთავარნო, თქვენ ეს სიტყვები შემდეგში უნდა სცნოთ. თანუვა, თახურვაილი და თარუსხუ თქვენს წინაშე (=თქვენთვის) მაგალითი იყოს. თუკი შემდგომ ვინმე ბოროტებას ჩაიდენს, იქნება ეს "მამა სახლისა", თუ "სასახლის ძეთა" უფროსი, მეღვინეთა მთავარი, მცველთა უფროსი, თუ "მინდვრის ათასთა" მთავარი - მდაბიო თუ წარჩინებული შეიპყარი იგი თქვენ, ფანქუ, და იგი კბილებით დაგლიჯეთ. მაგრამ ხათუსაში დიდებულნი, (სახელდობრ), "სასახლისა მამანი", "სახლისა ძეთა" უფროსი, მეღვინეთა მთავარი, მცველთა უფროსი, ეტლოსანთა მთავარი, რაზმის (?) ზედამხედველი [მეფის] სახლში რომელი დიდებულიცაა, გარდა ამისა, რომელი მდაბიოცაა, აი, ესენი პატივცემულნი უნდა იყვნენ! "ამავე დოკუმენტში "მწდე" – ტერმინს სხვა კონტექსტშიც ვხვდებით (თელიფინუ გვამცნობს: "ხანთილი მწდე (მერიქიფე) იყო და ცოლად ჰყავდა ხარაფსექი, მურსილის და)." ჯერ კიდევ ხეთების ძველი სამეფოს დროს (ძვ. წ. 1650-1500 წწ.) შედგენილ ხეთური კანონების "II ფირფიტას (=დაფას)", რომელიც ჩადენილ სხვადასხვა სახის დანაშაულისათვის კანონით განსაზღვრულ სანქციებს გვამცნობს, "უკეთუ ვაზი" ეწოდება. "II

ფირფიტის (=დაფის)" 100 მუხლიდან ამ თემას 8 ეხება (§§101, 105, 107, 108, 113, 164-165, 185). ხეთური კანონებით სასჯელი, უპირველეს ყოვლისა, ვაზის ქურდს ედებოდა (§101: "უკეთუ ვინმე მოიპარავს ვაზს, ვაზის ყლორტს, GIŠkarpina-ს ან ნიორს, უწინ ერთ (ძირ) ვაზში აძლევდნენ ერთ სიკლ ვერცხლს, ვაზის ერთ ყლორტში - ერთ სიკლ ვერცხლს, ერთ [karpina-ში] - ერთ სიკლ ვერცხლს, ერთ კბილ ნიორში - ერთ სიკლ ვერცხლს. შუბს დაარტყამენ... [უწინ] ასე იქცეოდნენ, ახლა კი, თუ იგი თავისუფალია, 6 სიკლ [ვერცხლს] მისცემს, თუ მონაა - 3 სიკლ ვერცხლს მისცემს"). კომპენსაცია ვაზის დამუშავება-არდამუშავების ხარისხით განისაზღვრებოდა (§108: "უკეთუ ვინმე მოიპარავს ვაზს დამუშავებული ვენახიდან, თუ მოიპარა 100 ვაზი, მან უნდა მისცეს 6 სიკლი ვერცხლი") ხეთურსავე კანონებში ვენახისათვის მიყენებული ზარალის ანაზღაურების შემთხვევებიცაა გათვალისწინებული, კერძოდ, ვენახისათვის ცეცხლის წაკიდება, ვენახში ცხვრების შეშვება, ვაზის გადაჭრა (§105: "[უკეთუ] ვინმე ცეცხლს წაუკიდებს [ნათესებს] და (ცეცხლი) მოეკიდება ბარს, თუ დაიწვა ვაზი, ვაშლის ხე, მსხლის (?) ხე ან ქლიავის ხე, მან თითოეულ ძირ ხეში უნდა მისცეს 6 სიკლი ვერცხლი და ხელახლა დარგოს [ნერგი]. ის პასუხს აგებს თავისი სახლ-კარით. თუ ის მონაა, (თითოეულ ძირ ხეში) 3 სიკლ ვერცხლს მისცემს". §107: "უკეთუ კაცი ცხვრებს შეუშვებს მეზობლის ვენახში და გაანადგურებს მას, თუ მოსაკრეფი ვენახი გაანადგურა, უნდა მისცეს 13,600 კვადრატულ მეტრში 10 სიკლი ვერცხლი, თუ მოკრეფილი ვენახი გაანადგურა, უნდა მისცეს 3 სიკლი ვერცხლი"; §113: "უკეთუ ვინმე გადაჭრის ვაზს, მან თვითონ უნდა აიღოს გადაჭრილი ვაზი, ხოლო ვაზის პატრონს მისცეს კარგი ვაზი..."). სამართლის ამავე ძეგლის თანახმად, ღვინის ქურდებიც ისჯებოდნენ (§§ 164-165: "უკეთუ ვინმე წავა (სხვის სახლში რაიმეს)

წასართმევად/ძალით წამოსაღებად, ჩხუბს ატეხს, გახსნის სამსხვერპლო პურის ან შესაწირი ღვინის ჭურჭელს, უნდა მისცეს 1 ცხვარი, 10 პური, 1 დოქი ... ლუდი და სახლი ხელახლა გაწმინდოს. ერთი წლის მანძილზე ხელი არ უნდა ახლოს სახლში არაფერს").

დაბოლოს, ხეთური კანონების " II ფირფიტა (=დაფა)" ვენახის ფასსაც განსაზღვრავდა, რომელიც საკმაოდ მაღალი იყო (§185: "1 იქუ ვენახის ფასია 1 მინა ვერცხლი..."), განსაკუთრებით, თუ გავითვალისწინებთ, რომ 1 იქუ დამუშავებული მინდორი მხოლოდ 2 სიკლი ვერცხლი ღირდა, ხოლო "შორს მდებარე" - 1 სიკლი ვერცხლი. ხეთურივე კანონებით, 1 საწყაო ღვინო ნახევარ სიკლ ვერცხლად იყო შეფასებული, იმ დროს, როდესაც მცენარეული ზეთი 2 სიკლი ვერცხლი ღირდა, ციფითანი ქონი, ციფითანი კარაქი, ციფითანი თაფლი, 2 (თაკი) ყველი, 3 (წილი) საფუარი, და 3 საწყაო სპლეტა - თითო სიკლი. აქვე დავძენთ, რომ ჩვენთვის საინტერესო საკითხთან დაკავშირებით საგულისხმო ცნობები ხეთური კანონების " I ფირფიტამაც (=დაფამაც)" შემოგვინახა, მაგალითად, §48: "ხიფარა ასრულებს ლუცის და ხიფარასთან ვაჭრობას არავინ არ გამართავს. მის ძეს, მის მინდორს, მის ვენახს არავინ არ იყიდის. ის, ვინც ხიფარასთან ვაჭრობას გამართავს, იგი ნავაჭრს დაკარგავს. ხიფარამ რაც გაყიდა, იგი მას უკან მიიღებს". §56-კი გვამცნობს: "ყინვის (მტვრევისაგან), სამეფო გზის გამაგრებაზე წასვლისაგან (ან) ვენახში მოსავლის აღებისაგან [მესპილენძეთაგან] არაკინაა თავისუფალი, მებაღენიც ყველა იმავე [საქმეში] ლუცის [ასრულებენ]". "ვენახის", "ვაზის" მოხსენებას "სახანისა" და "ლუცისთან" (ნატურალურ და შრომით ბეგარასთან) დაკავშირებულ ტექსტებშიც ("მიწის ბოძების სიგელები", მიწის "საკადასტრო" და "საიმუნიტეტო" დოკუმენტები) ვხვდებით.

განსახილველი ლუვიური იეროგლიფის ისტორიისათვის არანაკლებ საყურადღებო ინფორმაციას ხათურ-ხეთურ, ძველხეთურ და მოგვიანო ხანით დათარიღებულ ხეთურ წერილობით წყაროებშიც ვპოულობთ, სადაც სხვადასხვა რიტუალების აღწერისას არაერთგზისაა საუბარი ღვთაებისათვის მიძღვნილ ღვინით სავსე ფიალებზე, ყანწებზე, ჭურჭლებზე, დოქებზე, ქიშმიშზე. ასე მაგალითად, გველეშაპის შესახებ ძველხეთურ მითში (CTH 321; KBo III 7; KUB XII 66; KUB XVI 5,6), რომელიც ფურულის დღესასწაულისადმი იყო მიძღვნილი, ნადიმისათვის მომზადებულ სასმელებს შორის, პირველ რიგში, უძირო კოკაში ჩასხმული ღვინო იხსენიება ("ინარამ ყველაფერი უხვად მოამზადა: ღვინო უძირო კოკით, სასმელი ტუჩგანიერი სურით, საღვთო-სასმელი ფართო ჭურჭლით და კოკები პირთამდე სავსე... გველეშაპი თავის შვილებთან ერთად მოვიდა და ისერეს და სვეს უზომოდ. მთელი დოქი გამოსცალეს და დათვრნენ ისე, რომ სოროში ვეღარ ჩავიდნენ...").

"ღვინო" და "ყურძენი" არც თელიფინუს რიტუალშია დავიწყებული. ძველხეთური ტექსტის (KUB XVII 10; KUB XXXIII 2) მოწმობით, ამ რიტუალის აღსრულებისას "გამქრალ" ღვთაებას ასე მიმართავდნენ: "აჰა, აქ ლეღვი დევს და როგორც ლეღვია ტკბილი, ო, თელიფინუ, გული შენი ასევე დატკბეს! როგორც სავსეა ზეთისხილი, ხოლო ყურძენი-ღვინით, სიკეთით ივსებოდეს შენი სახელი და გული, თელიფინუ!" აღნიშნულ რიტუალში "ღვინო" თელიფინუს "დაბრუნების" ამსახველ პასაჟშიც ჩნდება: "თელიფინუ დაბრუნდა და იწყო ზრუნვა ქვეყნიერებაზე... თელიფინუს წინ მარადმწვანე ხე ეია აღიმართა. ამ ხეზე ცხვრის საწმისი ჰკიდია, იგი ცხვრის პოხიერების საწინდარია, მარცვლეულის სიუხვის, ნადირთ სიუხვის, ღვინის სიუხვის, დღეგრძელობის და გამრავლების, იგი მოასწავებს ცხვრის სიცოცხლეს, ზრდა-სიმრავლეს,

სიმსუქნეს. მაშინ თელიფინუ მეფეს ცხვრის ტყავს მიართმევს და ყველა სიკეთეს უხვად უბოძებს".

ქუმარბის ციკლის ერთ-ერთ ფრაგმენტში (KUB XXXIII 109), რომელიც ქუმარბისა და ოკეანის ასულის შეუღლებაზე მოგვითხრობს, შემდეგია ნათქვამი: "...ოკეანეს ღვინით საკსე ყანწი მიაროვეს და იწყო ოკეანემ საუბარი, მიმართა ქუმარბის", ხოლო ღვთაებათა თაობათა ისტორიისადმი მიძღვნილ ხეთურ ეპოსში (KUB XXXIII 119-120), რომელიც მკვლევართა აზრით, ხურიტული პირველწყაროდან მომდინარეობს, "ტახტზე მჯდომ" ღვთაება ალალუზეა საუბარი, რომლის მწდე (მერიქიფე), ღვთაებათა შორის პირველი ანუ მის ფერხთით დგას და სასმისს საკუთარი ხელით აწვდის.

ჩვენთვის საინტერესო ტერმინების მოხსენიებას ე. წ. "სამშენებლო" რიტუალების აღწერილობებშიც არაერთგზის ვხვდებით. ერთ-ერთ ამ ხასიათის ხეთურ ტექსტში (CTH 414) საუბარია სასმისით "ცხრაჯერ შვიდგზის (?)" მოტანილ ღვინოზე (§31 III 1-5), სასახლიდან მიღებულ მშენებლობისათვის განკუთვნილ, 3 დოქ ღვინოზე (§34 (13-17): "ხელმარჯვე მქსოველების ერთი ნაწილის წინ ათავსებენ შუშის (?) ჭურჭელს და მასში ლეღვს ყრიან, მეორე ნაწილის წინ კი თიხის (?) ჭურჭელს დგამენ, მასში ქიშმიშს და haššigas-ს ყრიან (და ასე ამბობენ) "მეფე დაიხსენით თქვენ", ან §48 (4-8): "სასახლიდან შემდეგს იღებენ: 1 ქოთან ღორის ქონს, 1 ქოთან თაფლს, 1 ყველს, 1 ფაშვს, თეთრ მატყლს, შავ მატყლს, 1 ქილა ტკბილ რძეს, 1 ქილა ალაოს, ნიგოზს, ქიშმიშს, ნუშს (?), GIŠšuwaitar-ს, ხარის ტყავს,მარილს. ეს ყველაფერი კერაში თავსდება").

ნიშანდობლივია, რომ ხეთებს მეფე მურსილი II არინას მზის ქალღმერთისადმი აღვლენილ ლოცვაში "წყრომის დაცხრობას" მას მაინცდამაინც პურითა და ღვინით შესთხოვს (A.KUB 24 3: "დაე ამ სურნელოვანმა,

საამურმა კედარის ზეთმა//გული მოგილბოს, (რათა) შენ ისევე შენს სალოცავში მოხვიდე. // აი, მე - მურსილი მოგიხმობ პურითა და ღვინით // სიბრაზე დაიცხრე, // მოდი და მოისმინე ჩემი სათქმელიც!") ღვინოს სხვადასხვა კონტექსტში ამინდის ღვთაება ფიხასასისადმი მიმართულ მუვათალის ლოცვაშიც (CTH 318) ვადასტურებთ, სადაც ღვთაებისადმი (არინას მზის ქალღმერთი, ამინდის ღვთაება ფიხასასი, ხებათი, ცის ამინდის ღვთაება, ციფლანდას ამინდის ღვთაება, ქვეყნის მამრი ღვთაებები...) აუცილებელ შეწირულობათა ჩამონათვალს (სხვადასხვა სახის პურები, წმინდა ზეთით შეზავებული თაფლი, ბურღული), როგორც წესი, ერთიდაიგივე ტრაფარეტული ფრაზა მოსდევს: "(მათ) წინ კი ერთ დოქ ღვინოს შეასხურებს" (§§ 76-81, 88). ამავე ლოცვაში ღვთაებებისადმი (არინას მზის ქალღმერთი და ამიდის ღვთაება ფიხასასი) განკუთვნილ ლერწმისაგან მოწნულ მაგიდაზე განლაგებულ შესაწირავს შორის 30 დოქი ღვინოც იხსენიება (§1 (1-9).

CTH 414 §50 (13-16) კერაში დარგული ვაზის ყლორტზეც მოგვითხრობს: "ვაზის ყლორტს რგავენ (კერაში-ნ.ხ.) (და ასე ამბობენ:) როგორც ვაზი (გაიდგამს ქვემოთ ფესვებს, მაღლა კი ყლორტებს მოისხამს, დაე, მეფემ და დედოფალმა ასევე გაიდგას ფესვები ქვემოთ, მაღლა კი ყლორტები მოისხან").

მეევნახეობა-მეღვინეობასთან დაკავშირებული იეროგლიფი გვიანხეთური ხანის ანატოლიაში არსებულ ვითარებასაც მიესადაგება. ამ თვალსაზრისით, ყურადღებას სულთანხანში (თაბალის ქვეყნის ეოფილ ტერიტორიაზე) აღმოჩენილი იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერები იმსახურებს, რომლებიც მეფე ვასურმეს ქვეშევრდომის მიერ ვაზის გაშენებასა და "ვაზისა" და "ხილის" პურების შეწირვაზე მოგვითხრობენ.

გვიანხეთური ხანის (ძვ. წ. X-VIII სს.) სამეფო-სამთავროებში მევენახეობა-მეღვინეობის როგორც მეურნეობის ერთ-ერთი დარგის დაწინაურებაზე გვიანხეთური პანთეონის უზენაესი ღვთაების ქ. ივრიზში აღმოჩენილი ბარელიეფიც მიუთითებს, სადაც იგი პურის თავთავის კონასთან ერთად ყურძნის დიდი აკიდოთია წარმოდგენილი.

ჩატარებული კვლევა-ძიება კიდევ ერთხელ ადასტურებს ჩვენს მიერ ადრე გამოთქმულ თვალსაზრისს იმის თაობაზე, რომ არა მხოლოდ იეროგლიფურ-ლუვიური დამწერლობით შესრულებული წერილობითი ძეგლები, არამედ თავად ლუვიური იეროგლიფები პირველხარისხოვან საისტორიო პირველწყაროს წარმოადგენს ძველი ანატოლიის ისტორიის ცალკეული მნიშვნელოვანი ასპექტების წარმოსაჩენად.

დამოწმებული წყაროები და სამეცნიერო ლიტერატურა:

1. Laroche E., Les hieroglyphes hittites, I, Paris, 1960, № 60.

2. Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс., Индоевропейский язык и Индоевропейцы, Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры, II, Тбилиси, 1984, с. 651. იქვე იხ. მითითება სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაზე.

3. გიორგაძე გრ., სავაჭრო-კულტურული ურთიერთობანი კაპადოკიასა და მეზობელ ქვეყნებს ‘მორის ძვ. წ. II ათასწლეულის დასაწყისში, “კავკასიურ-ახლოაღმოსავლური კრებული”, II, თბილისი, 1962, გვ. 11, შენ. 17. II, Клинописные тексты из Кюльтепе, в собраниях СССР (Письма и документы торгового обьединения в Малой Азии, XIX в. до н. э).,

4. Менабде Э. А., Хеттское общество. Экономика, собственность, семья и наследование, Тбилиси, 1965, с. 40. იქვე იხ. მითითება სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაზე.

5. Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс., указ. соч. с. 647.

6. ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, თბილისი, 1990, გვ. 179, 181-182.

7. Hoffner H., The Lows of The Hittites, Leiden-New York-Köln, 1997, p. 99.

8. Hoffner H., დასახ. ნაშრ. გვ. 102.

9. Hoffner H., დასახ. ნაშრ. გვ. 132.

10. გიორგაძე გრ., ათასი ღვთაების ქვეყანა (ხეთები და ხეთური ცივილიზაცია), თბილისი, 1988, გვ. 89.

11. ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, გვ. 215-216.

12. იქვე, გვ. 226; იხ. ტაბიშვილი ი., ხეთური რელიგია. გენეზისი, ფორმირება, პანთეონის სტრუქტურა, თბილისი, 2001, გვ. 46.

13. იქვე, გვ. 230.

14. იქვე, გვ. 232.

15. იქვე, გვ. 235.

16. იქვე, გვ. 234.

17. იქვე, გვ. 81-82.

18. იქვე, გვ. 80, 83.

19. იქვე, გვ. 84.

20. იქვე, გვ. 89, 99-100.

21. იქვე, გვ. 83.

22. ხაზარაძე ნ., აღმოსავლეთ მცირე აზიის ეთნიკური და პოლიტიკური გაერთიანებები ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში, თბილისი, 1978, გვ. 102.
23. AnSt, 49, 1999, p. 166.

К ИСТОРИИ ЛУВИЙСКИХ ИЕРОГЛИФОВ

Изучение данных клинописных ассирийских, хатто-хеттских, древне и позднехеттских, а также иероглифическо-лувийских письменных памятников, однозначно показывает, что создатели лувийского иероглифа, изображающего виноградную лозу и обозначающего понятия „виноградная лоза", „вино", а в отдельных случаях являющегося и детерминативом слов, связанных с вином - виноделием, полностью владели реальной информацией о высоком развитии виноградарства и виноделия в Анатолии II тысячелетия до н. э. Тем самым еще раз подтверждается правомерность высказанного нами предположения о том, что не только надписи выполненные лувийской иероглификой, но и сама иероглифическо-лувийская письменность является первостепенной важности источником для реконструкции весьма важных аспектов истории и культуры древней Анатолии.

ON THE HISTORY OF THE LUWIAN HIEROGLYPHS

The study of the cuneiform Assyrian, Hattic-Hittite, Old and Late Hittite as well as Hieroglyphic Luwian written sources, demonstrates that the creators of the Luwian Hieroglyphs showing a vine and denoting the concepts "vine", "wine", in some cases also serving as the determinative of the words linked with wine - wine-making, were well-aware of the high development of viticulture and wine-making in Anatolia of the II millennium BC. This confirms once more the relevance of the assumption advanced by the present author that not only the inscriptions executed in Luwian Hieroglyphs, but also the Hieroglyphic Luwian script proper are major sources for the reconstruction of the important aspects of the history and culture of Ancient Anatolia.

TOWARDS THE IDENTIFICATION OF LUWIAN HIEROGLYPHS DENOTING FAUNA OF ANCIENT ASIA MINOR

Written monuments in the Hieroglyphic Luwian script, discovered at various sites of Asia Minor in the 19th -20th cc., along with Assyrian and Hittite cuneiform texts, are one of the important primary sources for the study of the history of the peoples of Ancient Asia Minor. Hieroglyphic Luwian inscriptions provide significant information concerning natural conditions and resources of Asia Minor of the 2nd-1st millennia BC, as well as political, socio-economic and cultural processes going on there.

The Hieroglyphic Luwian script proper is equally valuable from the scholarly point of view.

The present study deals with Luwian hieroglyphs denoting fauna of Ancient Asia Minor*. On the basis of the data available to date, the number of Luwian hieroglyphs containing representations of animals reaches 50. Some hieroglyphs denote a particular animal ("dog", "horse", "sheep"), others reflect both an animal ("donkey", "deer", "bull") and syllables - constituent parts of words (ta_4, rû, kar, sá, u(wa), muwa, mu. i_4, li, etc.), which is clear from the examples below:

"lion", Sumerogram UR.MAH-aš, UR.MAH-iš uncertain pronunciation (Laroche, N97: Meriggi, N88 a, b)

"dog", logogram, pronunciation: suwana- (Laroche, N98; Meriggi, N112-113).

"horse", logogram", pronunciation: asuwa- (Laroche, N99: Meriggi, N90 cf. N95).

I. "donkey", logogram, pronunciation: tarkasna-, turlakalisa-.
II. ta_4 (Laroche, NIOO $_{1,2}$; Meriggi, N94-96).

* Examples are cited according to lists compiled by E.Laroche and P. Meriggi (see E. Laroche, Les hiéroglyphes hittites, I, Paris, 1960: P. Meriggi, Hieroglyphisch - Hethitisches Glossar, Wiesbaden, 1962).

"horse", logogram", pronunciation: asuwa- (Laroche, N99: Meriggi, N90 cf. N95).

I."(deity) deer", logogram, pronun-ciation: Tuwat-.
II. rû (Laroche, N102 Sfr. 412; Meriggi, N94-96.sa (Laroche, N104; Meriggi, N98).

I. "bull", logogram, pronunciation: wawa- or uwa-.
II. logogram, pronun-ciation: usapata-, uncertain meaning.
III.u (wa) (Laroche, N105; Meriggi, N109).

Ligature of two signs, muwa-, mu-. (Laroche, N107: N105+ N391; Meriggi, N108).

Logogram denoting the name of the city of Malatya, uncertain pronunciation (Laroche, N109; Meriggi, N111).

I. "(deity) deer (transliteration: "deer,"), logogram pronunciation: Tuwat-, Ruwat-.
II. ru.

II. kar (Laroche, N103; Meriggi, N118-120).

ma (Laroche, N110; Meriggi, N104).

"sheep", logogram, pronunciation: hawa/i- (Laroche, N111; Meriggi, N107).

"hare", logogram and determinative pronun-ciation: tapa or tapar (Laroche, N116; Meriggi, N121).

Let us see how adequately Luwian hieroglyphs reflect the history of fauna of Asia Minor of the 2nd-1st millennia BC.

Significant reports regarding the fauna of Ancient Asia Minor are furnished by the text of the so-called "Cappadocia tablets", dated to the beginning of the 2nd millennium BC, in which one often finds lexemes and expressions: "bull", "cow", "donkey",

"black donkey", "donkey saddle", "black donkey with its harness", "goat", "sheep", "horse"[Khazaradze, 1978, 102-103]. Some documents deal with cattle and small livestock, the road tax price for livestock, e.g. donkey etc.

The existence in the Assyrian economic documents of terms denoting posts, such as: rabi alpatim ("chief drover of bulls", rabi sisl ("chief table-keeper"), rabi rē'îm ("chief of shepherds"), sarridum ("drover of donkeys"), is also very noteworthy [Cuneiform Texts from Kultepe, 1968, 220].

Significant information concerning the question of my present interest is found in Articles 57-90 from Tablet I of "the Hittite Laws" drafted as early as the period of the Old Hittite Kingdom (1656-1500 BC), which lists quite scrupulously the punishments provided for by the law for the damage caused to the owner of cattle and small livestock in different situations. In this written source of primary importance, the following animals are mentioned: "bull", "yearling", "two-year-old bull", "three- year-old bull", "bull", "plow ox", "cow", "pregnant cow", "horse", "stallion", "draft horse", "mare", "sheep", "goat", "lamb", "mule", "donkey", "pig", "pregnant pig", "dog", "guard dog", "sheepdog", "hound", "wolf", etc.

Thus, § 57 of "the Hittite Laws" reads: "If anyone steals a bull if it is a weanling, it is not a bull; if it is a yearling, it is not a bull; if it is a two-year-old, that is a bull they would formerly give 30 bulls. Now (the thief of the bull) shall give 15 bulls 5 two-year-olds, 5 year lings and 5 weanlings and he shall pledge his estate as security" [Friedrich, 1959, 168; Giorgadze, 1965, 87; Imparati, 1964,164]. Under the Hittite laws, thieves of a stallion and a ram were also punished ("If anyone steals a stallion if it is a weanling, it is not a stallion; if it is a yearling, it is not a stallion; if it is a two-year-old, that is a stallion they would formerly give 30 horses. Now (the thief) shall give 15 horses 5 two-year-olds, 5 year-lings (and) 5 weanlings and he shall pledge his estate as security"; "If

anyone steals a breeding ram, they would formerly give 30 sheep. Now (the thief) shall give 15 sheep – 5 ewes, 5 rams, 5 lambs and he shall pledge his estate as security".

Several articles of the Hittite laws (§ 60, 61, 62) are devoted to persons finding and misappropriating cattle and small livestock: "If anyone finds a bull and removes the brand (of its owner), and if [its] owner [traces it out], he shall give 7 bulls – 2 two-year-olds, 3 yearlings (and) two weanlings and he shall pledge his estate as security". Under the law, the same compensation must have been made by persons finding and misappropriating a stallion and a ram.

The verdict of the Hittite laws for the thieves of a plow ox and a draft horse is the following: "If anyone steals a plow ox, they would formerly give 15 oxen. Now he shall give 10 oxen – 3 two-year-olds, 3 yearlings (and) 4 weanlings and he shall pledge his estate as security". The same is provided for by the law for the thief of a draft horse ("If anyone steals a draft horse, the compensation is exactly the same for it").

Other, equally significant reports are found in "the Hittite Laws" in connection with the question of my present interest. In this legislative document "sheep", "ram", "lamb", "trained billy-goat", "trained mountain sheep" are mentioned, which provides noteworthy information for the reconstruction of the general image of fauna of Asia Minor of the 2nd-1st millennia BC ("If anyone steals a ewe or a ram, they would formerly give 12 sheep. Now he shall give 6 sheep – 2 ewes, 2 rams (and) 2 lambs and he shall pledge his estate as security"; "If anyone steals a trained (?) billygoat, if a tame wild goat, if a trained mountain sheep, the compensation is exactly the same, as for a goat").

In "the Hittite Laws" one finds "cow" and "pregnant cow" as well ("If anyone steals a cow, they would formerly give 12 [(head of) cattle]. Now he shall give 6 [(head of) cattle] – 2 two-year-olds, two yearlings (and) 2 weanlings and he shall pledge his estate as security"; "If anyone strikes a pregnant cow and causes it to miscarry, he [shall give] 2 shekels of silver).

Six articles of "the Hittite Laws" (§ 81-86) deal with thieves of "pig", "pregnant pig", "yard pig", "pig fat-tened on wheat" and "piglet" ("If anyone steals a pig (fattened) on wheat, they would formerly give 1 mina of silver. Now he shall give 12 shekels of silver and he shall pledge his estate as security"; "If anyone steals a pregnant pig, he [shall give] 6 shekels of si[lver] and shall count the piglets as well, (for every) two piglets he shall give (1) measuring jug of wheat [and he shall pledge his estate as security"; "If anyone strikes a pregnant pig and it dies, [the compensation] is exactly [the same]"; "If anyone weans and steals a piglet, he shall give [...measuring jugs of wheat]"; "If a pig [goes] into a grain-heap, a field, (or) a garden, and the owner of the [gra]inheap, field, (or) garden strikes it and it dies, he shall give it back to its owner. But if he does not give it (back), he shall become a thief").

Only one representation of dog is recorded in the Hieroglyphic Luwian script (see above). Hittite laws furnish more ample information in this regard. Three varieties of dogs are known in them: "sheepdog", "hound"

Bull. Georg. Natl. Acad. Sci. vol. 175, no. 3, 2007 and guard dog". As becomes clear from the respective articles (§ 87-89), the heaviest fine was imposed on the killer of a sheepdog ("If anyone strikes a sheepdog and it dies, he shall give 20 shekels of silver and he shall pledge his estate as security"; "If anyone strikes a hound and it dies, he shall give 12 shekels of silver and he shall pledge his estate as security"; "If anyone strikes a guard dog and it dies, he shall give one shekel of silver").

Fauna of Ancient Asia Minor is reflected in Hattian- Hittite myths and literary written sources as well. In this respect, the Telipinu myth claims attention, which relates the beliefs of the Hittites about the so-called "vanishing" deities. According to the myth, the "withdrawal" and "anger" of the deity Telipinu had grave consequences: "Mist seized the windows. Smoke seized the house. In the hearth the logs were stifled. At the altars the gods were stifled.

In the sheepfold the sheep were stifled. In the cow barn the cows were stifled. The ewe rejected her lamb. The cow rejected her calf... barley and wheat do not ripen. Cows, sheep, and humans do not get pregnant. And those who are already pregnant cannot give birth... The mountains and the trees dried up; and the foliage does not come out. The meadows dried".

In this myth a special role is assigned to the sheep fleece. In the final part of the myth, dealing with the "return" of Telipinu, the sheep fleece appears as the symbol of the restoration of life: "There is the evergreen tree Eia in front of Telipinu. On this tree the sheep fleece is hanging, it is the pledge of the fertility of sheep, abundance of grains, abundance of animals, abundance of wine; that of longevity and breeding, it augurs the life, growth, abundance and fatness of sheep; then Telipinu will present the sheep fleece to the king and confer benefits on him".

Interesting information is also found in A, B and C copies of Anitta text, the first of which is dated to the 16 c. BC, whereas B and C – to the period of the New Hittite Kingdom. Lines 53-63 of this text run as follows: "and I (Anitta - N.Kh.) blessed and [cursed (?)...] On the same day [I brought to my city] Nesa [two lions, 70 boars (?), 1 wild boar (?)], 120 wild animals, whether [leopards, lions, deer], ibexes, or [. . .]." [Giorgadze, 1965,87]. Some authors think that in this Hittite text hunting is implied, whereas according to others, the text deals with Anitta's initiative to create a zoological park in Nesa [Tatishvili,2001,106; Alp, 1963,377; Güterbock, 1938,141].

The nomenclature of animals is recorded in other Hittite written sources as well. Interesting information in this regard is found in hymns and prayers of Hittite kings too. Thus, in the prayer and hymn of Mursilis II to the Sun-goddess of Arinna one reads: "What is this that you, deities, have done? You have let loose the plague (in the interior of the land) and the land of Hatti has been sorely, greatly oppressed by the plague. There is now constant dying! As a

result, no one can offer you bread and wine as sacrifice...no one can give you sacrificial animals – bull and sheep – from cattle stalls (and) sheepfolds. Shepherds of bulls and sheep also died, they left cattle stalls and sheepfolds. Due to this, deities [will remain] without bread, wine and sacrificial animals". The prayer of Muwatallis, the second king of the Hittites, to the Weather-god ^{D}U pihass–assi (beginning of the 13th c. BC) contains the following lines: "You, deity of sun from heaven, my lord, you make the law for man, dog (and) pig, wild animals every day" [Tatishvili, 2000,101,106].

Animals are mentioned in different contexts in texts reflecting the Hittite building rituals connected with the erection of a palace and a temple. As it turns out, when a king decided to build a palace in any city, the builder, who set off to fell trees on the mountain, received from the palace one bull, three sheep, 3 jugs of wine, 1 jug of ***marnuwa,*** 10 loaves of bread, 20 round cakes and 50 biscuits. At the second stage of the construction, when the foundation of the palace was laid, one bull, one cow and 10 sheep were driven out from the palace to be offered as sacrifice.

The bull was offered to the Weathergod, the cow to the Sun-goddess of Arinna, and sheep to other deities (one to each). When a new hearth was placed for a new house, 1 pot of lard, 1 pot of honey, 1 cheese, 1 first stomach, white and black wool, 1 jar of sweet milk, ljar of barley malt, shelled walnuts, raisins, almonds (?), ^{GIŠ}***šuwaitar,*** ox skin and salt were taken from the palace and were placed in the hearth [Tatishvili, 2001, 81 -83]. It also becomes clear from Hittite texts relating to building that when a temple was renewed, on the first day ***kupti*** (a vessel to be sacrificed) was stuck in the foundation, in which 1 lamb, 1 goat kid, 3 ducks, 30 thin loaves of bread, 1 loaf of ***tarna mulati*** bread, 2 small cheeses were placed, and on the second day the ritual pit was filled with 1 lamb, 1 duck, 30 thin loaves of bread and up to 18 hot loaves of bread baked from various grains [Tatishvili, 1988,114-115].

Hittite building rituals also contain noteworthy references concerning the placement of miniature representations of animals (lion, bull) linked with various deities (Storm-god, Sun-goddess of Arinna) in the foundation of a temple or a house (e.g. "...on 4 cornerstones too, everywhere, on each cornerstone, he also puts 4 stands. 1 golden lion, (weighing) shekel; 2 pairs of iron bulls joined with a silver yoke, each bull weighning 1 shekel. There are plinths under them. Two bulls are standing on one plinth, and there are two bulls on the other plinth too" [Tatishvili, 1983,126].

Significant infromation concerning the question of my present interest is found in Hieroglyphic Luwian and Assyrian cuneiform inscriptions of the first half of the 1 st millennium BC as well.

"Bulls" and "sheep" are often mentioned in Hieroglyphic Luwian inscriptions in connection with performance of different sacrificial rituals [Khazaradze, 1978, 103]. According to one inscription discovered at Kululu (Kululu I), a vassal of King Tuwati of Tabal, some Ruwa, who built a palace at the site of ruined houses, in token of worship of deity Tarhunt, constructed ***artali*** (prayer house?) in his name and offered bulls and sheep from year to year" [Meriggi, 1967,50-51].

A Hieroglyphic Luwian inscription from Sultanhani, quite difficult to interpret, informs us that a servant of Wasusarmas (King Wassurma of Tabal known from Assyrian written sources) laid out a vineyard with the aid of deity Tarhunt. "By the grace of the deity" the vineyar grew well. In token of gratitude, the servant of Wasusarmas vowed to offer as a sacrifice from 3 to 9 sheep annually [Khazaradze, 2001, 60]. In Hieroglyphic Luwian inscriptions discovered at presentday Kululu, Boğça, Topada and Sultanhani (former territory of Tabal), "horse", "stable", "cavalry" are mentioned [Meriggi, 1967, 116-122; Khazaradze, 2001,61]. Sheep and bulls are repeatedly mentioned in Hieroglyphic Luwian inscriptions of economic character executed on lead strips [Hawkins,1987,135].

Along with the above mentioned, Assyrian cuneiform written sources, dated to the 1st millennium BC, also contain noteworthy information. King Tiglathpileser III of Assyria records that he led 2000 horses away from Tabal. According to Ashurbanipal, the Tabalians brought "big horses" to Assyria as tribute [Luckenbill, 1926-1927,1, !82, 781, 911] and as Sargon II (722-705 BC) records, he captured 1000 war chariots harnessed with horses in the country of Tabal [Luckenbill, 1926-1927, II, !24,25,55] etc.

Thus, the comparison of data of the Hieroglyphic Luwian script with varied information preserved in Assyrian, Hittite cuneiform and Hieroglyphic Luwian texts leads to the conclusion that the fauna of Asia Minor is reflected in a quite adequate manner in Hieroglyphic Luwian, in spite of the fact that a great part of hieroglyphs bearing representations of animals is not identified so far. The study of Luwian hieroglyphs known to the present day shows that the creators of this script gave priority to those species of fauna (bull, horse, donkey, mule, sheep, pig, dog, lion, hare, deer), which played an especially significant role in the political (militaiy science), socio-economic (farming, cattle-breeding, hunting, transport) and cultural (religious beliefs, myth, ritual) life of this major area of the Ancient East.

REFERENCES

S. Alp (1963), Belleten, 27 (107), Ankara.

Cuneiform Texts from Kultepe in Collections of the USSR (Letters and Documents of the Trade Association in Asia Minor of the 19th c. BC). Autographical copies, transcription, translation, introduction, comments and glossary by N.B. Yankovskaya (1968) edit. I. M. Diakonoff, Moscow(Russian).

J. Friedrich (1959), Die hethitischen Gesetze. Leiden.

G.G. Giorgadze (1965), Anitta Text and Some Questions of the Early History of the Hittites, Vestnik Drevnei Istorii, I. (Russian).

H. G. Güterbock (1938), Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie 44, Berlin-Leipzig.

J.D. Hawkins (1987), The Kulului Lead Strips. Economic documrnts in Hieroglihic Luwian, Anatolian Studies, vol. XXXVII, London-Ankara.

F. Imparati (1964), Le leggi Hittite, Roma.

N. Khazaradze (1978), Ethnic and Political Entities of Eastern Asia Minor in the First Half of the 1st millennium BC, [აღმოსავლეთ მცირე აზიის ეთნიკური და პოლიტიკური გაერთიანებები ძვ. წთ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში]. Tbilisi (Georgian).

N. Khazaradze (2001), Materials for the Ethnography of Georgia, XXIV, Tbilisi (Georgian).

D. Luckenbill (1926-1927), Ancient Records of Assyria and Babylonia, I-II, Chicago.

P. Meriggi (1967), Di Eteo Geroglifico, Parte II, Testi - I-a Serie, Roma.

I. Tatishvili (1983), The Temple Building Ritual, Matsne (Series of History, Archaeology, Ethnography and Art), Tbilisi, I. (Georgian).

I. Tatishvili (1988), Hattian-Hittite Building Rituals [ხათურ-ხეთური სამშენებლო რიტუალები], Thesis, Tbilisi (Georgian).

I. Tatishvili (2000), Hittite prayers, Language and Culture I, Tbilisi (Georgian).

I. Tatishvili (2001), The Hittite Religion [ხეთური რელიგია]. (Georgian).

ძველი მცირეაზიური ცხოველთა სამყაროს ამსახველი ლუვიური იეროგლიფების იდენტიფიცირებისათვის

იეროგლიფურ-ლუვიური დამწერლობის მონაცემების შედარებას ასურულ, ხეთურ ლურსმულ და იეროგლიფურ-ლუვიურ ტექსტებში შემონახულ მრავალფეროვან ინფორმაციასთან, ავტორი იმ დასკვნამდე მიჰყავს, რომ იეროგლიფურ-ლუვიურ დამწერლობაში მცირეაზიური ცხოველთა სამყარო საკმაოდ ადეკვატურადაა ასახული, მიუხედავად იმისა, რომ ცხოველთა გამოსახულებიანი იეროგლიფების დიდი ნაწილი იდენტიფიცირებული არაა. ავტორის მიერ ჩატარებული კვლევა-ძიების შედეგად აღმოჩნდა, რომ ამ დამწერლობის შემქმნელები პრიორიტეტულ მნიშვნელობას მცირეაზიურ ცხოველთა სამყაროს იმ სახეობებს (ხარი, ცხენი, ვირი, ჯორი, ცხვარი, ღორი, ძაღლი, ლომი, კურდღელი, ირემი) ანიჭებდნენ, რომლებიც ძველი აღმოსავლეთის ამ უმსხვილესი რეგიონის პოლიტიკურ (სამხედრო საქმე), სოციალურ-ეკონომიკურ (მიწათმოქმედება, მესაქონლეობა, მონადირეობა, ტრანსპორტი) და კულტურულ (რელიგიური რწმენა-წარმოდგენები, მითი, რიტუალი) ცხოვრებაში განსაკუთრებულად მნიშვნელოვან როლს თამაშობდნენ.

ХЕТТСКО(ЛУВИЙСКО)-ИЕРОГЛИФИЧЕСКИЕ НАДПИСИ КАК ИСТОЧНИК СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ ПОЗДНЕХЕТТСКОГО ОБЩЕСТВА

Социально-экономическая история позднехеттских этнополитических объединений, т.н. "малых стран" Восточной Малой Азии и Северной Сирии I тыс. до н.э. (Табал, Туна, Тухан, Куэ, Хилакку, Мелиду-Камману, Гургум, Кумух, Каркемиш и др.) почти не изучена из-за скудности первоисточников, полного отсутствия материалов хозяйственной и деловой отчетности, правовых памятников, а также официальной переписки царей типа "договоров" или "писем".

До последнего времени основным источником для изучения социально-экономической проблематики позднехеттских обществ являются ассирийские и урартские письменные памятники, в которых при описании отдельных походов ассирийцев и урартов упоминаются интересующие нас страны, их цари, представители царского рода, царские города, города-крепости. Часто дается подробное описание захваченной во время военных операций добычи, перечисляется количество людей, угнанных в Ассирию или Урарту, количество мелкого и крупного рогатого скота, драгоценных металлов (золота, серебра), военного снаряжения (боевых колесниц, копий, мечей) и т.д.

Успехи последних лет в области изучения хеттско(лувийско)- иероглифического языка и письменности, а также ряд археологических открытий последнего двадцатилетия дают возможность уже сейчас начать исследование мало или почти не изученных проблем социально-экономической истории позднехеттских обществ, хотя тут же следует отметить, что необходимых материалов для углубленного

анализа отдельных важных аспектов и интересующей нас проблемы все еще очень мало.

Мы постараемся показать значение данных хеттско(лувийско)-иероглифических надписей I тыс. до н.э. для изучения социально-экономической истории позднехеттских "стран" и тем самым наметить дальнейшие аспекты исследований в этой области науки Древнего Востока.

Известно, что ареал распространения этих надписей включает в себя обширную территорию от Эгейского моря до Евфрата и даже восточнее этой реки и от Богазкёя до Палестины.

Хронологические рамки надписей так же широки, как и ареал их распространения. Самые древние засвидетельствованы на печатях; датируются они XV в. до н.э., а самыми поздними являются надписи второй половины VIII в. до н.э. Однако, как справедливо отмечалось не раз, эпохой бурного расцвета хеттско(лувийско)-иероглифической письменности и языка является период IX-VIII вв. до н.э., когда иероглифика успешно распространяется в Табале, Тухане, Куэ, Мелиду-Камману, Кумухе, Гургуме, Каркемише, что подтверждается открытыми в Тиане, Кара-тепе, Элбистане, Малатии, Боибепинаре, Джерабулусе, Топаде, Кайсери, Гюрюне надписями IX-VIII вв. до н.э.

Функциональная классификация интересующих нас надписей дает возможность выделить пять их основных групп. В первой нами объединяются т.н. посвятительные надписи, в которых говорится о дарении божеству отдельных предметов (чаша, стол, трон), архитектурных сооружений и произведений искусства (колонна, алтарь, статуя, дворец) и даже участков земли хозяйственного назначения (к примеру, виноградники). Надписи этого типа, как правило, лаконичны, состоят из одной или двух фраз. В них указан автор посвящения, предмет и адресат (в большинстве случаев адресатом является божество

Тархун). Однако существуют и более многословные дарственные надписи, где, наряду с вышеуказанным, дается и дополнительная информация.

Функцией надписей второй группы является пояснение назначения того сооружения, на котором сделана надпись, разъяснение сюжета барельефа и изображенных на нем лиц. В надписях второй группы, так же как и первой, указывается их автор.

К третьей группе надписей относятся т.н. строительные надписи. С точки зрения полноты информации они существенно отличаются как от аналогичных ассирийских, так и урартских письменных памятников (хотя эти последние, в свою очередь, более лаконичны, чем ассирийские тексты).

В хеттско(лувийско)-иероглифических строительных надписях в краткой форме рассказывается о сооружении дворца, храма, алтаря, камина, о строительстве города, крепости.

В надписях типа "анналов" (это четвертая группа надписей) обычно передается жизнеописание отдельных царствующих персон, начиная от восхождения на престол и кончая периодом составления данного текста. В таких надписях военная и мирная деятельность царей передается более подробно и содержательно, чем в надписях, отнесенных нами к первым трем группам. В этой связи особый интерес представляет билингва Азитивати (Азативати) из Кара-тепе и письменные памятники каркемишских царей Арараса, Сухиса, Катуваса, где дается детальное описание всех сторон их жизни и деятельности.

В пятой группе надписей (надписи на царских печатей), так же как и во всех предыдущих четырех, полностью отсутствует какое-либо указание на хронологию.

Заглавные части надписей начинаются, как правило, упоминанием автора надписи. Авторами являются царь,

царица, представители господствующей верхушки, слуги (miti(a)s).

Если в ассирийских надписях IX-VII вв. до н.э. правители позднехеттских стран именуются термином sarru "царь", то в хеттско(лувийско)-иероглифических (так же как и в урартских надписях) для той же цели используется сумерограмма LUGAL, также передающая понятие "царь". В интересующих нас надписях часто фигурирует и термин tarwanas, по мнению ряда авторов (P. Meriggi, J.D. Hawkins и др.) также обозначающий понятие "царь", "владыка", "правитель", "господин", "судья". Вместе с tarwanas употребляется и идеограмма KUR.EN ("господин страны", Landes-herr, Lord). В Каркемишских надписях I тыс. до н.э. для обозначения царя употребляется или идеограмма KUR.EN, или tarwanas и KUR.EN вместе, или же только tarwanas.

Данные о генеалогиях отдельных царей пока что являются единственным источником, определяющим наследственно-правовые отношения у народов, носителей хеттско(лувийско)-иероглифического языка и письменности. В синхронных ассирийских и урартских надписях, как правило, отсутствуют генеалогии позднехеттских царей (что касается титулатуры, она передается одним термином, обозначающим понятие "царь").

Мы далеки от мысли, что генеалогии позднехеттских правителей дадут нам возможность судить о всех аспектах позднехеттского наследственного права, ибо характер его норм был, по-видимому, так же многогранен, как и в других древневосточных обществах. Однако если имеющиеся в хеттско(лувийско)- иероглифических надписях данные сопоставить со свидетельствами других древневосточных правовых памятников, в особенности же с показаниями памятников хеттской эпохи ("Указ Телепину", "Указ Хаттусили I", "Хеттские законы", различные договора и др.), то в будущем

сможем с различной степенью достоверности восстановить основную направленность наследственного права у поздних хеттов.

В надписях, составленных от имени позднехеттских царей, упоминаются отцы царствующих лиц. В свете имеющихся материалов можно прийти к заключению, что царская власть имела наследственный характер: данные хеттско(лувийско)-иероглифических надписей явно говорят о существовании у поздних хеттов твердо установившегося порядка наследования по мужской линии от отца к сыну. Трудно сказать, различались ли сыновья по принципу старшинства или по их социальному статусу. На этом уровне наших знаний можно отметить лишь то, что, как правило, наследником отца (resp., царя) выступал его сын.

В этой связи заслуживают внимания следующие данные: во-первых, частое упоминание в текстах предков правителей по мужской, отцовской линии (отца, деда, прадеда, прапрадеда). Затем определенный интерес представляет и то, что в некоторых надписях фигурируют наследники - сыновья царствующих в тот период лиц. В надписях каркемишского царя Арараса не только упоминается его сын Каманас, но и говорится о том, что этот последний является наследником царского трона. В надписях другого каркемишского царя Катуваса также подчеркивается наследственный характер царской власти. Катувас сообщает о том, что Тархунасом ему был вручен отцовский скипетр и власть над Каркемишем. В вышеуказанных и в ряде других надписей говорится о принадлежности царя к «дому отца своего», «земле отца своего», неоднократно подчеркивается родство царя и его наследников по крови, а именно, принадлежность царя к «крови отца своего», «крови предков своих».

Наследование по принципу “от отца к сыну” можно проследить и по материалам, отображающим историю

табальской царской династии, где на протяжении девяти поколений наследником царя выступал его сын.

Говоря о порядке наследования у поздних хеттов по мужской линии, от отца к сыну, заслуживают внимания данные надписей не только царей, но и их «слуг», «подданных», т.н. miti(a)s-ов.

Для характеристики статуса царя, главы государства, рассматриваемые надписи дают весьма подробные и любопытные сведения: в свете этих сведений царь являлся верховным жрецом, верховным полководцем, верховным вершителем хозяйственных проблем своей страны.

В надписях находим отдельные указания и на связи царской власти с божеством или триадой божеств.

Хеттско(лувийско)-иероглифические надписи дают возможность изучить и вопрос о социальной стратификации позднехеттского общества. В этой связи заслуживают внимания надписи «вассалов», т.н. miti(a)s-ов, отражающих воплощенную в жизнь общества идею «господства и подчинения». Заслуживает внимания не только многочисленность надписей «слуг» царя, но и большой ареал их распространения, что бесспорно говорит об их немалой роли в позднехеттских обществах. В надписях miti(a)s-ов говорится или о деяниях этих последних в честь царя (божества), или, наоборот, происходит констатация акта, совершенного царем для своего miti(a)s-a.

Пока что трудно определить статус miti(a)s. В свете данных изучаемых надписей видно, что в среде этого подвластного царю социального слоя существовала вполне определенная градация. В этой связи наше внимание обращает то, что в одних случаях дается генеалогия и титулатура miti(a)s-a, в других же об этом умалчивается. Заслуживает внимания и следующее: отсутствие в хеттско(лувийско)-иероглифических надписях идеограммы ÌR (раб) наводит на мысль об

идентификации этого термина с miti(a)s (однако это в порядке рабочей гипотезы).

Исследуемые надписи интересны и для характеристики форм собственности, существовавших в позднехеттских обществах. В текстах, в основном, говорится о собственности царя и, в некоторых случаях, о собственности отдельных лиц.

Так, в надписях говорится о том, что царь Варпалавас подарил Гору Мути и её окрестности военачальнику, своему miti(a)s-у, что он живет на земле своих предков, что он расширил границы своих земель от Востока до Запада, что дом, находящийся в его стране, принадлежит ему и т.д. Сопоставление данных хеттско(лувийско)-иероглифических надписей показывает, что собственником был не только царь, глава государства. В надписи, открытой в Секке, рассказывается о том, как miti(a)s x(sastur)-ы, некий Китивада, воздвигнул в честь своего господина стелу и как сам x(sastur), не будучи miti(a)s-ом царя Каркемиша Каманаса, на свои средства приобрел поселение.

Даже при таком беглом рассмотрении отдельных сведений хеттско(лувийско)-иероглифических надписей по интересующей нас проблеме видна их первостепенная важность, а также необходимость дальнейшего скрупулезного изучения, что вместе с другими постараемся сделать и мы, если будет на то воля и согласие Тархунаса и Кубабы.

ხეთურ(ლუვიური)-იეროგლიფური წარწერები როგორც გვიანხეთური ხანის საზოგადოების სოციალ-ეკონომიკური ისტორიის წყარო

სტატიაში შემოთავაზებულია ხეთურ(ლუვიური)-იეროგლიფური წარწერების ავტორისეული კლასიფიკაცია, რომლის თანახმად, აღნიშნული ეპიგრაფიკული ძეგლები ხუთ ჯგუფადაა დაყოფილი (მიძღვნითი, ახსნა-განმარტებითი, სამშენებლო წარწერები, ანალები, წარწერები სამეფო საბეჭდავებზე). ხეთურ(ლუვიური)-იეროგლიფურ წარწერათა შესწავლის საფუძველზე რეკონსტრუირებულია გვიანხეთური ხანის საზოგადოების სოციალური იერარქიის ვერტიკალი (მეფე, დედოფალი, უფლისწულები, დიდებულები, მსახურები). ავტორის აზრით, გამორიცხული არაა ვარაუდი, რომ ტერმინი "მსახური"(miti(a)-s) İR-საც ანუ "მონასაც" აღნიშნავდა. ავტორისავე თვალსაზრისით, ძვ. წ. I ათასწლეულის ასურულ ლურსმულ წარწერებთან ერთად ხეთური(ლუვიური)-იეროგლიფური წარწერები მნიშვნელოვან პირველწყაროს წარმოადგენენ აღმოსავლეთ მცირე აზიის ნაკლებად შესწავლილი საზოგადოებების სოციალ-ეკონომიკური სტრუქტურის წარმოსაჩენად.

ROYAL POWER IN LATE HITTITE POLITICAL ENTITIES

The successes of recent years in the field of research into the hieroglyphic Hittite language and script as well as a number of archaeological discoveries over the past two decades make it possible to take up the little-studied problems of the socio-economic history of Late Hittite political entities. However, it should be noted here that there is still a scarcity of materials riecessary for an indepth analysis of individual major aspects of the topic just indicated.

The purpose of the present communication is a study of the evidence of hieroglyphic Hittite, Assyrian, and Urartian written sources regarding the royal power in Late Hittite ethnopolitical entities.

In Assyrian inscriptions of the 9th-7th centuries B. C. the rulers of Late Hittite political entities are, as a rule, referred to as *sarru* "king". Thus, already in the inscriptions of Shalmaneser III (859-824 B.C.) reference is made to Kate, king of Que; Tuwati, king of Tabal, Lalla, king of Melidu, Pihirisi, king of Hilakku, Katazillu and Kundashpi, kings of Kummuhhi[1] and others. Later Assyrian sources, in particular the inscriptions of Tiglathpileser III (745-727 B.C.), Sargon II (722-705 B.C.), Sennacherib (705-681 B.C.)[2], etc., also refer to the rulers of the entities of the first half of the Ist millennium B.C. as kings.

In Urartian cuneiform inscriptions of the period in question the Assyrian *sarru* has its counterpart in the Sumerogram LUGAL also conveying the notion of "king". Thus, an Urartian inscription belonging to Sarduri II speaks of the ruler of Melidu, Hilaruada, referred to as URU LUGAL.[3]

---

[1] D. D. Luckenbill, Ancient Resords of Assyria and babylonia (ARAB) I §§ 480, 580, 582, 599, 600, 610, 636, 638, 639, 682.

[2] ARAB I §§ 769, 772, 801, 802; II §§ 16, 25, 55, etc.

[3] G. A. Melikisvili, UKN 158, 19.

In hieroglyphic Hittite inscriptions of Late Hittite rulers, as well as of represen tatives of the military elite, the rulers of individual entities are termed LUGAL (as is the case in Urartian inscriptions) or *tartmnas*. According to a number of authors (P. Meriggi, J. D. Hawkins, and others), the latter word designated "king", "sovereign", "lord", "ruler", "judge".[4] Apart from *tarwanas*, the ideogram KUR.EN ("lord of the country", „Landesherr"),[5] was also used. The famous bilingual from Karatepe says that Awarkus was king of the city of Adana;[6] in hieroglyphic Hittite inscriptions found at Bor reference is made to king Warpallawas of Tuwanawa, whereas the hieroglyphic Hittite inscription from Topada tells about the exploits of *tapawarlas*, the great king of Wassurme.[7] The hieroglyphic Hittite inscriptions of Carchemish rulers of the 1st millennium B.C. in reference to "king" use either the ideogram KUR.EN, or *tarwanas* in conjunction with KUR.EN, or else *tarwanas* alone. Thus, the father and grandfather of Katuwas (Suhis and Astuwatimais) are referred to merely as "lords of the country" (KUR.EN), whereas Katuwas himself is styled *tarwanas* and KUR.EN, i.e., "king" and "lord" of the country.[8] Araras, another ruler of Carchemish, is termed simply *tarwanas*,[9] and so on. The term *tarwanas* figures also in the inscriptions of other Late Hittite rulers, namely in the inscriptions from Boybeypinari, made by Kummuhhi rulers, as well as in records of the king of Gurgum, found in Maras.[10] In the Phoenician version of the abovecited bilingual inscription from Karatepe the word *mlk* ("king") features as a synonym of LUGAL.[11]

[4] P. Meriggi, Hieroglyphisch Hethitisches Glossar, Wiesbaden 1962, 125; P. Meriggi, Manuale di Eteo Geroglifico (MEG) II/la, Rome 1967; II/2a-3a, Rome 1975; J. D. Hawkins, AnSt 22 [1972], 87-114.

[5] MEG II/la No. 24 fr. 2.

[6] MEG II/2a-3a No. 30 fr. 1.

[7] MEG II/la No. 31 fr. 1-2.

[8] MEG II/la No. 20, 21, 22.

[9] MEG II/la No. 10, 11.

[10] MEG II/2a-3a No. 128-131; J. D. Hawkins, AnSt 20 [1970], 69-110.

[11] MEG II/l a No. 24 fr. 1.

Unlike Assyrian and Urartian inscriptions, hieroglyphic Hittite records refer to the titles of Late Hittite kings, using various epithets. Thus, the kings of Melidu are styled "great", of Tabal, "kingsheroes", "great kings" and *tapawarlas;*[12]

Azitiwata, king of the Dananim, is name diking illuminated by the rays of the Sun God"; Katuwas is called "the favourite of Kubaba, Karhuhas and the Sun God."[13] The genealogies of certain kings, repeatedly occurring in hieroglyphic Hittite inscriptions are of particular importance to the study of the nature of royal power in Late Hittite political entities. In a number of relevant inscriptions, written on behalf of kings, we find mention of the fathers of reigning personages. An inscription from Topada says that the great king Tuwati was the father of Wassurme; an inscription from Bogfa states that Kurti(j)a (Gordios?) was the son of Asqua(?) "the great king of the East and the West"; from inscriptions from Carchemish we learn that Katuwas was the son of Suhis and the grandson of Astiwatimais; and records from Hamath mention Uratami, king of the land of Hamath and the son of Urhilina.[14] The genealogy of Halparu(n)ti(j)a, king of Gurgum, is more complete, for it contains the names of the father, grandfather, great-grandfather, uncle and father, grandfather and great-grandfather of the uncle of the reigning ruler.[15]

In the light of available evidence royal power was hereditary, passing, as a rule, from father to son. In this connection the following is worth noting: at first, the frequent reference in the texts to male ancestry (father, grandfather, great-grandfather). That successors (sons) to the reigning persons figure in certain inscriptions is of definite interest. The inscriptions of Araras, king of Carchemish, do not only refer to his son Kamanas, but they also

---

[12] MEG II/Ia No. 31 fr. 1.

[13] MEG II/Ia No. 19 fr. 1, No. 22 fr. 1, No. 24 fr. 1.

[14] MEG II/Ia No. 8 fr. 1, No. 19 fr. 1, No. 21 fr. 1, No. 27 fr. 1, No. 31 fr. 1-2.

[15] MEG II/I a No. 32 fr. 1.

indicate that the latter was heir to the throne.[16] The inscriptions of Katuwas, another Carchemish king, also stress the succession of royal power. Katuwas states that the god Tarhui had investe him with his father's sceptre and authority over Carchemish.[17] These, as well as other hieroglyphic Hittite inscriptions, speak of the belonging of the king to "his father's house", to "the land of his father". The same documents repeatedly emphasize the consanguinity of the king and his heir.[18]

A comparison of the evidence of the sources permits to trace not only the history of separate royal dynasties (houses) but also their change within the same Late Hittite kingdom.

Thus, Assyrian and hieroglyphic Hittite written sources indicate that over the 9th-8th centuries B.C. several royal dynasties changed in the Late Hittite king dom of Tabal. Around 728 B.C. Tiglathpileser III removed the recalcitrant Uassurme and installed Hulli instead, this latter not belonging to the royal house of Uassurme. The source refers to him as "nobody's son".[19] A hieroglyphic Hittite inscription, discovered at Topada, indicates that Hulli's predecessor Uassurme was the son of Tuwati and grandson of Uassurme. If we bear in mind that Wassurme was the ninth king on "the throne of his sires", it can be assumed that his dynasty reigned in Tabal from the beginning of the 9th century, or even earlier.

The dynasty of Hulli, the protege of Tiglathpileser III, was short-lived in Tabal. His son Ambaris was severely punished by Sargon II. Later, Tabal kings again appeared on the scene. In the inscriptions of Asarhaddon and Ashurbanipal we find the names Ishgallu and Mugallu, apparently belonging to a man of Tabal royal dynasty.[20]

---

[16] Meriggi MEG II/la No. 10 fr. 1.

[17] Meriggi MEG II/l a No. 19-21.

[18] Meriggi MEG II/la No. 14, 18, 31-33, etc.

[19] Luckenbill ARAB I §§ 772, 801, 802.

[20] N. V. Khazaradze, The Ethnopolitical Entities of Eastern Asia Minor in the First Half of the First Millennium B. C., Tbilisi 1978, 126-139.

Hieroglyphic Hittite inscriptions contain repeated references to the genetic relationship of the royal power and the supreme deity or a triad of deities. The relation of royal power with the supreme deity or a triad of deities is strongly emphasized in the introductory parts of the hieroglyphic Hittite inscriptions of Late Hittite rulers: Azitiwata, king of the Dananim, states that he is a person illuminated by the rays of the Sun God, blessed by the God, he is a servant of Tarhui.[21] In the Phoenician version of the inscription, Azitiwata says that "Baal had set him to be father and mother of the Dananim, so that he should revive the Dananim and expand the lands of the valley of Adana from the rise of the sun to its setting", that "Baal had sent him to build".[22] The inscriptions in question often contain statements to the effect that one or another king is the favourite of Tarhui, Kubaba, Karhuhas and the God of the Sun, that the power over a city or country is granted by a deity or deities. In this respect special note should be taken of the abovecited inscriptions of the Carchemish kings: Araras and Katu was.[23]

The following should be said regarding the royal names of Late Hittite rulers. As a rule, the names of Late Hittite kings are of theophoric nature and are related to the Hittite-Luwian pantheon of gods of the 2nd—1st millennium B.C. Written records of the period in question have preserved such royal theophoric names as Wassurme, Tarhunazi, Tarhulara, Azitiwata, Hilaruada, etc., containing the names of the main Hittite-Luwian deities: Saruma, Tarhui, Tiwati, Run (Runt), etc. The authority of a Late Hittite king extended equally to both secular and spiritual life of the country. The king was the supreme commander, priest, legislator, and judge, which is made clear by the following.

According to the sources (Assyrian, Urartian, and hieroglyphic Hittite) the kings of Tabal, Melidu, Kammanu, Que, Carchemish,

---

[21] Meriggi MEG II/I a No. 24 fr. 1.

[22] Ibidem.

[23] Meriggi MEG II/I a No. 10, 19-22.

and other Late Hittite kingdoms were, as a rule, the initiators of wars with Assyria. At times of peace in negotiations, too, the king was the key figure. Thus, Shalmaneser III says that he was met at Melidu by the kings of Melidu and Tabal, who had brought him rich gifts;[24] Sarduri II makes this statement: "Hilaruada came into my presence, prostrated himself, and clasped (my) legs; I treated him graciously (?); I took away (from there) gold (and) silver; a herd of cattle I drove to the country of Biainili: Himself I spared on condition of (his paying) tribute . . ."[25]

With a view to preserving peace in their own countries, Late Hittite kings married representatives of the Assyrian royal house or sent their own daughters to the court of the Assyrian king. There is evidence to prove that Ambaris, king of Tabal, was married to Ahatabish, daughter of Sargon II, receiving the land of Hjlakku as a wedding gift;[26] in the time of Ashurbanipal the kings of Tabal and Hilakku sent their daughters to the harem of the Assyrian monarch;[27] incidentally, much earlier - under Shalmaneser III - Kate, king of Que, was obliged to do the same.[28]

A bilingual inscription from Kara-tepe, compiled by Azitiwata, king of the Dananim, provides a good insight into individual aspects of the activities of a Late Hittite king. The inscription tells us that, from the beginning of his rule, the king augmented the army ("...added horses to horses, and shields to shields, and army to army"), conquered lands in the West and in the East, made peace with other kings, sent prisoners to the eastern outposts of the country, settled the Dananim on liberated lands, built strongholds on all the borders of the country, resuscitated the city of Pahri(?), built a new city ("And I built this city, and called it the city of

[24] ARAB I § 674; J. Laessoe, Iraq 21 [1959], 147-157.
[25] Melikisvili UKN 158.
[26] Luckenbill ARAB II §§ 24, 25, 55, 99, 118; I. M. Diakonoff, VDI 2/1951 No. 46, 54.
[27] ARAB II §§ 781, 848, 911.
[28] ARAB I §§ 582, 600, 682.

Azitiwata"), set up new settlements ("And I built settlements in those places in order that the Dananim might live with their minds at peace"); the king decided the measure of offerings to the gods, namely, "an annual offering of an ox, an offering of a sheep during the sowing time, and at the time of harvest (also) of a sheep". According to Azitiwata, in the days of his reign "the Dananim had all blessings, abundance, and prosperity". Azitiwata assumed fully the care for his people, so that the Dananim should have bread, wine, cattle, and sheep and goats in abundance.[29]

Other Late Hittite kings give an almost similar description of their activities. Thus, Urhilina, king of Hamath tells of the building of a city, his son Uratami informs about the construction of a stronghold,[30] Araras, king of Carchemish, recounts his strengthening of Carchemish and of constructing an irrigation canal and a temple;[31] Katuwas, another king of the same citystate, relates how he was concerned that his country should have grain, wine, and cattle, and how he succeeded in that; also about his construction of a temple for the god Tarhui, and the offerings he ordained there, he refers also to the building of cities, fortifications,[32] etc. Wassurme, king of Tabal, tells about the building of the city of Parwita, and about a battle with the enemy outside its walls;[33] king Halparu(n)ti(j)a of Gurgum recounts his victory over the city of Alaswasa(?), the erection of the city wall,[34] etc.

Notwithstanding the almost despotic nature of his power, a Late Hittite king had to take account of the opinions of the elders or his entourage when solving major state issues; this is attested by Hieroglyphic-Hittite as well as by Assyrian written sources. We learn from the description of one of the campaigns of Sargon II

[29] MEG II/la No. 24.
[30] Ibidem No. 8.
[31] Ibidem No. 11.
[32] Ibidem No. 19-21.
[33] Ibidem No. 31.
[34] Ibidem No. 32-33.

against the Kummuhhi king Mutallu ("the wicked Hittite") that, finding him-self in a desperate condition, the king conferred, for days and nights, with his counsellors on how to save his life and, apparently, the independence of his country.[35] The role of the latter must have been considerable enough. This view is supported by an inscription from Karatepe in which the king's retainers are mentioned together with Baal and gods. In the Phoenician version of the same inscription Azitiwata says: "And I restored what had been destroyed in Pahri(?); and I added horses to horses, and shields to shields, and army to army for the sake of Baal and gods and on the counsel of retainers."[36]

Interesting evidence of the problem under discussion is contained in the inscriptions of the so-called "servants" *(miti(a)s)* of some Late Hittite kings. The numerousness of inscriptions of the latter kind, and the extensive area of their distribution indicates that the military aristocracy played a fairly considerable role in the life of individual kingdoms, although the inscriptions repeatedly emphasize its (i.e., the nobility's) dependent position in relation to the king. In this connection, the inscriptions of the servants of the Tabal kings Tuwati and Wassurme are noteworthy (incidentally, most of the hieroglyphic Hittite inscriptions known to date belong to the so-called "servants" of Tabal kings). We learn that near Ciftlik a servant of Tuwati erected a stela with a representation of the king and a votive inscription. Another servant of the same king — a certain Ruwa — built, near Kululu, a palace and *artali* for the God Tarhunazi. A vassal of Wassurme planted a vineyard near Sultanhan, setting a stone with an epigraph to mark the event,[37] and so on.

Of no less interest is the evidence contained in the hieroglyphic Hittite inscriptions discovered at Bulgarmaden and Porsuk. The former reports that Tuwanu wa's king Warpalawa (Urbala of

[35] Luckenbill ARAB II § 45.
[36] Meriggi MEG II/I a No. 24.
[37] Meriggi MEG II/Ia No. 18; II/2a-3a No. 34.

Assyrian sources) transferred Muti and its en virons to Tarḫ unazi, son of Tarḫ uwara. He was also entrusted with the command of the army, and an inscribed stela was erected to mark these two significant events. The inscription from Porsuk belongs to a certain Paraḫ waras, son of Atis and grandson of Nunas, army commander and favourite of the kings(?), favourite of king Masaurḫ asis; in J. D. Hawkins' view the latter was king of the land of Shinuḫ tu.[38]

The present writer is well aware that the foregoing evidence the bulk of which had not been used earlier owing to a number of objective reasons is inadequate for a comprehensive and indepth analysis of separate major aspects of the problem under study. However, in view of the absence of any other evidence on the topic on hand, the value of the evidence recorded in Hieroglyphic-Hittite inscriptions can hardly be overestimated. It is believed that a deeper understanding of the evidence cited above calls for the use of materials of a still earlier Hittite period (the more so that such evidence is available), which the writer proposes to do in future.

[38] MEG II/2a-3a No. 29; J. D. Hawkins, AnSt 19 [1969], 99-109.

სამეფო ხელისუფლება გვიანხეთური ხანის პოლიტიკურ გაერთიანებებში

ძვ. წ. IX-VIII სს. დათარიღებული ასურული ლურსმული და იეროგლიფურ-ლუვიური წერილობითი ძეგლების მონაცემთა კონტექსტში, ავტორი თანმიმდევრულად სწავლობს ხეთების იმპერიის ყოფილ ნანგრევებზე ძვ. წ. II-I ათასწლეულის მიჯნაზე წარმოქმნილი სამეფო-სამთავროების (თაბალი, ხილაქუ, ქუე, კუმუხი, მელიდუ და ა. შ.) სოციალურ სტრუქტურას და კერძოდ, სამეფო ხელისუფლებისათვის დამახასიათებელ ნიშან-თვისებებს. სტატიაში ნაჩვენებია, რომ გვიან ხეთური ხანის სამეფო ხელისუფლებას მემკვიდრეობითი ხასიათი ჰქონდა, ხოლო მეფე საერო და სასულიერო ხელისუფლებას განასახიერებდა. გვიანხეთური ხანის სამეფო-სამთავროებში სამეფო ხელისუფლების ღვთაებრივი წარმოშობის იდეოლოგია იყო გაბატონებული, რომლის მოთხოვნათა შესაბამისად, სამეფო ტახტი და ინსიგნიები მეფეს უზენაესი ღვთაების ან ღვთაებათა ტრიადის მიერ ჰქონდა ნაბოძები. სტატიაში სპეციალურადაა შესწავლილი მეფეთა გენეალოგიები და ტიტულატურა.

THE "WESTERN MUSKI" IN CENTRAL ANATOLIA

The Inscription of Sargon II (722—705 B.C.) had long been considered the earliest written source referring to so-called «Western Muski». In Assyrian texts of this kind «the Land of the Muski» occurs repeatedly with regard to North Syria (Karkamiš), lowland Cilicia (Que) and "the countries" lying in the western periphery of the Assyrian empire (Hilakku, Tuna-Atuna. Tabal) [ARAB II. § 25, 27, 42, 43, 54, 96, 97, 118, 137, 183, 214].

Beginning with the 1960s, from the time of P. Meriggi's publication devoted to an analysis and interpretation of a Hieroglyphic Luwian- inscription from Kizildag [Meriggi, 1964]. Discovered by W. Ramsay as early as 1909 and later repeatedly published by several specialists (W. Sayce, E. Meyer. B. Hrozny, I. Gelb and others) new written source on the history of the «Western Muski» the significant'- of which can hardly be overvalued became available to scholars.

Later the Kizildag inscription was studied by E. Laroche, H. G. Güter bock and S. Alp, and in 1975 it became part Meriggi's multivolume work devoted to the study of the Hieroglyphic Luwian language and script, as well as to the publication of all hithcito known Hieroglyphic Luwian inscriptions [Alp, 1974, p. 17; Meriggi, p. 75; Khazaradze, 1984, p. 105—125; Khazaradze, 1988, p. 1988, p. 84-93; Khazaradze, 1992, p. 97-115).

The purpose of the present communication is to analyze the Hieroglyphic Luwian written source and — the light of its evidence — to study the question of the date of the advent of the «Western Muski» in Central Anatolia.

The inscription of Kizildag, together with the other seven Hieroglyphic Luwian written sources discovered a "Kizildag, Karadag, and Aksaray- Burunkaya, forms a single local groupf"

epigraphic monuments belonging to the "Great King Hartapus". In three of these inscriptions (Kizildag I, II, Karadag II) the name of the king and his titles are given (UR.LUGAL Ha-r-ta-pu-s UR.Lugal); in four inscriptions (Kizildag II, HI, IV, Karadag II), together with the name and titles of tlie king, we find a winged solar disc (so-called royal cartouche) and (Kizildag II, III) above the royal cartouche there are hieroglyphic signs designating the god Tarhunzas. In four inscriptions (Kizildag HI, IV, V, Aksaray-Burunkaya), apart from Hartapus we find the name "Mursilis" — the father of Hartapus, as indicated by Kizildag III, IV inscriptions.

In the Hieroglyphic Luwian inscriptions referring to "the country of the Muski" (Mu-s^{3}-ka-^{klir}) in the titles of Hartapus along with the term "Great King", we find such notions as "Hero" and "Favorite of the god Tarhunzas", while Hartapus' title is conveyed thus: "The Sun, Hero, Great king Hartapus, Great king, Favorite of the god Tarhunzas" [Meriggi 1975, p. 270-271; Alp, 1974, p. 23-25],

In three of these inscriptions (Kizildag IV, Karadag I, Aksaray-Burunkaya) we find terms designating the kingdom of Hartapus ("the country of the Muska", "mountainous country", "country 213" and "country 245") [Meriggi, 1975, p. 267-268, 270-271; Alp, 1974, p. 17-21],

In the inscriptions from Kizildag, Karadag and Aksaray-Burunkaya, along with the name of the king and his titles, the names of the gods also figure: "the god Tarhunzas" (variant — "Tarhunzas of the sky"), "the god of the great Mountain", "the god Na-213".

In all the inscriptions under study the name of the king and his titles are accentuated, which apparently accounts for the composition of the inscriptions of Kizildag IV, Karadag I and Aksaray-Burunkaya, in which the king's name and his titles are placed in the central part of the line.

The direction of the inscriptions is not unified, some of them reading from right to left (Kizildag V, Karadag I, II, Burunkaya).

Kizildag II, III are examples of *boustrophedon.* As for Kizildag IV, the second line of the document runs from right to left (the hieroglyphic signs are correspondingly oriented to the right), whereas in the very first line the direction of reading is erratic: the name, titles and genealogy of the king read from right to left; however, some of the signs (s^3, ti) at the beginning of the first line are turned to the left [Meriggi, 1975, Tab. II, pict. 17],

From the viewpoint of paleography the inscriptions in question have much in common with the Hieroglyphic Luwian records of the period of the Hittite kingdom. In this connection certain interest attaches the fact that some hieroglyphs occurring in the cited inscriptions are attested either only in the legends of the seals of Hittite kings, or are characteristic only for documents of the present study (N 69, 213, 245, 303, according to Meriggi's list) [Meriggi, 1962, s. 194, 212, 217, 226],

Of all the inscriptions discovered at Kizildag, Karadag and Aksaray- Burunkaya the one referring to "the country of the Muska" is most complicated from the paleographic point of view [Meriggi, 1975, Tab.II, pict. 17; Alp, 1974, Tab. VII, pict. 13, 14],

Some of the texts (Kizildag I, II, III, Karadag II) are laconic and stereotypic in character; hence the simple grammatical structure of the phrase of such inscriptions. As for the other inscriptions, their syntax has a very characteristic feature: the ideograms are, as a rule, given without phonetic complements which normally convey the final sounds of the stem and inflection.

Owing to a number of paleographic, stylistic and linguistic difficulties the inscription of Kizildag IV has not been hitherto translated although in the latest publication Meriggi subjected it to a fairly detailed analysis, suggesting transliterations of separate words and phrases [Meriggi, 1975, *p.* 270— 271; Tab. II, 17].

The following may serve as a tentative translation of this inscription: "The Sun, on the well-being of the country 312, the god Tarhunzas of the sky... hero, great king Hartapus, favorite of

the god Tarhunzas, the son of the great king and hero Mursilis. That who in the country of Muska (is) (or: who is on earth... the country 213), which (?) city u?-no-ta, sky(?)".

It is thus clear from the cited text that Hartapus, "the Great King" and "Hero", the son of a similarly "Great King" and "Hero" Mursilis, is the king of "the country of the Muska" situated (if we proceed from the area of distribution of the inscriptions of Hartapus) in the region of Kizildag, Karadag and Aksaray-Burunkaya. The geographical terms occurring in the inscriptions of Hartapus, namely "mountainous country", "country 213", "country 245", point to the validity of the proposed localization of "the country of the Muska". Of these names, "country 213" and "country 245" in all probability stand for the "the country of the Taurus" and "the country of the Gate", fully corresponding to the high mountainous relief of Kizildag, Karadag and Aksaray-Burunkaya [Meriggi, 1975, p. 57; Meriggi, 1962, s. 217],

The localization of "the country of Muska" southward of the middle Halys (present-day Kizil-Irmak) in the region of Kizildag, Karadag and Burunkaya is supported, on the one hand, by the evidence of Assyrian written sources of the period of Sargon II (last quarter of the 8th cent. BC), and on the other, by the Hieroglyphic Luwian inscription of Iariris. ruler of Karkamiš, dating from the 760s—740s BC.

The dating of the inscriptions of Hartapus is a most complex problem. Laroche dates the inscriptions from Kizildag and Karadag to the 12th— 10th cent. BC. Meriggi, in his early paper devoted to the inscription from Kizildag (Kizildag IV) dated it to the 11th—10th cent. BC., while in the monograph *Manuale Di Eteo Geroglifico* he dates the same text, examined with inscriptions of the Hittite period as belonging to the 2nd millennium BC In Meriggi's view, Kizildag IV is the earliest evidence on the advent of the Muski-Moschi in Central Anatolia (more precisely, in Phrygia). Neither does Alp deny the archaic character of the

inscriptions in question and their considerable closeness to the written documents of the Hittite period. However, taking into account the stylistic peculiarities of the image of Hartapus on the relief of Kizildag I, accompanied by a Hieroglyphic Luwian inscription of Hartapus, Alp assumes that the inscriptions of Kizildag, Karadag and Burunkaya cannot be referred to a date earlier than the 10th cent. BC.

In this connection the following has attracted the author's attention: as noted above, the inscriptions under discussion have much in common with the legends of Hittite royal seals; in the Hieroglyphic Luwian inscriptions of Kizildag, Karadag and Burunkaya the name of the king similarly to the latter, and his title are accentuated, firstly, by the royal cartouche, and secondly, by its central placement. It is also worth noting that the ideograms conveying the concept "great king" are repeated twice, being placed on either side of the king's name ("The great king Mursilis, great king», or «the great king Tudhalyas, great king". Cf. "The great king Hartapus, great king") [Akurgal, 1961, pict. 45; Alkim, 1969, N° 103, 107, 137]. Our inscriptions are similar in style and composition not only to the legend of the seals of Hittite kings, but also to the inscriptions of the latter found on the reliefs of Fraktin, Yazilikaya, belonging to Hattusilis III and Tudhalyas IV. It is noteworthy that the royal cartouche appears repeatedly in the mentioned inscriptions, while in the Hittite texts the kings apply the term "Sun" to themselves [Meriggi, 1975, p. 306-307, 324. Tab. Ill, N° 19, IV, No 20, XIV, No 95-96, XV, Ns 63; Garstang, 1959, p. 68-89, 111, 114, 115; KBo IV, 10; KUB VI, 45, 46; XIV 3].

The following peculiarities of our inscriptions that bring them close to earlier texts should be noted, as indicated above, in the inscriptions of Kizildag, Karadag and Burunkaya: "the god Tarhunzas" is repeatedly, thrice named also as "Tarhunzas of the sky". The reference to Tarhunzas cannot *per se* serve as evidence

in favor of an earlier date of these epigraphic monuments. For Tarhunzas one of the central gods of the Luwian pantheon occurs both early (Emirgazi, Yazilikaya, Karahuyiik-Elbistan, Qagdin) and in the late Hieroglyphic Luwian inscriptions (Ivriz, Karakamis\ m, Kululu I, Karatepe. Sultanhan. Bor. Çiftlik, (alapverdi, etc.) [Meriggi, 1967, N 7, 10, 11, 12, 13, 18, 20, 24, 30, Meriggi, 1975, NN 30, 34, 64 etc.]. The same can be said about the term relating "the sky" to "Tarhunzas". However, a comparative analysis of early and late hieroglyphic Luwian inscriptions has shown that in the written documents of the 2nd millennium BC the logogram conveying the concept of "sky" (TIPAS) is usually placed after the god's name (^{D}TRH.TIPAS) [Meriggi, 1975, p. 268, 270, Tab. I N 12; II, N 17; III, N 19; IV, N 20 etc.], whereas in the 1st millennium BC inscriptions (Karakamis A_{13} fK_2i. "29" Maraš, Cekke, Aleppo I etc.), as a rule, it precedes Tarhunzas's name (TIPAS^{d}TRH) [Meriggi, 1975, N 24, 28; Tab XV, XIX, XXVIII, XXXI, XLIV], In the former case this term is translated as "God Tarhunzas of the sky", and in the latter, as "the heavenly god Tarhunzas", the former term being of earlier origin, and the latter, a later one.

It is also notable that the logogram designating the name of Tarhunzas (and occasionally that of Tesub) in the inscriptions of Kizildag, Karadag and Burunkaya, as well as in written sources of the Hittite period, is given without phonetic complements unlike Late Hittite inscriptions, in which phonetic signs are, as rule, added to the proper name Tarhunzas, conveying the final sounds of the stem and the inflexion [Friedrich, 1979, p. 85, 271, fig. 70a |.

In Alp's view, the mention in our written sources of "Mursilis", figuring as the father of "Hartapus the king of the country of Muska", possibly points to the early date of these documents [Alp, 1974, p. 21]. In this connection, a fact of great interest is that the name of Hartapus's father (URU-li) fully coincides with the dynastic names of the Hittite kings Mursilis II and Mursilis III [Laroche, i960, p. 124, N 226]. A detail of no small importance

should also be noted: unlike other Hittite royal names (Suppiluliumas, Hattusilis, Muwatallis) the proper name Mursilis does not occur in late Hittite onomastics, although it is mentioned by Herodotus (1,7—13) as the names of semimythical kings Mersus and Misrules, identified by some researchers with the Hittite name Mursilis [Dovgyalo, 1979, p. 90; Dovgyalo, 1980, p. 103 ff.]

The closeness of Hittite documents with those of the present study becomes more tangible when the latter are compared with Late Hittite texts. Both in style, composition and terminology, as well as a number of other peculiarities, Late Hittite Hieroglyphic Luwian inscriptions are found to differ materially both from the written documents of the present study and from those of the time of the "New Kingdom" of the Hittites [Khazaradze, 1982, 121-126, Meriggi, 1967, N 8, 10, 17, 19, 20, 21, 22, 25, 27; Meriggy, 1975, N 30, 128-30, Hawkins, 1970, p. 69 etc.]

Thus, the foregoing does not contradict the early date of the hieroglypric Luwian inscriptions of Kizildag, Karadag and Burunkaya.

However, a definite solution of the problem of dating the inscriptions of Hartapus should be preceded by their discussion from the viewpoint of the history of Central Anatolia in Hittite times. In this connection the question arises as to whether there is any evidence to prove the presence of «the kingdom of Hartapus» on the territory of the so-called "Lower coun-try" and Dattassa, localizable in the region of Kizildag, Karadag and Burunkaya [Alp, 1974, Tab. IV, pict. 7—8]. Although the presence of the Muski in Central Anatolia as far back as the 14-th—13th cent. BC. cannot be ruled out, it will be difficult to answer the above question positively. The point is that in the Hittite texts, known to date and giving a fairly exact reflection of the toponymy of the "Lower Country" and Datassa, there is no record of the "Country of Muski" or of any geographical terms characterizing the relief of this country ("Mountanious country", "Country of the Taurus", "Country of

the Gate"). It is probably none, nor is there any evidence in Hittite texts pointing to any ties of relationship of Mursilis II or Mursilis III with the rulers of the "Countries" lying in the region of Kizildag, Karadag and Aksaray-Burunkaya.

However, the lack of reference in Hittite texts to the king Hartapus, "the country of the Muska" and of other proper names connected with the kingdom of Hartapus can of course not be adduced as the main argument of their non-existence in the 14-th—13-th cent. BC. The political status of Hartapus, on the one hand, and of the rulers of the "Lower Country" and Datassa of the period of the Hittite kingdom, on the other, materially differed from each other, and this must apparently serve as the basic evidence. As can be inferred from the inscriptions of Hartapus, his country ("the country of Muska") constituted a sovereign political entity. However, the "Lower Country" and Dattassa — notwithstanding the autonomy granted to it by the Hittite kings — were countries dependent on the Hittite state. It is worth noting in this connection that while one of the kings of Dattassa (Ulmi-Teshub) is refered merely as "king" in the text of a Hittite "Treaty" (KBo IV, 10), Hartapus — not unlike the Hittite kings — styles himself "the Sun", "Great King", "Hero", "Favourite of Tarhunzas", referring to his own father as "Great King" and "Hero" (see supra).

The foregoing is confirmed also by the fact that — in contrast to the kings of "Lower Country" and Dattassa, who did not leave a single written proof of their existence — Hartapus put up eight monumental hieroglyphic Luwian inscriptions extolling his name and exploits.

Thus, despite the archaic appearance of the inscriptions from Kizildağ, Karadağ and Aksaray-Burunkaya, it proves almost impossible to date them to the Hittite period. An analysis of the relief featuring Hartapus himself has led the present writer to the same conclusion [Alp, 1974. Tab. IV, pict. 7—8],

It should be said from the beginning that so far it was impossible to find an exact analogue of the relief in question.

However, notwithstanding this, it can be said with full confidence that — due to a number of essential details — the relief depicting Hartapus is closer to Late Hittite art monuments (Karkamiš, Zinjirli) than to the reliefs of Hittite kings (Yazilikaya, Alaçahüyük, Fraktin).

Bearing in mind a certain closeness of the image in question to the earliest sculptural reliefs from Karkamiš and sharing the view on dating them to the 940s—930s BC. (the relief of Suhis and his spouse Wattis) [Us sishkin. 1969. Mallowan, 1972, Winter, 19791, with due regard for a number of peculiar features and specific features of the relief of Hartapus, it should, in present writers view, be dated not later than the turn of the 2nd—1st millennia BC.

Thus, the foregoing argument suggests that Hartapus's floruit should be dated to the very beginning of the so-called Late Hittite period, which commenced at the turn of the 2nd—1st millennia BC. The emergence of «the Mountaneous Country» — «the country of the Western Muski», lying in the region of Kizildağ, Karadağ and Aksaray-Burunkaya — should apparently be placed in this, or possibly an earlier time. The clearly «Hittite» character of the inscriptions under study and the obvious desire of their author to relate his descendant to the royal dynasty of the Hittites and to represent himself in the rank of the «Great kings» of the Hittite period doubtless speaks in favor of the proposed dating of the inscriptions not later than to the turn of the 2nd—1st millennia BC.

References

Akurgal 1961 — *Akurgal E.* Die kunst der Hethiter. München, 1961.

Alkin 1969 - *Alkin Bahadin U.* Anatolia I. London, 1969.

Alp 1974 — *Alp S.* Eine neue hieroglyphenhethitische Inschrift der Gruppe Kizildağ-Karadağ aus der Nähe von Aksaray und die früher publizierten Inschriften derseiben Gruppe // Festschrift Güterbock. Instanbul, 1974. S. 17—27.

Dovgyalo 1979 — *Dovgyalo G. /.* The Evidence of the Hittite Text of Telepinus and its Corresponding Parallels in Herodotus (I, 7 —13) / / Problemy antichnoi istorii i kultury, v. I. Yerevan, 1979 (in Rissian). P. 88—93.

Dovgyalo 1980 — *Dovgyalo G. /.* The Formation of the Ideology of the Early Class Society. Minsk, 1980 (in Russian).

Fridrich 1979 — *Fridrich J.* Istorija pisma. Moscow, 1979 (in Russian).

Garstang Gurney 1959 — *Garsrang J., Gurney O. R.* The Geography of the Hittite Empire. London. 1959.

Hawkins 1970 — *Hawkins J. D.* Hieroglyphic Hittite Inscriptions of Commagene // AnSt XX, 1970. P. 69-110.

Hawkins 1972 — *Hawkins J. D.* Building Inscriptions of Carchemish // AnSt. XXII, 1972. P. 87-114.

Hawkins 1980 — *Hawkins J. D.* The «Autobiography of Ariahinas's son»: An Edition of the Hieroglyphic Luwian Stelae Tell Ahmar I and Aleppo and Aleppo II // AnSt, XXX, 1980. P. 139 -156.

Hawkins 1981 — *Hawkins J. D.* Kubaba at Karkamiš and elsewhere // AnSt, XXXI, 1981. P. 147-176.

Khazaradze 1982 — *Khazaradze N.* Royal Power in the Late Hittite Political Entities, Gesellschaft und Kultur im aiten Vorderasien. Berlin, 1982.

Khazaradze 1984 — *Khazaradze N.* Ethnopolitical Problem of the Ancient History of Georgia. Tbilisi, 1984 (in Georgian).

Khazaradze 1988 — *Khazaradze N.* The Luwian-Hieroglyphic Inscriptions of Hartapu // Caucasian and Near-Eastern Studies. Tbilisi, 1988, (in Russian). P. 84—93.

Khazaradze 1992 — *Khazaradze N.* The Essays of the Meskhians' Ancient History. Tbilisi, 1992 (in Russian).

Laroche 1960 — *Laroche E.* Les hieroglyphes Hittites. Paris, 1960.

Mallowan 1972 — *Mallowan M. E. L.* Carchemish. Reflections on the Chrono-logy of the Sculpture // AnSt, XXII, 1972. P. 63-85.

Meriggi 1962 — *Meriggi P.* Hieroglyphisch-hethitisches Glossar. Wiesbaden. 1962.

Meriggi 1964 — *Meriggi P.* Una prima attestazione epicorica del Moschi in Frigia. Athenaeum. N. S., XLII, I—IV. Pavia, 1964. P. 53 - 59.

Meriggi 1967 — *Meriggi P.* Manuale di eteo geroglifico. Pane II: Testi — Iª Serie. Roma, 1967.

Meriggi 1975 — *Meriggi P.* Manuale di eteo geroglifico. Pane II: Testi — 2³ e 3ª Serie. Roma, 1975.

Ussishkin 1969 — *Ussishkin D.* The Date of the Neo-Hittite Enclosure in Karatepe//AnSt. XIX, 1969. P. 121-137.

Winter 1979 — *Winter J. L.* On the Problems of Karatepe: The Reliefs and their Context//AnSt, XXIX. 1979. P. 115-151.

„დასავლელი მუშქები“ ცენტრალურ ანატოლიაში

ქართულ ისტორიოგრაფიაში პირველადაა შესწავლილი და თარგმნილი ყიზილდაღის, ყარადაღის და აყსარაი-ბურუნქაიაში აღმოჩენილი მუშქების ქვეყნის (იგივე მუსქების-მოსხების) დიდი მეფის ხართაფუს იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერები. ამ ეპიგრაფიკული ძეგლების პალეოგრაფიული და სემანტიკური ანალიზის, აგრეთვე, ხართაფუს გამოსახულების მხატვრულ-სტილისტური თვალსაზრისის შესწავლას ავტორი იმ დასკვნამდე მიჰყავს, რომ ისინი ძვ. წ. II-I ათასწლეულის მიჯნას განეკუთვნებიან და ცენტრალურ ანატოლიაში მუშქების ინფილტრაციის დათარიღებისათვის პირველხარისხოვან წერილობით ძეგლებს წარმოადგენენ.

К ИСТОРИИ ТЕРМИНА «ТАБАЛ» АССИРИЙСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКОВ

Термин «Табал» (ассир. Ta-ba-lu) уже давно привлекает внимание исследователей. В научной литературе еще прошлого века широко было распространено мнение о тождественности имен «Тубал», «Йабал», «Йубал», «тибарены» с «Табалом»[1]. Вместе с тем, некоторые исследователи полностью соглашались с утверждением Иосифа Флавия об идентичности «Тубал» — «ибер», и, таким образом, термин «Табал», наряду с «Тубалом» и «тибарены», оказался идентифицированным также и с «ибером»[2].

Многие ученые пытались дать лингвистический анализ термина «Табал».

В грузинской историографии с давних времен утвердилось мнение о связи «Табала» с картвельским словом, обозначающим «озеро» — «ṭба» (общекартв. taba, груз, tba, мегр. toba, чан. tiba, сван. tuba)[3].

К тому же грузинские историки на основе картвельских языков пытались объяснить фонетические изменения, засвидетельствованные в параллельных «Табалу» формах («Тубал», «Тобел», «Йубал», «Йабал», «тибарены», «ибер»).

И. А. Джавахишвили интересующий нас «Табал» читал как Tabal. Исследователь считал, что форма «Tabal» соответ-

---

[1] H. Gelzer, Kappadokien und seine Bewohner, 1875, c. 79; H. Kiepert, Manuel de Geographie ancienne, Paris, 1887, c. 56 и др.

[2] Подробнее см. А. А. Барамидзе, Некоторые вопросы древней истории Грузии в грузинской историографии второй половины XIX века (на груз, яз.), «Труды Батумского научно-исследовательского института», III, 1966, с. 133.

[3] Подробнее см. С. Н. Джанашиа, Тубал-Табал, тибарен, ибер (на груз, яз.), «Труды», III, Тбилиси, 1955, с. 67 и сл.

ствует картскому произношению, Tubal (Tobel)—мегрелочанскому, а Tibar — сванскому[4]. По мнению И. А. Джавахишвили, сохранившееся в греческом переводе Библии «Тобел» (Θοβελ) должно указывать на то, что название «табальцев» произносилось и с заглавной t, а переход ṭ в t, по мнению того же ученого, характерен для картвельских языков. Название «ибер» И. А. Джавахишвили связывал с такими терминами, как «ивер», «имер», «имерели» («имеретин»), «Имерети» («Имеретия»), а происходящим от «имер» считал армянское наименование грузин «вирк»; отсюда, по мнению того же ученого, происходили древнеперсидское «вркан» («врджан»), новоперсидское «гурдж», арабское «гурз» и ассирийское «гурзан»[5].

С. Н. Джанашиа посвятил специальное исследование вопросу взаимосвязи и структурного анализа названий «Тубал», «Табал», «тибарены», «ибер».

Интересующий нас термин он делил на ṭab (или ṭba) и al, который считал картвельским суффиксом по происхождению. Исходя из этого, С. Н. Джанашиа считал, что именно на основе картвельских языков «Табал» может быть обьяснен как «ṭабели», «ṭбели», т. е. как «человек с озера, с моря и вообще народ, связанный с водным пространством»[6].

С. Н. Джанашиа показал, что для засвидетельствованных в наименованиях «Табал», «Тубал», «тибарены» фонетических переходов в картвельских языках существовала закономерная основа, что и подтверждается историей слова «ṭба» («озеро»). («taba» — ср. «Табал», «ṭоба» — ср., «Тубал», «ṭобел», «ṭиба» — ср. «тибары», «тибарены»)[7].

---

[4] И. А. Джавахишвили, История грузинского народа, I (на груз, яз.), Тб., 1951, с. 394.

[5] И. А. Джавахишвили, История грузинского народа, I (на груз, яз.), Тбилиси, 1951, с. 394-395.

[6] С. Н. Джанашиа, ук. соч., с. 66—67; там же, с. 68—69.

[7] С. Н. Д ж а н а ш и а, ук. соч., с. 72—73.

На основе картвельских языков обьяснял С. Н. Джанашиа и структуру имени «тибарены» и его вариантов, («тибараны», «табарены»). В частности, засвидетельствованный в названных именах «-ен», «-ан» исследователь считал суффиксом, образующим племенные наименования. Иностранные названия грузин (латинское «hiber», армянское «(и)вирк», дневнеперсидское «вркан», новоперсидское «гурдж», русское «грузин», «гурзин») сводились С. Н. Джанашиа к общей основе — «ибер». К ней же сводились им и европейские названия грузин — фр. Georgien, англ. Georgian и немецк. — Georgier[8].

Г. А. Меликишвили также не исключает возможности интерпретации «Табала» при помощи грузинских слов «ṭаба», «ṭоба». По мнению Т. К. Микеладзе, интересующий нас «Табал» как со структурной, так и с этимологической точки зрения наиболее убедительно объясняется на основе картвельских языков[9].

В специальной литературе в связи с термином «Табал» были высказаны и другие соображения.

Еще в 1935 г. И. Гельб высказал предположение о возможной связи географического названия Tibira, упоминаемого на одной «каппадокийской» табличке из Кюльтепе, с tabal, tubal, tobel, tober—ом, с tibar-ом надписи Нарамсуэна, tipal-ом хеттских надписей и «тибаренами». Тот же автор указал и на другие имена, фонетически идентичные с Tibira «каппадокийской» таблички. И. Гельб, в частности, высказал предположение, что к таковым относятся происходящие от географического названия Tibira шумерское слово- ^{LÚ}tibira (которому, кстати, соответствует

---

[8] С. Н. Джанашиа, ук. соч., с. 51—59 и сл.

[9] Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тб., 1959, с. 76. Т. К. Микеладзе, Исследования по истории древнейшего населения Колхиды и Юго-Восточного Причерноморья (на груз. яз.),, Тб., 1974.

URUDU.NAGAR) и ассирийское taberu, которое со своей стороны связано с шум. ^{LÚ}tibira. Кроме того, И. Гельб указал и на имя связанного с огнем и кузнечным делом божества из месопотамского пантеона — Tibal, Tibira[10].

И. М. Дьяконов отрицает как происхождение «Табала» от «ṭба» (груз, «озеро»)[11], так и терминологическое тождество «Табал» — «тибарены». По его мнению, название «тибарены» содержит имя одного из упоминаемых в хеттских источниках каскейских племен Tipia (Tibia) и суффикс множественного числа - ar, характерный для кавказских языков[12] (относительно «ен», засвидетельствованного в термине «тибарены», автор ничего не говорит).

Е. Кавеньяк связывал название Tobalmeura, находившегося у Эгейского моря, в Лидии, с термином «Табал». Тот же автор предполагал, что интересующий нас термин был древне-анатолийского происхождения и, возможно, был связан с металлургией[13].

Какое-либо иное соображение о термине «Табал» в научной литературе не встречается. В свете вышеприведенных материалов интересующее нас наименование следует связывать либо с картвельскими «ṭаба», «ṭба», «ṭоба», «ṭуба», либо с ведущими свое начало от топонимики восточной части Малой Азии — Tibira, Tibar, Tipâl.

Предпочтение как будто следует отдать первому предположению о генезисе термина «Табал». Дело в том, что сторонники этого предположения попытались на основе родственных, в частности картвельских, языков объяснить не

---

[10] I. Gelb, Inscriptions from Alishar and Vicinity, Chicago-Illinois, 1935,. c. 11, 63—64.

[11] И. М. Дьяконов. Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, с. 218, прим. 7.

[12] И. М. Дьяконов, ук. соч., с. 193, прим. 11.

[13] E. Cavaignac, Mushki et Phrgiens, „Journal Asiatique", CCXLI 241), Paris, 1953, c. 142.

только этимологию и структуру интересующего нас наименования, но и фонетические различия, которые выявляются при сравнении «Табал»-а с его параллельными формами («Тубал», «Тобел», «Йабал», «Йубал» и др.). Несмотря на это, мы не можем безоговорочно принять это предположение до тех пор, пока не будем располагать такими данными, которые укажут на следы расселения грузинских племен — картов, занов (мегрело-чанов) и сванов на предполагаемой территории Табала или по соседству с нею. В противном случае невозможно допустить, что ассирийское Tabalu — это картская форма, древнееврейская Tubal — сванская, а засвидетельствованный в древнегреческом переводе Библии Tobel — мегрельская. Это тем более так, что географические названия малоазиатского происхождения с фонетической точки зрения часто отличаются друг от друга в ассирийском и хеттском, ассирийском и иероглифическо-лувийском, ассирийском и древнееврейском и древнегреческом (среди этих названий неоднократно засвидетельствовано чередование гласных a/e, a/i, a/o, e/i, i/o, u/e и т. д.).

Вместе с тем, мы не можем принять и ту интерпретацию «Табал»-а, согласно которой это наименование понимается как «табели», «тбели», т. е. „человек с озера, с моря и вообще народ, связанный с водным пространством" (см. выше). Подобная интерпретация не согласуется с содержанием, вложенным ассирийцами в это название, т. к. ^{mât}Tabalu ассирийских источников является названием «страны» («края»), а не народа[14].

Что же касается предположения, что «Табал» следует связать с названиями Tibira, Tibar, Tipal, то об этом следует сказать следующее: указанные имена, так же как и «Табал», относятся к географическим наименованиям. К тому же фонетическое различие, которое можно заметить при

[14] И. М. Дьяконов, ук. соч., с. 220.

сравнительном анализе Tabalu, Tibira, Tibar, Tipal, не может говорить против тождества этих терминов (см. выше).

Помимо всего этого, определенный интерес представляет и следующее обстоятельство. Как было сказано выше, И. Гельб считает, что соответствующее URUDU, NAGAR шумерское ^{LÚ}tibira происходит от географического названия Tibira. Шумерское ^{LÚ}tibira в специальной научной литературе относится к субстратному, протошумерскому словарю[15]. Специалисты так переводят этот термин: «кузнец по меди» (Kupferschmied, Coppersmith)[16], «металлург» (Métallurgiste)[17], «ремесленник, обрабатывающий металл» (Artisan travaillant le métal)[18] и т. д. То же значение имеет и заимствованное из шумерского ассирийское tabêru[19]. Tibal, Tibira, были именами вавилонских божеств, связанных с огнем и кузнечным делом (см. выше).

В свете вышесказанного особое значение следует придать тому, что автор IV главы книги «Бытия», как и Иезекииль, представляет нам Тубала (Тубал-Каина) в качестве этнарха занимающихся металлургией народов. С этой же точки зрение внимания исследователей уже давно привлекает засвидетельствованный в Библии термин «Тубал-Каин». Дело в том, что «Каин», который генетически не связан с древнееврейской лексикой, превратился в этом языке в слово, обозначающее «кузнец». Не меньшее значение имеет и фонетическая близость засвидетельствованного в хеттолувийских, а также микенском и греческом языках слова

[15] A. Salonen, Die Möbel des alten Mesopotamien, Helsinki, 1963, c. 274.

[16] A. Deimel, Sumerisches Lexikon, II, 2, Roma, 1930, No. 132: 18.

[17] A. L. Oppenheim, Catalogue of the Cuneiform Tablets of the Wilberforce Eames Babylonian Collection on the New York Public Library, New Haven 1948, c. 140.

[18] H. Limet, Le travail du métal de la I ère dynastie d'Ur, Paris, 1960, c. 15, 189.

[19] R. Labat, Manuel d'epigraphie akkadienne, Paris, 1963, No. 132.

«медь» (хетт. ^{NAN}kunna(n), ^{NAN}kuwanna(n), лув. ^{NAN}kunnaisatar, микен. kuwono, греч. κύνος)[20] со второй частью («Каин») двойного имени «Тубал-Каин». Интересно и то, что упоминаемые в римско-византийских письменных источниках «Казны», «Кэны» чередуются с «Халибами» «халдами» античных источников, а высокий уровень металлургии у халибов (халдов) общеизвестен. И, наконец, внимание ученых привлекает наличие в грузинской этнографической действительности среди других наименований стали («крепкого железа») также и «тобартини», которое связывают обычно с терминами «тибарены», «тубал»[21].

Как видим, термин «Табал» может быть связан с Tibira, Tibar, Tipal. Однако вместе с тем нам кажется, что это предположение останется лишь рабочей гипотезой до тех пор, пока мы не будем располагать данными, которые позволят нам установить местонахождение Tibira, Tibar, Tipal и ясно представить, в какой взаимосвязи находятся упоминаемые в письменных источниках II тыс. до н. э. Tibira, Tibar, Tipal и протошумерское (IV тыс. до н. э.) Tibira, с которым связаны, со своей стороны, термины ^{LÚ}tibira, ^{LÚ}tabaru и вышеуказанные названия вавилонского божества.

Некоторые известные сегодня данные позволяют в связи с термином «Табал» высказать и другие предположения. В этом отношении малоазийская (resp. хетто-лувийская) ономастика заслуживает особого внимания. В частности, в хеттских источниках упоминаются ḪUR.SAG Ta-pa-la, D. ḪUR.SAG Ta-pa-ia («гора Тапала», «бог горы Тапала», фонетически идентичные интересующему нас термину.

---

[20] Г. А. Меликишвили, О некоторых наименованиях металлов в древневосточных и кавказских языках, ВДИ, 4. 1968, с. 124—125.

[21] Подробнее см. Т. К. Микеладзе, Исследования по истории древнейшего населения Колхиды и Юго-Восточного Причерноморья. Тбилиси,. 1974 (на груз, яз.).

Изучение хеттских текстов позволило нам предположить, что бог горы Тапала занимал определенное место в религиозной жизни хеттов. «Гора Тапала» и «Бог горы Тапала» (или «Гора Табала», «Бог горы Табала») упоминаются, как правило, в текстах, посвященных праздничным ритуалам. Так, например, в одной из надписей говорится о козленке, которого принесли в жертву богу горы Тапала[22]. Из других же надписей явствует, что на горе Тапала устраивался праздник весны, на котором присутствовали хеттский царь и царица. Один из хеттских текстов сообщает: «(когд)а царь... пойдет на го(ру) Тапала... когда царь достигнет гор(ы) Тапала, он войдет в шатёр»[23]. В другом же сказано: «Царь (и) царица шесть раз (?) пьют напиток, гора Тапала...»[24] и т. д.

Наряду с отмечнным выше, достойно внимания и то обстоятельство, что божество горы Тапала зачастую фигурирует среди богов, упоминаемых с «канесийскими» певцами[25].

На распространенность Tapal-, Tabal-, в хетто-несийском мире, по-видимому, говорит и его употребление в качестве собственного имени. Так, в одном из религиозных текстов говорится о какой-то вещи, принадлежавшей Мануце сыну Tapalaziti[26].

В пользу хетто-лувийского происхождения интересующего нас термина больше всего должно говорить то, что имена с компонентом Tapala/Tabala были распространены и в Арцаве (Лувии). В этом отношении

[22] KUB XXV 32 I 19.

[23] KUB XV 85 I 1—6.

[24] KUB XX 48 VI 11.

[25] Liane Jakob-Rost, Bemerkungen zum «Sänger von Kanes», „Beiträge zur Sozialen Structur des Alten Vorderasien", I, Berlin, 1971, c. 111—115.

[26] KBo XIV 142 IV 12. Не менее интересен термин ^{LU}tappala, встречающийся в хетто-лувийских текстах обозначающий слугу дворцовой «кухни», см. KBO, IV, 11 47—48; Em. Laroche, Dictionnaire de la Louvite, Paris, 1959 c. 90.

внимание привлекает упоминаемое в «Анналах» хеттского царя Мурсили I имя сына правителя Арцавы Tapalazunawali/Tapalazunauli[27] и имя посланца Арцавы к хеттскому двору ^{LÚ}KARTAPPU—Tapala-Datta (^{I}Da-ba-la^{D}U-as)[28], т. е. колесничего.

С лувийским Tapala/Tabala связано, по всей видимости, наименование расположенного в Лидии города Τάβαλα («Табала»), упоминаемого Гиероклом[29], а также имя одного из сатрапов Лидии — Τάβαλος («Табалос»), который, по свидетельству Геродота, был современником Креза и Кира[30]. По мнению ряда ученых, близость с вышеназванными именами проявляют и карийские топонимы ταβα πετρα, Tabai, Thēbe, и саврийские Tabeis, Tabēs, ликийское Tabeirenoi[31] и др.

Не исключено, что к словам с корнем Tapala/Tabala следует отнести и локализуемую по соседству с Табалом (в районе совр. Эльбистана)[32] Tamalki/Tamilki (Taraalkiia/Timilkia), неоднократно упоминаемую в «каппадокийских» табличках[33]. Если название Tamalki действительно состоит из корня tamal и образующего географические названия суффикса-ki (-kija), тогда установление связи Tamal с Tabal не представляет большой трудности. Существующее между Tapal/Tabal и Tamal фонетическое различие не говорит против их идентичности,

---

[27] A. Goetze, Die Annalen des Mursilis, Leipzig, 1933, с. 60. Ф. Зоммер не сомневается в лувийском происхождении собственного имени Tapalazunauli, см. F. Sommer, Die Ahhijava—Urkunden München, 1932, с. 189, 130.

[28] KUB XIV 3 38, II 58, 59; F. Sommer, ук. соч., с. 10—11, 129, 438 и др.

[29] P a p e, s. v. TaSay.a.

[30] Herodotus, I, 153—154, 161; ср. Paus, VII, 2, 10.

[31] См., например, AI. Laumonier, Les Cultes Indigènes en Carie, Paris, 1958, с. 412, 678.

[32] P. Garelli, Les Assyriens en Cappadoce, Paris, 1963, с. 109.

[33] I. Gelb, ук, соч., стр. 13; И. М. Дьяконов. Законы Вавилонии, Ассирии, и Хеттского царства, ВДИ, № 1, 1952, с. 266, «Клинописные тексты из Кюль-тепе в собраниях СССР (Письма и документы торгового объединения в Малой Азии XIX в. до н. э.)», М., 1968, 64:8; 74: XX3.

ибо чередование p/m в одних и тех же топонимах малоазийского происхождения засвидетельствовано не однократно (см., например, Ḫakmissa/Ḫakpissa Takumitta/Takupitta и т. д.[34]).

Таким образом, рассмотренный нами новый фактический материал позволяет предположить, что «Табал» является именем малоазийского, точнее же, хетто-лувийского происхожния. В пользу такого предположения, в первую очередь, говорит распространение термина Tapala /Tabala на территории, населенной и хеттами (неситами) и лувийцами. Особого внимания заслуживает и то немаловажное обстоятельство, что сама страна Табал находилась в ареале расселения хетто-лувийских племен; ономастика Табала и пантеон богов в основном хетто-лувийского происхождения, а письменные памятники, открытые на территории этой страны, составлены на лувийском (хеттском) иероглифическом языке[35].

---

[34] N. V. Khazaradze, Tabal. Remarks on the Ethnokultural Description of Eastern Asia Minor, „Acta Antiqua Acadwniae Scientiarum Hungarical", XXII, Fasc 1—4, 1974, c. 431.

[35] Подробнее см.: Н. В. Х а за р а д з е, Этнические и политические объединения Восточной Малой Азии I половины I тыс. до н. э. Тбилиси, 1978, с. 59—84 (на груз. яз.).

THE TERM TABAL OF ASSYRIAN EVIDENCE

Information available at present enables to advance new hypothesis about the term Tabal of Assyrian evidence. In this respect Asia Minor (resp. Hittite-Luwian) onomastics deserves special attention. In particular, reference is found in Hittite texts to ḪUR.SAG Ta- pa-la, ^{D}ḪUR.SAG Ta-pa-la („The Tapala Mountain" and „Deity of the Tapala Mountain"), which are phonetical with Tabal.

A study of the Hittite texts has led the author to assume that the deity of the Tapala mountain held a special place in the religious life of the Hittites. The deity is as a rule referred to in texts devoted to rituals of festivals. Thus, one text (KUB XXV 32 I 19) tels of the offering of a lamb to that deity. From other texts we learn that the spring festival was celebrated on the Tapala Mountain, attended by the Hittite King and Queen (KUB XV 85 I 1—6; XX 48 VI 11). The deity of the Tapala Mountain often figures among such deities as Assijazi, Hasameli, Kamrusepa, Kalimma, Kuwannanni, Telepinu, Pirwa and Malija, pointing to its popularity in the Hittite (Nesian) world.

The use of Tapal-Tabal as a proper name apparently attests to its prevalence in the Hittite-Nesian world. Thus, a religious text refers to a certain thing belonging to Manuza, son of Tapalaziti (^{I}Ta-pa-la^{LÚ}) (see KBo XIV 142 IV 12). Of no less interest is the term ^{LÚ} tappala occuring in Hittite-Luwian texts.

Significantly enough, names with the component Tabala-Tapala occured in Arzawa (Luwia) as well. Its onomastics, in contrast to Hittite, did not undergo Hattic influence. In the „Annals" of Mursili II there is reference to the heir apparent of Arzawa-^{I}Tapalazu-nawali/^{I}Tapalazunauli, and in the „Letter of

Tawagalawa" we find Tapala-Datta (^{I}Da-ba-la-^{DU}-aš), i. e. the name of 'coachman' ^{LÚ}k a r t a p p u at the court of the Hittite king (KUB XIV 3 I 38, II 58—59).

The name of the Lydian city Τάβαλα (Hieracles), as well as the name of one of the satraps of Lydia, Τάβαλος a contemporary, is co-nnected with the Luwian Tapala/Tabala.

According to a number of scholars, Karyan place-names Tabai, Ταβα, Πετρα, Thebe, Isaurian Tabeis, Lycian Tabeirenoi, etc, show affinity with the names listed above.

Thus, although at this stage the etymology of the term cannot be definitively established, its Asia Minor provenience can at least be assumed.

This assumption is primarily supported by the occurrence of the term Tapala/Tabala in the territory inhabited by Hittites (Nesians) and Luwians. Of no small importance is the fact that (a) the country of Tabal lay in the area inhabited by Hittite-Luwian tribes, (b) the onomastics of Tabal and the pantheon of deities are of Hittite-Luwian origin, and (c) the written sources discovered in the territory of this country are compiled in the Luwian (Hittite)-hieroglyphic language.

On the basis of the foregoing, the author tends to give preference to the assumption on the Asia Minor (Hittite-Luwian) origin of the term Tabal.

THE ETHNOPOLITICAL ENTITIES OF EASTERN ASIA MINOR IN THE FIRST HALF OF THE FIRST MILLENNIUM B. C.

The period of the 12th- 10th centuries B. C. (following the invasion of the «peoples of the sea», which proved devastating for many states and cultural centres) is known in the history of Asia Minor under the name of "dark", for the almost complete absence of written sources and archaeological evidence precludes judgement — with any degree of confidence — about the processes that took place in that historical area. Scraps of evidence point to a continuous influx into Anatolia of tribes of Balkan-Thracian origin (Phrygians, Thracians, Proto-Armenians, Bythi nians, Aeolian, Ionian and Dorian Greeks), whose appearance in the western part of Asia Minor is reflected well in the stratigraphy of Troy (Troy VII B I). Archaeological, as well as linguistic, evidence points to the ethnogenetic contacts between Balkano-Phrygians and western Asia Minor tribes in the 1st millennium B. C.

The large number of hieroglyphic-Luwian (Hittite) inscriptions, the vast area of their distributions, as well as theophoric names of Asia Minor local rulers (*Tarḫunazi, Tarḫulara, Tarḫutina, Azitiwada, Ḫilaruada, Sandasarma, Wasusarma,* etc.), and the popularity of the hierogliphic-Luwian pantheon attest to the existence of a fairly powerful Luwian (Luwian "hieroglyphic") ethnic element in the southern regions of eastern Asia Minor.

Among the ethnopolitical confederations of eastern Asia Minor in the 1st millennium B. C. the country of Tabal held a prominent place, which is confirmed, primarily, by Assyrian sources century B. C.) Melid was "one of the cities of the vast country of Kammanu". The Kammanu of the Assyrian sources is usually identified with the Hittite Kummana and ancient Comana (in the upper reaches of the Seyḫahan river), which permits the setting of

the western boundary of the region close to present-day Gürün-Shaḫr where it apparently adjoined Tabal. This is confirmed by Sennacherib's text (705-681 B. C.), by an analysis of other inscriptions of Shalmaneser III, and by the fact that all the hitherto known hieroglyphic-Luwian inscrip-tions of Tabal kings were found in the territory lying westward of Gürün-Shaḫr.

It can thus be taken for established that the eastern border of Tabal ran westward of Kammanu (i. e. to the west of modern Gürün-Shaḫr and the upper reaches of the Seyḫ an) and not close to Meliddu proper.

As for the other borders of Tabal, attention is attracted by the inscriptions of Tiglathpileser III (745—727) and Sargon II, referring to Tabal's proximity with Tuna and Sinuhtu.

According to the evidence of the texts of Sargon II adjacent to Tabal in the south was the country of Hilakku. The information found in the inscriptions of Assarhaddon and Sennacherib points in the same direction. The latter speaks about the closeness of Hilakku to the city of Illubru, which E. Forrer locates in the area of modern Nemrun (Byzantine Lampron), i. e., to the south-west of the Cilician Gates and north-west of Que. Since Que should be placed south-east of the Assyrian Illubru (in Cilicia Pedias) and Pirindu to the south-west (in Cilicia Trachea), Ḫilakku will be located north of Illubru, close to modern Pozandi, the latter being situated near modern Bulgar-daĝ.

All this can also be corroborated by an analysis of the texts of Sennacherib, Assarhaddon and Sargon II.

In the scholarly literature Ḫilakku is occasionally identified with classical "Cilicia" and looked for either in this area or in the vicinity of the town of Mazaca (according to Classical Greek tradition this region of Great Cappadocia was also called "Cilicia" /Herodotus, Strabo/).

However, this view does not accord with the evidence of the sources. To begin with, Ḫilakku (if judged by the evidence of Greek

sources) cannot be placed in Cilicia (either in Pedias or Trachea), for Que and Pirindu were situated here. This is supported by an analysis of the texts of Shalmaneser III, Tiglathpileser III, Sargon II and the Aramaic inscription of Zakir, king of Hamath. Working from the Assyrian sources of the 9th-7th centuries B. C. (the texts of Shalmaneser III, Sargon II, Sennacherib, and Assarhaddon) and the inscriptions of the Babylonian kings of the 7th-6th centuries B. C. (the inscriptions of Nabuchadnezzar II, Neriglissar and Nabonidus), it can be concluded that Que was situated at the site of the later Cilicia Pedias. Que bordered on Ḫilakku, Tabal and Pirindu. Eastward, it extended to Mt. Amanus (modern Nurdaĝ), southward to the Mediterranean Sea, west ward to the Lamos(?) river and Cilician Taurus, and northward to the upper reaches of modern Seyḫan.

A comparative analysis of Assyrian evidence and that of Xenophon, Strabo and other Classical authors shows the untenabili ty of locating Ḫilakku in the region of Mazaca (modern Kayseri). Location of this country on the northern slopes of Bulgardaĝ (in the area of the Cilician Gates, northward of Pozandi), in the neighbourhood of Illubru-Que, on the one hand, and Tabal, on the other, accords better with the evidence of the sources. Notwithstanding the closeness of the terms "Ḫilakku" and "Cilicia", they referred to distinct, though neighbouring, regions. The replacement of the name "Que" by the term "Cilicia" (deriving from "Ḫilakku") may have occurred in later times, which is corroborated by the Bible, in which Cilicia is referred to as *quu e-*quuā.

Thus, the author of the present monograph arrives at the conclusion that the southern border of Tabal began at the Cilician Gates and ran along the line of modern Pozandi-Zeive-Bor.

Nor can one pass over in silence the evidence of Assyrian and Hebrew (Ezekiel) texts on Tabal's proximity with the country of the Mušku. Important for the location of this country is the discovery of a Phrygian inscription (last quarter of the 8th century

B. C.) of Mita, king of the Mušku (the Phrygian Midas of the Greek sources) near Tuhana (modern Bor, ancient Tyana), neighbouring on Tabal, and a hieroglyphic-Luwian inscription containing a reference to the country of the Mušku found to the south-west of Tabal, in modern Kizildaĝ.

In connection with the location of the country of the Mušku to the west and south-west of Tabal some evidence of Greek authors (Herodotus, Xenophon), as well as the area of distribution of hieroglyphic-Luwian inscriptions of the kings of Tabal of the 9th-8th centuries B.C. is noteworthy.

The city of Parwita (Barwatas) in which ruled Tuwati's son the "great king" Wasusarma II (?) was close to Topada, in the middle reaches of the Halys. The temple of the same king was to the north-west of modern Suwasa. The districts of modern Çiftlik, Kayseri, and Sultanhan were under the same Wasusarma, while the area of modern Kululu was the possesion of Tuwati and Wasusarma.

It can be concluded from the foregoing that the boundary between Tabal and the country of the Mušku ran along the line of modern Sultanhan-Kayseri-Suwasa-Topada-Çiftlik-Bor (to the east and sooth-east of the middle reaches of the Halys).

In Ancient Eastern texts there is no direct indication of the northern boundary of Tabal.

In the light of the sources discussed above the country of Tabal was located in the middle part of Great Cappadocia, to the west of modern Gurün-Sahr-Posandi (the upper reaches of the Sey-Ḫan), to the north and north west of the line of modern Pozandi- Zeive-Bor-Çiftlik, to the east of Sultanhan-Kayseri-Suvasa-Topada (eastward of the middle reaches of the Halys). Accordingly, bordering with Tabal were: Kammanu (on the east), Que (on the south-east), Hilakku, Tuna, Sinuhtu and Tuhan (on the east and north-west) and the country of the Musku (i. e. Phrygia) (on the west and south-west).

Already in the last century scholars identified the term "Tabal" with "Tubal", "Jabal", "Tubal" and "Tibarenioi", (H. Gelzer, E. Schrader, H. Kippert and others). Some students, following Josephus, related the term to "Iber" (P. Ioseliani and others). Some Georgian scholars (D. Bakradze, M. Janashvili) considered the term "Tabal" in relation to the Georgian designation of "lake" (Common Kartvelian tuba, Georgian "tba", Megrelian "toba", tib Svanian "tuba").

I. A. Javakhishvili explained the parallel forms of Tabal, ("Tubal" - "Tobel" - "Tubal" - "Tabal"-"Tibaren" - "Iber") by recourse to the Kartvelian languages. He related "Tabal" to "Iver" — "Imer" ("Imereli", "Imereti"), „Armenian" "Virk", Old Persian "Vrkan" "(Vrjan), Mod". Persian "Gurjan", Arabic "Gurzan" and Assyrian "Gurjaan".

On the same grounds, S. N. Janashia concluded that Tabal (tabal) designated tabeli, tbeli, i. e. "one living near a lake or sea".

As far back as 1935 I Gelb identified the name Tibira of a "Cappadocian" tablet from Kultepe with Tabal-Tubal-Tobal- Tober, Tibar of Naramsuen's inscription, as well as with the Hittite Tipal and Tibarenoi, with Sumerian ^{LÚ}tibira, assyrian *taberu* and with the Mesopotamian deities Tibal, Tibira.

I. M. Diakonoff rejects any relation of Tabal with the "Tibarenoi". In his view the term Tibarenoi is close to the designation of one of the Kashkai tribes, Tipia (Tibia). E. Cavaignac identified Tabal with Tobalmeura in Lydia.

Information available at present enables to advance another hypothesis. In this respect Asia Minor (resp. Hittite-Luwian) onomastics deserves special attention. In particular, reference is found in Hittite texts to $^{HUR\ SAG}$ Ta-pa-la, $^{HUR\ SAG}$ Ta-pa-la ("The Tapala Mountain" and "Deity of the Tapala Mountain", which are phonetical with Tabal.

A study of the Hittite texts has led that the deity of the Tapala mountain held a special place in the religous life of the Hittites.

The deity is as a rule referred to in texts devoted to rituals of festivals. Thus, one text (KUB, XXV, 32) tells of the offering of a lamb to that deity. From other texts we learn that the spring festival was celebrated on the Tapala Mountain, attended by the Hittite King and Queen (KUB, XV, 85, 1-6; XX, 98, VI, 11)1. The deity of the Tapala Mountain often figures among such deities as Aššijazi, Hasameli, Kamrusepa, Kalimma, Kuwannanni, Telepinu, Pirwa, and Malija, pointing to its popularity in the Hittite (Nesian) world.

The use of Tapal-Tabal as a proper name apparently attests to its prevalence in the Hittite-Nesian world. Thus, a religious text refers to a certain thing belonging to Manuza, son of Tapalaziti (Ta-pa-la^{LÚ}) (see KBo, XIV, 142, IV, 12). Of no less interest is the term tappala occurring in Hittite-Luwian texts.

Significantly enough, names with the component Tabala-Tapala occurred in "Arzawa" (Luwia) as well. Its onomastics, in contrast to Hittite, did not undergo Hattic influence. In the "Annals" of Mursili II there is reference to the heir apparent of Arzawa "Tapalazunawali/??apalazunanli, and in the "Letter of Tawagalawa" we find Tapala-Datta Da-ba-la- U-as), i. e. the name of "coach-man" Ḫartappu at the court of the Hittite king (KUB, XIV, 3, 38, II, 58-59).

The name of the Lydian city Ταβαλα (Hierocles), as well as the name of one of the satraps of Lydia, Ταβαλος, a contemporary of Croesus (Herodotus), are apparently connected with the Luwian Tapala/Tabala.

According to a number of scholars, Karian place-names Tabai, Tapa Πετρα, Thebe, Isaurian, Tabeis, Lycian Tabeirenoi, etc, show affinity with the names listed above.

Thus, although at this stage the etymology of the term cannot be definitively established, its Asia Minor provenience can at least be assumed.

This assumption is primarily supported by the occurrence of the term Tapala/Tabala in the territory inhabited by Hittites

(Nesians) and Luwians. Of no small importance is the fact that (a) the country of Tabal lay in the area inhabited by Hittite-Luwian tribes, (b) the onomastics of Tabal and the pantheon of deities are of Hittite-Luwian origin, and (c) the written sources discovered in the territory of this country are compiled in the Luwian (Hittite)-hieroglyphic language.

On the basis of the foregoing, the author tends to give preference to the assumption on the Asia Minor (Hittite-Luwian) origin of the term Tabal.

Concerning the problem of the ethnic affinty of the population of Tabal, Josephus (lst centruy A. D.) writes. «Tobel gave rise to the Tobels, which are now called Iberians». This version is repeated by Eustathius of Antioch, Bishop Theodorite, Iohann Zonar and others.

In 19th-century European and Georgian historical literature the view gained currency that the population of the countries of Tabal, Musku and Kashkai constituted the ancestors of the Georgians.

I. A. Javakhishvili considered "Tabal", "Tobal", "Jabal", and "Jubal" to be Georgian tribal designations. He linked the appearance of theTabals in the territory of Georgia with "the second wave of the movement of Georgian tribes". The "Tabals", in his view, pushed the Abkhazians and Meskhs northward, themselves taking over their territory under the name of Lazes, Chans and Iberians.

Following the Tabal-Tubal line, S. N. Janashia traced the origin of Georgian tribes from the Subar-Sumers.

In G. A. Melikishvili's view residence of Kartvelian tribes in eastern Asia Minor along with other tribes can be assumed. He acknowledges the relationship of the "Tabals" and the "Tibarenoi", though admitting the difficulty of asserting their ethnic identity. In his opinion "Tabal" may well have been a collective designation of several ethnic, absolutely differing tribes, including west-Georgian (Megrel-Chan) tribes. For the later Tibarenoi were

imediate neighbours of the latter; at the same time, their designation is fully accounted for on the basis of Kartvelian languages (taba-toba-tba). Melikishvili believes that the "Halitu" of the Adilgewaza inscription of Rusa II stands for Tabal, and in as much as "Halitu" ("Haltic", "Chaldees") is related to the west-Georgian world, part of Tabal's population can be reasonably linked with the latter.

I. M. Diakonoff finds it impossible to identify "Tabal" with "Halitu"; in his view the territory of Tabal was mainly inhabited by the Luwians.

In modern extra-Soviet literature (R. D. Barnett, P. Meriggi) theTabalsare, as a rule, identified with the „Tibarenoi". Some scholars link them with the Luwian ethnic world, and others consider the Tabals — along with the Musku—tobe Phrygians, or their eastern branch (R. D. Barnett).

In determining the ethnic affinity of a "dead people" mainly three factors are taken into consideration in modern scholarly literature: the physico-biological makeup, language, and culture of the people (ethnos).

We have no evidence on the physico-biological makeup of the population of Tabal.

As noted above, in the territory of Tabal and neighbouring areas (hieroglyphic-Luwian) inscriptions executed in the hieroglyphic-Luwian language have been discovered. The language in question belonged to the Luwian subgroup of the Anatolian (Hittite-Luwian) group of Indo-European languages. Tabal place naires, with their clearly Hittite-Luwian character, point to the closeness of Tabal to the Luwian world.

In the pantheon of the deities of Tabal the Luwian deities Santa, Datta, Kubaba, Tarhun and Arma played a leading role. The material culture of Tabal (pottery, sculpture, city planning and the main structures) is close to the material culture of those areas where hieroglyphic-Luwian writing, language, place-names and religion were prevalent.

Thus, notwithstanding the absence of anthropological evidence, at present the assumption cannot be ruled out according to which the population of Tabal formed both culturally and linguistically part of the Hittite-Luwian world. This is also corroborated by the fact that as far back as 2000 B. C. Tabal territory, as well as its neighbouring areas, was mainly populated by Hittite-Luwian tribes. According to written sources ("Cappadocian" tablets) and craniological evidence from Kültepe, already by the beginning of the 19th century, apart from the local population, Indo-European, Hittite -Luwian tribes lived in the area under discussion, and later on, the latter constituted the nucleus of the inhabitants of Kültepe. Nor is it accidental that it was precisely in layer IB of Kültepe (18th-17th centuries B. C.) that hieroglyphic characters were discovered on a large pithos, which some scholars believe to be hieroglyphic-Luwian.

Note should also be made of the fact that the Hittite Kizzu-watna, with its largely Luwian population, was within the territory we are concerned with.

The available evidence does not give ground to assert the residence of Kartvelian tribes on Tabal territory proper. However, there is evidence pointing to definite contacts of these tribes with Tabal. In this connection the phonetic closeness of the designation of the Georgian tribe of "Tibarenoi" to "Tabal", "tubal" and "tobel" — terms current among North Caucasian tribes — deservs attention (according to I. A. Javakhishvili the Kabardians refer to the Megrels as "Toola", the Khundzakhs call the Kumukh-Lezgians "Tubal", and the mountaineers collectively "Khobolal"). The occurrence in the territory of the Chans of "kaen", "ken" (phonetically close to "Cain") can hardly be accidental.

The foregoing evidence can be explained primarily by the territorial proxim ity of Kartvelian tribes (including the "Tibarenoi") with the country of Tabal. In this connection it is interesting to note that, on the evidence of Hecateus of Miletus,

Herodotus, Xenophon, Strabo and others, the "Tibarenoi" lived to the north of the conjectural Tabal territory. The "Tibarenoi" may well have been within the sphere of the political and cultural influence of Tabal despite the marked difference in the social development of the "Tibarenoi" and the population of Tabal (a class society existed in Tabal as far back as the 9th century B. C., whereas the "Tibarenoi" in the 4th-3rd centuries B.C. were still in a primitive patriarchal stage of development).

Some problems of the political history of Tabal are elucidated in the article.

The rather scant evidence of Assyrian sources shows that over two hundred years Assyria waged a war for the conquest of Tabal. Athough some Assyrian kings interfered actively in Tabal's internal affairs (Tiglathpileser III and Sargon II), this interference was, however, episodic in character. The country was normally ruled by local kings who, either by diplomacy or with arms offered Assyria resistance.

The invasion of the Cimmerians into Tabal is specially studied in the monograph. In the light of the evidence of Assyrian and Classical written sources the presence of the Cimmerians in south-eastern Cappadocia, in the region of the Assyrian Hubusna (Hittite Hupisna, Classical Kybistra), in proximity with Tabal, does not cause any special doubts. As to whether the Cimmerians did actually invade the Tabal territory proper, this question (despite the author's endeavour) remains open, owing to the absence of conclusive supporting evidence.

There is devoted to the description of the socio-economic development of Tabal. Notwithstanding the paucity of evidence, Tabal was undoubtedly an early class state formation with ancient Eastern (Asia Minor) traditions.

Assyrian texts of the 9th-7th centuries B. C. make reference to kings of Tabal (Sar^{LÚ} Tabali). Wasusarma (Uasurme) in the hieroglyphic-Luwian inscriptions from Topadaand Suwasa is

referred to as a "king-hero", and Tuwatti as 'a great king". P. Meriggi believes that the tapawarlas of theTopada inscription is part of Wasusarma's title.

In the 9th-8th centuries B. C. several dynasties changed in Tabal.

According to available evidence the period of economic and cultural growth of Tabal falls to the reign of Wasusarma and his predecessors (this is seen in the fact that most of the hieroglyphic-Luwian inscriptions and relics of material culture date from the 9th-8th centuries B. C.)

No definitive judgment can be made about the character of royal power in Tabal. It can only be conjectured that both secular and religious authority was vested in the king. This is attested to by his diplomatic and military activities (mainly in his relations with the Assyrians), as well as by his personal participation in rituals and offerings.

Apart from the king, Assyrian sources refer to other representatives of the ruling class of the Tabal society (ARAB, II, 24, 25, 55). The numerous hieroglyphic-Luwian inscriptions compiled by the king's "servants" (miti(a)-s), discovered on former Tabal territory, bear witness to the dominant role of ancestral and military aristocracy".

Not unlike other Ancient Eastern countries, the army in Tabal was the mainstay of royal power.

To date no concrete evidence is on record regarding the rights of the queen in Tabal. However, bearing in mind the high status of the queen with the Hittites, as well as her position in Tabal's neighbouring kingdoms (Kumukh, Carchemish), it may be assumed that the queen played an active role in the government of the country under discussion.

The only record about the nonfree portion of Tabal's population has been preserved in the Bible—the reference to the slave trade of the Tabals in Tyre (Ezekiel, 38, 13).

Beginning with the 2nd millennium B. C. the territory later occupied by Tabal was an economically and culturally advanced centre of Eastern Anatolia, which was due to its natural wealth turned to good account.

In the "Cappadocian" tablets from Kültepe, dating from the 19th century B. C. there are repeated references to cereals—barley and malt, as well as to a number of terms related to agriculture ("the harvest time", "the time of the first corn shoots", etc.). The inhabitants of this part of Asia Minor had since early times engaged in horticulture, vinegrowing and market gardening.

Notwithstanding the paucity of evidnce, it can hardly be doubted that agriculture was the leading field of the economy of Tabal. Mention is often made in hieroglyphic-Luwian texts of "bread", the ritual "bread of the vine" and "fruit bread", "vineyard", as well as to the deity of fertility a member of the triad of gods. Evidence on the development of agriculture in Tabal is also found in the Bible.

In contrast to the preceding period, we know almost nothing about the structure of Tabal's economy, forms of land ownership or land use. Noteworthy in this connection is the evidence of a hieroglyphic-Luwian inscription from Sultanhan; it speaks about the exemption of a plot of land with a vineyard from taxes imposed earlier.

In Anatolia, particularly in the region under discussion, catle-breeding was a major branch of the economy. Both hieroglyphic-Luwian inscriptions and Assyrian written sources bear witness to the development of cattle-rearing in Tabal. Oxen and sheep of ten figure in hieroglyphic-Luwian descriptions of offering rites. Threeyear old horses, stables and riders are mentioned in inscriptions from Kululu Bogca, Topada and Sultanhan, while Assyrian written sources of the 8th-7th centuries B. C. speak of large Tabal horses arriving in Assyria by way of tribute. The Bible also gives an indication of the presence of sheep and goats in Tabal (Genesis, IV, 2, 4).

Archaeological evidence points to the development of handicrafts, in particular pottery, in Tabal. Archaeological exploration of the "Tabal" layers of Hacibektas, Topakli, Goludag, Kültepe, Nigde-Tepebaglari has pointed to the production in the territory of Tabal of high-quality, artistically decorated (so called "Phrygian") pottery of fine workmanship. Both monumental kraters and ceramics of conventional form and various sizes are amply represented in the archaeological material of Tabal. One part of Tabal pottery is decorated with triangles, wavy, radial and geometric ornament, concentric circles, etc. The other part of the pottery is decorated with panels representing animals, mainly fallowdeer.

Mining of ores (copper, silver, gold, lead, iron) constituted the basis of the highly developed metallurgy in Tabal. Shalmaneser III calls the mountains near Tabal and Que "mountains of silver and the *paruiiu* stone". According to the king, he received, in addition to cattle, silver, gold and iron from the country of Que, neighbour of Tabal.

Of special interest is the evidence of Tiglathpileser III to the effect that 10 talents of gold and 1000 talents of silver (amounting to 300 kg and 30 tons, respectively) were brought to Assyria from Tabal.

According to the book of Genesis Tubal was a "smith" of copper and iron, and Ezekiel relates that along with slaves copper ware was sold in Tyre. Sargon II's inscription also points to the development of mining and metalworking in Tabal. The list of spoils taken by the Assyrian king in Musasir contains Tabal censers, thuribles and silver bowls for perfumes.

According to archaeological evidence construction in Tabal had attained a fairly high level. Recent excavations have revealed urbantype settlements at Goludag, Kululu and other places. They were normally situated on an elevation and inclosed within a defensive wall, with several gates embellished with stone statues. Large edifices—temples, palaces—were erected on the highest

spot. Specimens of monumental stone sculpture (representations of deities, sphinxes, lions, etc.), which have analogies in the synchronous sculpture of south-east Asia Minor and Northern Syria, have been unearthed.

The widespread use of writing in Tabal points to the high cultural level of its society.

აღმოსავლეთ მცირე აზიის ეთნიკური და პოლიტიკური გაერთიანებები ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში

ავტორის მიზანია ასურულ წყაროებში არაერთგზის მოხსენიებული თაბალის ქვეყნის (ბიბლიური თუბალ-თობელი) მაგალითზე გამოწვლილვით შეისწავლოს ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის აღმოსავლეთ მცირე აზიის ეთნოპოლიტიკური გაერთიანებები. სტატიაში თანმიმდევრულადაა წარმოდგენილი თაბალის ისტორიის შემსწავლელი საისტორიო წყაროები (თაბალის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი არტეფაქტები, ასურული ლურსმული და იეროგლიფურ-ლუვიური, ძველებრაული, ძველბერძნული და რომაული წერილობითი ძეგლები), პრობლემის ირგვლივ არსებული ქართული და უცხოური სამეცნიერო ლიტერატურა, თაბალის ქვეყნის ლოკალიზაციის საკითხი, "თაბალ" ტერმინისა და თაბალელების წარმომავლობის საკითხი. ავტორი ყურადღებას აქცევს ისეთ საკითხებსაც, როგორიცაა წინა აზიაში კიმერიელების გამოჩენის პრობლემა და თაბალის სოციალ-ეკონომიკური განვითარების ისტორია.

ON THE QUESTION OF THE LOCATION OF "ḪATTE"

Various authors stated their views on the Urartian sources, viz., "the Country of Ḫatte", I. Djakonov being among those who touched the subject we are interested in for several times. According to his previously stated opinion, Ḫatte mentioned in the Urartian texts should be located either in the Taurus involving party of Asia Minor or in the regions adjacent to North Syria[1]. In his monograph "Предыстория армянского народа" I. Djakonov writes: "...it is not unlikely that the Urartians attributed some regions of leftshore up to the Armenian Taurus off shoots situated at the sources of Tigris to the "Country of Ḫatte". In the inscription of Russa II (Ref. №278) the term "Country of Ḫatte" is used to denote the regions on the south-east of Prygia (Muški), i. e., apparently, it is used in the sense of Melid-Qumenu (Melithea) kingdom[2] like it is done in the inscriptions of Menua and Argišti.

In G. Melikishvili's opinion, the word "Ḫatte" in the Urartian texts means the extreme north-eastern regions of Syria that border on Asia Minor (Carchemish Kingdom). Sometimes, however, this name denotes Asia Minor, its south-eastern part, to be more precise (e. g. in the Adiljevazian inscription of Russa II)[3].

According to N. Arutjunjan, the term "Ḫatte" in the Urartian inscriptions of different epochs denotes different countries as from Melithea (right coast of Euprates), the neighbouring country of Urartu, up to Carchemish at far south-west[4]. N. Arutjunjan believes that under the term "Ḫatian" from the Urartian sources the inhabitants of Ḫatte, its population are meant, whereas the term

[1] Djakonov I. M., ЭВ, VI, p.112

[2] Djakonov I. M., Предыстория армянская народа, pp.235-236, note 118; His Малая Азия и Армения около 600 г. до н. э. и северные походы вавилонских царей, ВДИ, 1981, 2, Москва, p.597

[3] Melikishvili G., Наири-Урарту, pp.54-55; his УКН, p.429

[4] Arutjunjan N., Биайнили, p.167.

"Ḫatte" means their motherland ("the Country of Ḫatte", "the Country of Ḫattians")[5].

From the Arutjunjan's viewpoint the countries: Mushkin, Ḫatte and Ḫalitus mentioned in the Adiljevazian inscriptios of Russa II, should be sought somewhere near Euphrates, in the vicinities of the south coast of Aratsani river, to be more exact. The same scientist believes that the Mushks from Adiljevazian inscriptions are the descedants of those Mushks that conquered Alzi and Phuruquz (Phurulumzi) located south of west Tigris is sources in the 12th century BC., and lately spread their influence over Qatmuḫi as well. As to Ḫalitu, it should be located to N. Arutjunjan's opinion somewhere in the region the confluence of Euphrates and Aratsani, while Ḫatte we are interested in should be sought in the east part of Asia Minor, in neighbourhood of Melidu-Melithea[6].

In the Urartian sources the term "Ḫate(i)" ("Ḫattina") initially appears in the inscriptions of Menua (810-786 BC). These inscriptions were found in Phalu, located near Van and east Euphrates[7]

It is quite difficult to speculate about the location of "Ḫatte" proceeding from this first text. The fact that the Urartians took the field in the west direction is the only thing that can be learnt from the inscription. The following inhabited localities (builtup areas) are listed in the inscription: Shurishiline, Tarhigaman and Shadilehine these names being followed by rather obscure and fragmentary text. The object of our interest, the Country of Ḫatte, is mentioned exactly here. The subsequent lines of the text are badly damaged, but for the only geographical name Alzin that survived[8].

Menua's inscription from Phalu is more informative and also contains information about the campaign of the Urartians.

[5] Arutjunjan N., ibid, p.167, note 278.
[6] Arutjunjan N., ibid. 323, noe 54, 55, 56.
[7] УКН, 28, 39 II.
[8] УКН, 28.

"Ḫatte" we are interested in appears in the main body of the text only and is absent in the introductory part of the inscription where one might reasonably expect it to be mentioned[9].

We learn from this inscription that Menua, the son of Ishphuini, conquered Shebeteria, the Country of Huzana and Tzuphanatown. Then the King of Urartians reached the Country named Ḫatti[10].

Hence, the following was the route of this campaign: Shebeteria, Huzana and the town or country of Tzuphani. The fact that the operations followed this very succession is supported both by the introductory part of the inscription where Ḫaldi is assigned the main role in the invasion and by the main body of the text directly describing the heroic deeds of Menua. Accoriding to G. Melikishvili's view, which is shared by the other authors as well, Shebeteria, the first victim of this invasion, probably was situated in the vicinities of present-day Phalu on the right coast of Murad-Sus (east Euphrates)[11] which seems to be quite justified. Learning upon the data of N. Adontze and J. Manandian, N. Aritjunjan identifies Huzana with the Armenian castle Hozana, situated north-west of Phalu, near the lower reach of Mutzuri river, at its right coast[12]. As regards the third point of this campaign viz. Tzuphani, we are interested in, it is rather pervertedly connected with Sophena known from the antique sources and ancient Armenian Tsophka situated on the left coast of Euphrates, east of the present day Malatya[13].

Thus, the location of Shebeteria, Huzana and Tzuphani being determined without significant difficulties, the conclusion can be drawn that Shebeteria situated in the region of Phalu was the first

[9] As we shall see below, in other cases everything is vice versa: Ḫatte is mentioned in the introductory part of the text and is not found in its main body.

[10] УКН, 39, I 20.

[11] УКН, p.442.

[12] Arutjunjan N., ibid. p.166 and note 271; see also the reference for the appropriate literature.

[13] Arutjunjan N., ibid. p.166-167.

to be conquered during the above campaign of the Urartians, then came Huzana located at the lower reach of Matzuri river, Tzuphani lying between Huzana and Euphrates being the last point of this campaign. As is evident (see above) the country of Hatti we are interested in, is mentioned in the text exactly after Tzuphana. It turns out that once Tzuphana had been conquered, the King of Urartians reached the Country of Ḫatti (unfortunately there is the gap in the text!). In the final part of the text telling about the inscription installation and erection of some religious building, one more geographical name is found. The inscription says that during this campaign the King of Urartians had mercy on the King of Melitealḫe town provided the latter would pay a tribute to him.

Thus, actually nothing is said about conquering any country or town after the information about conquering Tzuphana, for neither the fact the King of the Urartians reached Ḫatti, nor the reception of the tribute from the King of Melitealḫe may not at all mean their conquering by the Urartians. But here, quite another thing is of interest and is to be taken into consideration. Namely, the fact that Melithea is mentioned together or rather after Ḫatte, this as will be made certain below being far from accidental.

The following deserves attention in this respect. In that past of the Khorkhorian inscription that is the annals of Argishti I, where the events of the fourth year are described, Ḫatte is again mentioned first and Melithea[14] or Ḫilaruada who according to Sardur II was the King of Melithea, afterwords. One circumstance should be taken into the account, however. In all three cases where Ḫatti is mentioned in the inscription of Argishti I, this word is followed by three different proper names. Whole the inscription in its introductory part speaks about Ḫilaruada immediately after mentioning of. Ḫatte, in the main body of the text another situation is found: viz., here the story about taking the field against Ḫatte is reffered to twice.

---

[14] УКН, 127, 11.

The first reference is followed by a list of conquered countries and towns. These are: The Valley of Niriba country (?), some unknown country, a fortified town (?) Urman, the town of (?) Aldan, a capital.

The second reference is followed by: the country of Tuateḫi tribe, salmathi, the Melithea town, Phiteria, Meliaine river, the Country of Marmuan, the Country of Qa...an.

It is noteworthy either that unlike the introductory part, nothing is said about conquering Ḫatti in the main body of the text. The author of the text notes but the fact of his taking the field against Ḫatte.

To clear the problems of our interest we shall briefly touch the question of location of some inhabited areas mentioned after Ḫatte. The location of these areas is well established. Proceeding from our inscription, G. Melikishvili identifies Niriba with Nirbu mentioned in the "annals" of Asurnasirphal II and attributes its location to the mountains of Qashiari (presentday Tur-Abdin)[15]. There cannot be the slightest doubt that Melithea or Melidu, as it is mentioned in the Assyrian sources, must be located at the confluence of Euphrates and Tokhma-Sus in the neighbourhood of presentday Malatya[16]. G. Melikishvili identifies Phitera with Phitura (Phitru) from the Assiryan sources and believes it was located in the Country of Dira-Dirguni situated on the right coast of Tigris, north-east of present-day Diarbekiri[17]. Meliaini river is associated with Meluiani town from the inscription of Sardur II. G. Manandjan places this latter near the presentday Maliani, north of Malatya and south-west of the point of confluence of Aratzani and Euphrates[18]. If Marmuani is identical with Marmania mentioned in one of the Menua`s inscriptions, it should be sought in Upper Mesopotamia, in the neighbourhood of Babanakh and Uliba. As

[15] Melikishvili G., Наири-Урарту, p. 49.

[16] See e. g. 1940, p.5-7; Melikishvili G., Наири-Урарту, p.53-54 and others.

[17] Melikishvili G., Наири-Урарту, p. 50.

[18] Arutjunjan N., op. cit., p. 205.

for the location of the final geographical point mentioned in the text, the name of which is damaged on the stone, the following must be said. I. Djakonov reconstructs the word Qa... from our text as Qa-ma-nu and identified it with Qamanu from the Assyrian sources, the latter being derived from the antique Qomana, which is to our mind rather doubtfull so far as the context of the inscription gives no grounds for such interpretation. Qamanu-Qomana was situated west of Euphrates and the inscription doesn't mention anything about the conquering Melithea proper, not to mention Qamanu-Qomana situated rather far from it.

Hence, the majority of the places we are interested in (with the exception of Qamanu proposed by I. Djakonov) is located East of Malatya, or south-east of it to be more precise.

The following can be said about the location of Ḫatte in the light of the above mentioned. According to the conceptions of the authors of the Urartian inscriptions, territorially Ḫatte was most of all connected with Melithea-Melithealkhi and Alzi-Tzuphani. Besides, one more remark from this viewpoint, namely, the one informing us that Argishti I settled 6 (?) thousand 600 warriors he had brought from the country of Ḫatte and Tzuphana immediately after the foundation of Irphuni[19].

We disagree with N. Arutjunjan who supposes that Ḫatte was the country situated south of Melithea, his opposition being based on the data from the Khorkhorian inscription of Argishti I. Arutjunjan's reasons are as follows: first the Urartians conquered Niriba situated in the mountains of Kashiari (present-day Tur-Abdin) their final aim being the conquering of Ḫatte, then they made for north-west or west and having passed some land ("Country") unknown to us (due to the damaged text) and then headed for the north to reach Melithea. And finally, the Urartians directed their steps towards north-west conquered Phitheire-Phirphu, Marmuani and Qamanu[20].

[19] УКН, 11, 37.

[20] Arutjunjan N., op. cit., p. 205 ff.

Should we share such an interpretation of the route in question, then we must admit that Ḫatte is to be placed south of Malatya, somewhere between Melithene and Qumukh. But in this case still much is left incomprehensible and obscure. If after having conquered Niriba and some region unknown to us, the Urartians really reached Ḫatte and even managed to conquer it, and then made their way towards Malatya-Melithene, why the phrase "I took the field against Ḫatte" is repeated before mentioning of Tuatakh and Melithea (or before description of their conquering?) had the Urartians directly conquered this country, what they need to repeat this sentence for?"

All above makes us think that "Ḫatte" in the Urartian inscriptions is a generic term denoting the countries (territorially connected with the Euphrates) laying south-west of Urartu.

Repeated mentioning of Melithea and the countries in the neighbourhood (Alzini, Tzuphani) in the context of Ḫatte favours this hypothesis. The fact that neither of the inscriptions contained any information about the conquering Ḫatti proper (though some of them in their introductory part speak of the deity Ḫaldi conquering these countries) also justifies this hypothesis. And finally, the fact that the names country of Ḫatte and Melithea ("the country of Ḫilaruada") are nor synonymous[21] for the author of the inscription deserves special attention too the term "Ḫatte" seems to imply not only Melithea but other countries as well.

Such an interpretation of the term "Ḫatte" from the Urartian sources is justified by the following. As the turned out from the study of the Urartian inscriptions, the names of generic meaning are mentioned in the Urartian onomastics side by side with the concreate geographical names. In this respect the name "Ethiuni" is of interest.

[21] Egg. The Khorkhorian inscription informs us that "The God Ḫaldi took a field with his own weapon (?) won a victory over the country of Ḫatte, won a victory over the country of king Ḫilaruada and threw them down before Argishti" We learn from other inscriptions that Ḫilaruada was the king of Melithea.

While analyzing the Urartian sources containing information about south Transcaucasia, G. Melikishvili suggested that "Ethiuni" in the Urartian inscriptions and "Nairi" from the Assyrian ones have much in common. "Ethiuni" like Assyrian "Nairi" is used as a generic name denoting rather large territory. According to G. Melikishvili, the name "Ethiuni" involves almost whole south Transcaucasia, the region from Kazichaldiri Lake up to Sevan Lake, in particular[22]. Situation observed in the texts containing the name "Ethiuni" is nearly the same as the one found in the inscriptions associated with "Ḫatte", e. g. Argishti in his Khorkhorian inscription informs us that he left for the country of Ethiuni, conquered Etiakhi (situated not far from presentday Leninakan) and Qatarza reached Ishkigulium, while nothing is said about conquering Ethiuni[23].

In the other inscriptions of Argishti Ethiuni is mentioned in their introductory part (where generally the main role is played by Ḫaldi, the supreme deity of the Urartians), whereas in the main body of these inscriptions, describing the operations of the King Argishti himself, and therefore, speaking of concrete countries or towns, the name Ethiuni is not found as a rule. According to these sources, it turns out that Lusha, Qatarza, Eriakhi, Gulutakhi, Viterukh, Apun, Igan (situated in the region of Chaldiri Lake). Kikhuni up to Alishtu, Uluani, The Country of Daranis town and others are impled then Ethiuni mentioned[24].

In the inscriptions of Sardur II the name "Ethiuni" still bears generic meaning. It is used to denote the territory including the above Eriakh, Igan and besides Kuriani (situated near the sources of Mtkvari)[25] and a number of towns (Edia, Abian, Iruia, Irkua, Irdua, Phunialkh and others).

Thus, the comparison of Ḫatte and Ethiuni names containing Urartians texts with each other showed that both bear generic

[22] Melikishvili G., ibid. p.56 etc.
[23] УКН. 127, 11, 25, 127, V, 41; 18; 1, 128, 2; 131 and others.
[24] Melikishvili G., Наири-Урарту, p. 57.
[25] УКН, 155A, 155E.

meaning: Ethiun denoting a vast territory between the Chaldiri and Sevan Lakes north of Urartu and Ḫatte denoting the region between the course of the Tigris and Euphrates (the territory from present-day Diarbekiri up to Malatya).

Such an interpretation of the term "Ḫatte" explains the appearance of such geographical names as valley of Niriba, Phitheira, on the one hand, and Alzin, Shebetheria, Khuzana, Tzuphani and Melithea, on the other one.

ხათეს ლოკალიზაციის საკითხისათვის

ძვ. წ. VII საუკუნის ურარტული ლურსმული წარწერების ანალიზის საფუძველზე, ავტორი ვარაუდობს, რომ არსებულ მონაცემთა კონტექსტში ტერმინი "ხათე" ურარტულ ლურსმულ წარწერებში "ეთიუნის" მსგავსად ზოგადგეოგრაფიული ტერმინია, რომელშიც ურარტუს სამხრეთ-დასაელეთით მდებარე ტერიტორია იგულისხმება. ამ უკანასკნელის ძირითადი კოორდინატები სამხრეთით დიარბექირი, ხოლო ჩრდილოეთით მალატიაა.

XIX ს-დან მოყოლებული უცხოურ და ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში ფართოდაა გავრცელებული თვალსაზრისი ბიბლიურ *მოსოხ-მეშეხთან* ქართველი *მოსხებ-მესხების* იდენტიფიკაციის შესახებ [1, 14; 2, 57-58; 3, 48-49, 74].

შესაქმესა და *ნეშტთა წიგნის* პირველი რედაქციის თანახმად, *მოსოხ-მეშეხი* ნოეს სამ ვაჟთაგან ერთ-ერთის – იაფეტის – შთამომავალი იყო. *შესაქმე* გვამცნობს: "ძენი იაფეთისანი: ღამერ, და მაგოგ, და მადიმ, და ავან, და ელიოსან, და თობელ, და მოსოქ, და თირას" (*შესაქმე*, 10:2) [4, 62]. მოსოხი-მეშეხის "ძმების" სია დაახლოებით ასეთივეა ნეშტთა წიგნის პირველ რედაქციაში, იმ განსხვავებით, რომ აქ *ავანის* ნაცვლად *ოვიგანია* მოხსენიებული: "ძენი იაფეთისნი: გამერ, მაგოგ, მადაი, ოვიგან, ელისან, თობელ, მოსოქ და თირას" (1 *ნეშტთა*, 1,5) [5, 244].

ბიბლიის ცნობების ურთიერთშედარება გვიჩვენებს, რომ *მოსოხ-მეშეხითა* და *თობელით* განსახიერებული ეთნოსები მეზობლები იყვნენ. ამას, მოყვანილ ცნობებთან ერთად, *ესაიას* და *ეზეკიელის* წინასწარმეტყველებათა წიგნებიც ადასტურებენ.

ესაია: "*და დაუტევო მათ თანა სასწაული და განვავლინნე მათგან ცხორებულნი წარმართთა მიმართ თარშიდ და ფუდდ, და ლუდდ, და მოსოხდ, და თოველდ, და ელლადად მიმართ, და ჭალაკთა მიმართ შორიელთა, რომელთა არა ესმა სახელი ჩემი, არცა იხილეს დიდებაი ჩემი წარმართთა შორის*" (ესაია, 66, 19) [6, 154].

ეზეკიელის წინასწარმეტყველებათა ტექსტებშიც *მოსოხ-მეშეხი* და *თობელი*, როგორც წესი, ერთიმეორის გვერდით არიან მოხსენიებულნი. ასე, მაგ.: "*მუნ მიეცნეს მოსოქ და თობელი და ყოველი ძალი თითოეულისა მათისა,*

საფლავისა მისისა გარემოისთაგანისა, ყოველნი წყლულნი მათნი, ყოველნი წინადაუცვეთელნი, წყლულნი მახულისა მიერ, მიმცემელნი შიშსა მათსა ქვეყანასა ზედა ცხორებისასა" (ეზეკიელი, 32,26) [6, 340]. ტვიროსის გოდებაში იგივე ეზეკიელი ამბობს: "*იონია, თობელი და მოსოხი ვაჭრობდნენ შენ შორის სულებსა კაცთასა და ჭურჭელნი რკალისანი მისცეს საყაჭროდ შენდა*" (ეზეკიელი, 36, 1,2,3; 39,1) [7, 144]. გოგის საწინააღმდეგო სიტყვა, რომელიც, როგორც ყარაუდობენ, ლიდია-მიდიის ომის დროს (ძვ.წ. 590-585 წწ.) დაიწერა, ეზეკიელი გვამცნობს: "და იყო სიტყუა უფლისაჲ ჩემდა მომართ და თქუა: ძეო კაცისაო, განამტკიცე პირი შენი გოგის ზედა, ქუეყანასა მაგოგისსა, მთავრისა მის როს, მოსოქ და თუბელისა. და წინასწარმეტყველებდ მის ზედა" (38, 1,2) [7, 140]. ამ წინასწარმეტყველების მთელ ტექსტში *მოსოხ-მეშეხი* და *თობელი* ერთიმეორის გვერდით კიდევ რამდენიმეგზის იხსენიებიან: "*და არქუ მას: ამას იტყჳს ადონა უფალი: აჰა ესერა მე შენ ზედა, გოგ, მთავრისა როს, მოსოქ და თობელისა*" (ეზეკიელი, 38,3); "*და შენ ძეო კაცისაო, წინასწარმეტყუელებდ გოგის ზედა და არქუ: ამას იტყჳს ადონაჲ უფალი: აჰა ესერა მე შენ ზედა, გოგ, მთავრისა როსისა, მოსოქ და თობელისა*" (ეზეკიელი, 39,1) [7, 141,144].

ბუნებრივია, იბადება კითხვა, სად ვეძიოთ ბიბლიის წიგნებში მოხსენიებული იაფეტისა და მის შთამომავალთა, მათ შორის *მოსოხ-მეშეხების*, ადგილსაცხოვრისი?

ამ კითხვაზე ახ.წ. I ს-ის ებრაელი ისტორიკოსის *იოსებ ფლავიოსის* თვალსაზრისი ასეთია: "ნოეს შვილებს ეყოლათ ვაჟები, რომელთა პატივისცემით სახელები დაარქვეს ტომებს, რომელთა მიწაც ამათ დაიჭირეს. იაფთას (იაფეთს – ნ.ხ.), ნოეს შვილს ჰყავდა შვიდი ვაჟი. ისინი ცხოვრობდნენ ტავროსისა და ამანის მთებიდან დაწყებული და აღწევდნენ აზიაში მდ.

ტანაისამდე, ხოლო ევროპაში – გადეირამდე. აი, ეს მიწა მათ ეჭირათ. უწინ ამ მიწაზე არავის უცხოვრია და ტომებს მათ მიხედვით დაერქვათ სახელები“ [8, 62]. იოსებ ფლავიოსის *კვალდაკვალ ევსტათი ანტიოქელი* აღნიშნავს: “ნოეს ჰყავდა სამი ვაჟი: სემი, ქამი, და იაფეთი; ისინი დასახლდნენ დაწყებული ტავრისა და ამანის მთებიდან და მივიდნენ აზიაში მდინარე ტანაისამდე, ხოლო ევროპაში ვიდრე ღადირთამდე“ [9, 34-35]. ბიზანტიელი მოღვაწე *იოანე ზონარაც* (XI-XII სს.) დასძენს: “იაფეტს ჰყავდა შვიდი ძე, რომლებიც ტავროსისა და ამანის მთებიდან გამოვიდნენ და [დასახლდნენ] აზიაში ტანაისის მდინარემდე, ხოლო ევროპაში – ღადირთ [ქვეყნამდე]. მათი სახელების მიხედვით წოდებულ იქმნენ ხალხები...“ [10, 182].

იგივე *იოსებ ფლავიოსი* მნიშვნელოვნად აზუსტებს ჩვენთვის საინტერესო *მოსოხ-მეშეხების* კუთვნილ ტერიტორიას, როდესაც დასძენს: “მესხოსმა (ანუ მოსოხმა – ნ.ხ.) დააფუძნა მესხენები, რომელთაც ახლა კაბადოკიელები ეწოდებათ, ხოლო მათი ძველი სახელწოდების საბუთი ასეთია: მათ [ტერიტორიაზე] ახლაც არის ქალაქი მაზაკა, რაც ცხადეოფს მათთვის, ვისაც მიხვედრა შეუძლია, რომ ოდესღაც მთელ ტომს ასე ერქვა“ [11, 271-273].

იოსებ ფლავიოსის მოყვანილ მოსაზრებას სხვა ავტორებიც იზიარებენ. ასე, მაგ., უკვე მოხსენიებული *ევსტათი ანტიოქელი* (280-360 წწ.) გვამცნობს: “ოსოხი (იგივე მოსოხი – ნ.ხ.), რომლისგან არიან მესხენები, დღევანდელი კაპადოკიელები“ [9, 34,35]. *ლეონ გრამატიკოსი* (XI ს.) დაახლოებით იგივეს იმეორებს. იგი აცხადებს: “იაფეთის ვაჟთაგან მომდინარეობენ: ... მესხოსაგან (იგივე მოსოხისაგან – ნ.ხ.) მესხები, რომელთაც ახლა კაპადოკიელები ეწოდათ, საიდანაც არის მაზაკა, მათი დედაქალაქი“ [12, 4]. *იოანე ზონარაც*

(XI-XII სს.) აღნიშნავს: "მოსოხისაგან წარმოიშვა მესხინთა ტომი, ესენი აწ კაბადოკიელებად სახელდებიან" [10, 182] და სხვ.

ამგვარად, იოსებ ფლავიოსი და მისი მიმდევრები მნიშვნელოვნად აზუსტებენ ჩვენთვის საინტერესო ბიბლიური მოსოხ-მეშეხების განსახლების ტერიტორიას, როდესაც მოსოხებს (მესხენებს, მესხებს) კაპადოკიას უკავშირებენ.

თუ გავიხიარებთ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულ და საკმაოდ არგუმენტირებულ თვალსაზრისს, რომლის თანახმადაც, ბიბლიური *მოსოხ-მეშეხი* გენეტურადაა დასაკავშირებელი ძველაღმოსავლური წერილობითი ძეგლების (ასურული, იეროგლიფურ-ლუვიური, ურარტული) *მუშქებთან, მუსქებთან, მუსქასთან* და ბერძენ–რომაელ ავტორთა (*ჰეკატე მილეტელი, ჰეროდოტე, სტრაბონი* და სხვ.) მოსხებთან-მესხებთან, მაშინ იოსებ ფლავიოსის კონცეფციას კაპადოკიის ტერიტორიაზე ბიბლიური *მოსოხ-მეშეხის* ლოკალიზების შესახებ საკმაოდ რეალური საფუძველი ეძებნება.

საქმე ისაა, რომ იეროგლიფურ-ლუვიური წერილობითი წყაროების ჩვენებით, ძვ.წ. X ს-ში *მოსოხ-მეშეხებს* (*მოსხებს*) მდ. ყიზილ-ირმაკის შუა დინების სამხრეთით, ყიზილ-დაღისა და ყარა-დაღის მთიანეთში, კილიკიის კარის დასავლეთით, ქუე-ხიდაქუ-ათუნა-შინუხთუ-თაბალის (დღევ. სულთან-ხან-კაისერი-სუვასა-ტოპადა-ჩიფლიქ-ბორის) დასავლეთით ძლიერი პოლიტიკური ერთეული შეუქმნიათ. ამ სამეფოს სათავეში *ხართაფუ* მდგარა. იგი "დიდ მეფედ", "გმირად", "ღვთაება თარხუნზასის საყვარელ კაცად" მოიხსენიება [1, 106; 14, 84-93].

კაპადოკიის რეგიონში მდებარე *თაბალის* მეზობლად ლოკალიზდება *მოსოხ-მეშეხის* ("მუსქების ქვეყნის") მიწა-წყალი ასურული წერილობითი წყაროების ცნობებითაც, ასურული წყაროების მოწმობით, ძვ.წ. VIII ს-ის ბოლო

მეოთხედში ცენტრალურ ანატოლიაში ძლიერი სამეფო წარმოქმნილა. მოსოხ-მეშეხ-მუსქები (მესხები) მის აღმოსავლეთით პერიფერიაზე აღმოჩნდნენ. ასურელები ამ პოლიტიკურ ერთეულს "მუსქების ქვეყანას" (ანუ "მოსოხების ქვეყანას") უწოდებდნენ, ძველი ბერძნები კი – "ფრიგიას". ამ ქვეყნის მეფეს ასურელები *მითას* სახელით იცნობდნენ, ძველი ბერძნები – *მიდასის*. მითა-მიდასი ანტიასურული კოალიციის სულისჩამდგმელი და ორგანიზატორი ყოფილა. მან შეძლო დიპლომატიური ურთიერთობა დაემყარებინა ურარტუსთან, თაბალთან (თობელელთა ქვეყანასთან), ქუესთან (კილიკია) და სხვა მცირე სამეფო-სამთავროებთან. ბერძნული წერილობითი ტრადიციით, *მითა-მიდასი* ფრიგიაში კიმერიელების შემოსევის მსხვერპლი გამხდარა: როდესაც ფრიგიაში კიმერიელთა თარეშის შედეგების შესახებ შეუტყვია, თვითმკვლელობით დაუსრულებია სიცოცხლე [14, 72-105].

კაპადოკიაში *მოსოხ-მეშეხების* (მოსხებ-მესხების) განსახლების იოსებ ფლავიოსისეული კონცეფციის მართებულობაზე შემდეგიც უნდა მიუთითებდეს: ჩვენ მიერ ადრე ჩატარებული კვლევა-ძიების შედეგად იმ დასკვნამდე მივედით, რომ ძვ.წ. VI-V სს-ში მოსხების-მესხების კუთვნილი მიწა-წყალი მაინცდამაინც იმ მხარეშია საძიებელი, სადაც იოსებ ფლავიოსი და მისი მიმდევრები ბიბლიური *მოსოხ-მეშეხის* შთამომავლების კუთვნილ მიწა-წყალს ათავსებდნენ. *ჰეკატე მილეტელისა* (ძვ.წ. VI ს.) და *ჰეროდოტე ჰალიკარნასელის* (ძვ.წ. V ს.) ცნობების ანალიზმა და ურთიერთშეჯერებამ ერთ-მნიშვნელოვნად გვიჩვენა, რომ ჰეკატესეული და ჰეროდოტესეული *მოსხები-მესხები* ძვ.წ. VI-V სს-ში კაპადოკიაში, მდ. *ჰალისის* (დღევ. ყიზილ-ირმაკის) აუზში მცხოვრები ტომების აღმოსავლეთით მდებარე ტერიტორიაზე ბინადრობდნენ, დღევ. *ტოკატ-ყარაჰისარ-*

გიუმუშხანეს სანახებში, ხოლო ძვ.წ. IV ს-ის ბოლო მეოთხედში ისტორიული სამხრეთ დასავლეთი საქართველოს რეგიონში (*სამცხე, ჯავახეთი, კლარჯეთი, ეგრი, შავშეთი, ერუშეთი, ტაო, კოლა, არტაანი, ბასიანი*) ძლიერი პოლიტიკური გაერთიანება შექმნეს, რომლის სამხრეთი საზღვარი დღევანდელ ერზინჯანთან გადიოდა [13, 16-35]. *სტრაბონი* (ძვ.წ. I – ახ.წ. I სს.) ამ გაერთიანებას "მოსხების ქვეყანას" ("მოსხიკეს") უწოდებს, ხოლო "მოქცევაჲ ქართლისაჲ"-ს ავტორი, ჩვენი ვარაუდით, მას "არიან-ქართლის" სახელით იცნობს [13, 36; 15, 389].

გამოყენებული წერილობითი წყაროები და სამეცნიერო ლიტერატურა

1. ხაზარაძე ნ. საქართველოს ძველი ისტორიის ეთნოპოლიტიკური პრობლემები (მოსხები), თბ., 1984.

2. მისივე, ბიბლიური "მოსოხის" იდენტიფიკაციისათვის, *ქრისტიანული ცივილიზაცია და საქართველო,* კონცეფცია, მიძღვნილი ადრექრისტიანული არქეოლოგიის პირველი მსოფლიო კონგრესის 100 წლისთავისადმი, მოხსენებათა მოკლე შინაარსები, თბ., 1994.

3. მისივე, ბიბლია და ქართველი ტომების განსახლების ისტორია ძვ.წ. I ათასწლეულში, საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია "თბილისი-იერუსალიმი, 2", მოხსენებათა მოკლე შინაარსები, თბ., 1998.

4. მცხეთური ხელნაწერი (მოსეს ხუთწიგნეული, ისო ნავე, მსაჯულთა, რუთი), ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა და გამოკვლევა დაურთო *ელ. დოჩანაშვილმა,* თბ., 1981.

5. მცხეთური ხელნაწერი (მეფეთა I, II, III, IV, ნეშტთა I, II, ეზრას I, II, III წიგნები), გამოსაცემად მოამზადა *ელ. დოჩანაშვილმა,* თბ., 1982.

6. მცხეთური ხელნაწერი (ეკლესიასტე, სიბრძნე სოლომონისა, ქება ქებათა სოლომონისა, წინასწარმეტყველთა წიგნები – ესაია, იერემია, ბაქური, ეზეკიელი), გამოსაცემად მოამზადა *ელ. დოჩანაშვილმა,* თბ., 1985.

7. ეზეკიელის წიგნის ქართული ვერსიები, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო *თ. ცქიტიშვილმა,* თბ., 1976.

8. ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, V. ძველი ბერძნულიდან თარგმნა, გამოკვლევა-საძიებლები დაურთო *თ. ყაუხჩიშვილმა,* თბ., 1983.

9. გეორგიკა, I, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცეს და განმარტებები დაურთეს *ალ. გამყრელიძემ* და *ს. ყაუხჩიშვილმა,* თბ., 1961.

10. გეორგიკა, VI, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო *ს. ყაუხჩიშვილმა,* თბ., 1966.

11. ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, V. თარგმანისათვის შდრ. გეორგიკა I.

12. *გეორგიკა*, V, *ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა*, თბ., 1963.
13. *Н. Хазарадзе*, Лувийско-иероглифические надписи Хартапу, *კავკასიურ-ახლოაღმოსავლური კრებული*, VIII, თბ., 1988.

THE BIBLE AND THE ANCIENT HISTORY OF MESKHS

Since the XIX c. the opinion about identity of Georgian Moskh-Meskhs and Biblical Mosokh-Meshekh is widely spread in foreign and Georgian scientific literature.

According to the Genesis Mosokh-Meshekh (etnarchos of Moskh-Meskhs) was the descendent of Japheth, one of Noah's sons.

The intercomparison of information of Genesis and Chronicles shows that the nearest ethnic neighbours of Mosokh-Meshekh were Tobels (resp., Tabalels). The validity of such conclusion is proved by the corresponding contexts of Books of Prophecy of Esaiah and Ezechiel (Esaiah 66; 19 Ezechiel 32:26; 38:3; 39:1).

Josephus Flavius (Ic.) and the later commentators of Biblical genealogical chart put the mountains of Tavrosus and Aman, the river Tanais and country of Gadies as the natural borders to the lands of Mosokh-Meshekh "brothers".

Josephus Flavius and the followers of his conception: Eustasius the Antiochian (III-IV cc.), Leon Gramaticos (XI c.), John Zonarah (XI-XII cc.) and others considerably localise the area of Mosokh-Meshekh (Moskh-Meskhs) residence and connect it with Cappadocia.

The opinion of the Bible, of Joseph Flavius and of the later commentators of Biblical genealogical charts about Mosokh-Meshekh (Moskh-Meskhs) residence in Cappadocia is supported by ancient East (Assyrian, Urartian Hierogliphic-luwian) inscriptions and by information of ancient (VI-V cc. B.C.) authors (Hecateos of Miletus, Herodotus of Halicarnasus).

სახელმწიფო ენის სტატუსის დაცვის ძველახლოაღმოსავლური მოდელის რეკონსტრუქციისათვის

შუმერულ-აქადური ლურსმული დამწერლობით შესრულებული, ძვ. წ. III-I ათასწლეულებით დათარიღებული, ძველახლოაღმოსავლური სხვადასხვაენოვანი წერილობითი ძეგლების მონაცემთა ურთიერთშეჯერებას იმ დასკვნამდე მიეყავარ, რომ აღნიშნული ხანის წინააზიურ სახელმწიფოებში სახელმწიფო ენის სტატუსი, მრავალეთნიკურობისა და მრავალენოვნების პირობებშიც კი, ქვეყნის დომინანტი ეთნოსის ენას ეკუთვნოდა. ასე იყო შუმერში, ბაბილონში, ასურეთში, მითანში, ხეთების სამეფოში, ურარტუში, ფრიგიაში, ლიდიაში და ა.შ! ზემოაღნიშნულის კონტექსტში განსაკუთრებული მნიშვნელობა იმ გარემოებას ენიჭება, რომ ყველა ძველახლოაღმოსავლური სახელმწიფოების ჩვენამდე მოღწეული სამართლის ძეგლები დომინანტი ეთნოსების ენებზეა შედგენილი. ასე მაგალითად, უძველესი საკანონმდებლო ძეგლები, რომლებიც შუმერის, ასურეთის, ბაბილონის და ხეთების ყოფილ ტერიტორიაზეა აღმოჩენილი (*ურნამუს, ლიფითიშთარის, ხამურაბის, ასურულ-ბაბილონური, ხეთური კანონები*), აგრეთვე, იურიდიული ხასიათის ტექსტები, ასევე, შუმერულ, ასურულ-ბაბილონურ, ხეთურ და ხურიტულ ენებზეა შესრულებული (*დამოკიდებულებაში მყოფი პირების სარჩელები, დამოკიდებულებაში მყოფი პირების გათავისუფლებები, ფიცის ქვეშ მყოფი პირების განცხადებები,*

---

[1] Дьяконов И. М. Языки древней Передней Азии, Москва, 1967, с. 35-326; Языки Азии и Африки, Индоевропейские языки, I, Москва, 1976, с. 13-93.

სასამართლო გადაწყვეტილებები, სოციალური სხვადასხვა ფენის წარმომადგენელთა სარჩევრები...). იგივე შეიძლება ითქვას ძველახლოაღმოსავლური ქვეყნების სადღეისოდ ცნობილი სამეურნეო-სააღრიცხვო და ადმინისტრაციული ხასიათის დოკუმენტების ენობრივ კუთვნილებაზეც (*მუშახელის დასაქმების ჩანაწერები, ხვნა-ფარცხვის სამუშაოთა ანგარიშები, მამაკაცების ბურლაკებად მუშაობის ჩანაწერები, სამუშაო ძალის ანგარიშები, მუშის ავადმყოფობის ცნობები, მუშათა შრომის ანაზღაურების უწყისები, შემოსავალ-გასავლის საბუთები, კურიერებზე გაცემული პროდუქტების ქვითრები, ფურაჟის გაცემის ჩანაწერები, ცხოველთა ჩაბარების და სამსხვერპლო ცხოველთა განაწილების ნუსხები, მონათა ყიდვა-გაყიდვის კონტრაქტები, ცუხარუმთა ყიდვა-გაყიდვისა და საქმიანობის ამსახველი დოკუმენტები, ადგილობრივ და ძველასურელ ვაჭართა მოღვაწეობის დოკუმენტები, კიბის მოძღვრის" მიერ ხელმოწერილი ტექსტები...*). გასათვალისწინებელი ისიცაა, რომ ძველახლოაღმოსაელურ სახელმწიფოს მესვეურთა (მეფეთა, მბრძანებელთა, მმართველთა) ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ამსახველი წერილობითი ძეგლები ე. წ. "ანალები", როგორც წესი, მათ მშობლიურ ენაზე სრულდებოდა. სადღეისოდ, ამის დამადასტურებელი წერილობითი არაერთი ძეგლი არსებობს (*ენთემენას, გუდეას, ირნანას, ლუგალზაგესის, სარგონ დიდი აქადელის, რიმუშის, ნარამსუენის, ანითას, ხათუსილი I-ის, მურსილი I-ის, თუთხალია VII-ის, არნუვანდა I-ის, სუფილულიუმა I-ის, მურსილი II-ის, თიგლათფილესერ I-ის, ასურნასირპალ II-ის, სალმანასარ III-ის, თიგლათფილესერ III-ის, სარგონ II-ის, სინაქერიბის, ასარქადონის, იშფუინისა და მენუას, არგიშთი I-ის, სარდურ II-ის, რუსა II-ის, სარდურ III-ის წარწერები...*).

ძველახლოაღმოსავლური ცივილიზაციების შემქმნელმა ეთნოსებმა საკუთარ ენებზე დაწერილი უმდიდრესი ლიტერატურული მემკვიდრეობა დაგვიტოვეს. მხედველობაში მაქვს ძველახლოაღმოსავლური მითები, ლეგენდები, პოეზიის ნიმუშები, რელიგიური ხასიათის ტექსტები (*სიმღერა უთუხეგალზე, გილგამეში და აგა, ჰიმნები ტაძრის მშენებლობისადმი და კურთხეევისადმი, გოდების ტექსტები, ჰიმნი ელისადმი, ამბავი ციდან ჩამოვარდნილი მთვარისა, მითი გველეშაპის შესახებ, თელიფინუ და ოკეანის ასული, თელიფინუს მითი, მზის საგალობელი, ქუმარბი და ოკეანის ასული, მხერ-კაპუსის წარწერა...*)[2].

ძველახლოაღმოსავლური ხანის წინაასიურ სახელმწიფოებში სახელმწიფო ენასთან ერთად, ოფიციალურ დონეზე, სხვადასხვა დროს აქადურის დიალექტებთან ერთად (ბაბილონური, ასურული) სხვა ენებიც (ეგვიპტური) ფუნქციონირებდნენ, ანუ ოფიციალურ დონეზე ბილინგვიზმის სისტემა არსებობდა, თუმცა უცხო ენის მოქმედების არეალი იმთავითვე რეგლამენტირებული იყო. იგი მხოლოდ და მხოლოდ სახელმწიფოთაშორისი ურთიერთობების ენის სტატუსით სარგებლობდა. ამ მოსაზრებას მხარს უჭერს ჩვენამდე მოღწეული ჩრდილოეთ სირიასთან და ასურეთთან დადებული ხეთურ-

---

2 შარაშენიძე ჯ., შუმერული ქრესტომათია, თბილისი, 2005, გვ. 59-238; ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, თბილისი, 1990, გვ. 16-269; დოლიძე ი., ძველი აღმოსავლეთის სამართალი, თბილისი, 1960, გვ. 98-129; ტატიშვილი ი., ხეთური რელიგია, გენეზისი, ფორმირება, პანთეონის სტრუქტურა, თბილისი, 2001, გვ. 3 და შმდ; ტატიშვილი ი., სასახლის სამშენებლო რიტუალი, კრებულში: ენა და კულტურა, №1, თბილისი, 2000; Татишвили И., Храмовый строительный ритуал у хеттов KBo IV 1, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე, №1, თბილისი, 1983; ღამბაშიძე მ., ხეთური ანალისტიკა (სამეფო დღიურები), ნაწილი I, თბილისი, 2006, გვ. 123; История Древнего Востока, Москва, 1988, с. 23-269.

აქადური ხელშეკრულებები და ხეთურ-ეგვიპტური ანალოგიური სემანტიკის დოკუმენტები. რაც შეეხება ხეთების მიერ ქაშქებთან დადებულ ხელშეკრულებებს, რომლებსაც, ასევე, დიპლომატიური დანიშნულება ჰქონდა, ისინი, როგორც წესი, მონოლინგვებს წარმოადგენდა[3].

აქვე შემდეგსაც დავძენ, ძველახლოაღმოსავლურ უკლებლივ ყველა სახელმწიფოში სხვადასხვა ენებზე წერილობითი ძეგლების შესაქმნელად შუმერულ-აქადურ ლურსმულ დამწერლობას იყენებდნენ. გამონაკლისს, ამ თვალსაზრისით, არც ხეთების სამეფო წარმოადგენდა. მიუხედავად ამისა, ხეთების იმპერიის ტერიტორიაზე ძვ. წ. XVI საუკუნეში ლურსმულისაგან განსხვავებული, ორიგინალური – იეროგლიფურ-ლუვიური დამწერლობა გავრცელდა. მაგრამ მისი მოქმედების არეალი ძვ. წ. II ათასწლეულში, ანუ ძველ ანატოლიაში ხეთების ბატონობის ეპოქაში რეგლამენტირებული იყო. მას, ძირითადად, საკულტო დანიშნულება ჰქონდა. ნიშანდობლივია, რომ ამ დამწერლობისა და ენის არნახული აყვავების ხანა მხოლოდ ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში გახდა შესაძლებელი, როდესაც იგი გვიანხეთურ სამეფო-სამთავროთა (თაბალი, მუშქების ქვეყანა, ქუე, მელიდუ-ქამანუ, გურგუმი, ქარხემიში, კუმუხი...) ერთადერთ დამწერლობად იქცა. თუმცა, ამავე პერიოდში, დიპლომატიური ენის სტატუსს არამეული იძენს[4].

ძველახლოაღმოსავლური ხანის წინააზიურ სახელმწიფოებში სახელმწიფო და საერთაშორისო ენის გარდა, ქვეყნის დომინანტი ეთნოსის ენისა და მისი დიალექტე-

---

[3] გიორგაძე გრ., ხეთური და ასურული ლურსმული ტექსტების ქასქების (ქაშქების) და აბეშლაველების ეთნიკური წარმომავლობისათვის, ახალციხე, 2000, გვ. 73-101; ტატიშვილი ი., აქადური ენა, თბილისი, 2009, გვ. 166-185.

[4] ხასარაძე ნ., ლუვიური იეროგლიფების სამყაროში, თბილისი, 2006, გვ. 5 და შმდ.

ბისაგან განსხვავებული ენების არსებობაც მოწმდება, მაგრამ ისინი სახელმწიფო ენის სტატუსს საფრთხეს ვერ უქმნიდნენ. ეს ენები არ იკრძალებოდა, მაგრამ მათი ფუნქციონირების სფერო საკმაოდ შეზღუდული იყო (ოჯახი, სამეზობლო).

ზემოაღნიშნულიდან გამომდინარე, სახელმწიფო ენის დაცვის ძვ. წ. III-I ათასწლეულების ძველახლოაღმოსავლურ სახელმწიფოებში არსებული მოდელი ქვეყნის ადმინისტრირებაში არა მხოლოდ უცხო ენების, არამედ ქვეყნის შიგნით დომინანტი ეთნოსის ენისაგან განსხვავებული ენების ფუნქციონირების არეალს ერთმნიშვნელოვნად ზღუდავდა. ეს მოდელი უზრუნველყოფდა ქვეყნის სახელმწიფო ენასთან მისი მოსახლეობის თვითიდენტიფიკაციას, სახელმწიფოს მართვის სტაბილურობას და საბოლოო ჯამში - ქვეყნის სუვერენიტეტის უსაფრთხოებას.

მსოფლიოში დღეს მიმდინარე გლობალიზაციის შეუქცევადი პროცესების ფონზე სახელმწიფო ენის დაცვის ძველახლოაღმოსავლურ, ჩემს მიერ რეკონსტრუირებულ მოდელს თეორიულთან ერთად პრაქტიკული ღირებულებაც აქვს, განსაკუთრებით იმ ხალხებისათვის, რომელთაც არაერთგზის იწვნიეს ქვეყნის ადმინისტრირებაში უცხო ენის (აქედან გამომდინარე, უცხო ქვეყნის) არარეგლამენტირებული, არასამართლებრივი ჩართვის შედეგები, როდესაც სახელმწიფო ენის სტატუსიც და ქვეყნის სუვერენიტეტიც ნადგურდებოდა.

ON RECONSTRUCTION OF THE NEAR ANCIENT ORIENTAL MODEL OF PROTECTION OF THE STATE LANGUAGE STATUS

The comparison of evidence of various language Ancient Oriental written sources, executed in the Sumerian-Akkadian cuneiform script, dated to the 3rd-1st millennia BC, leads to the conclusion that the status of the state language in the Western Asian states of the given period, even in the conditions of multi-ethnicity and multi-nationality belonged to the language of the dominant ethnos of the country. This was the case in Sumer, Babylon, Assyria, Mitan, the Hittite Kingdom, Urartu, Phrygia, Lydia, etc.

In Western Asian states of the Ancient Oriental period together with the state language, dialects of Akkadian (Babylonian, Assyrian) also functioned on the official level at different times i.e. the system of bilingualism existed on the official level. However, the area of functioning of the foreign language was regulated from the beginning. It had only the status of the language of interstate relations.

Along with the state and international language, the existence of languages, different from the language of the dominant ethnos of the country and its dialects is also attested in Western Asian states of the Ancient Oriental period, but they did not endanger the status of the state language. These languages were not forbidden but the sphere of their functioning was quite limited (family, neighbourhood).

Proceeding from the above, the model of protection of the state language, found in the Western Asian states of the 3rd-1st millennia BC, restricted in the country administration not only the area of Akkadian but also, inside the country, that of the languages different from the language of the dominant ethnos and its dialects. This model provided for the selfidentification of the population with the state language of the country, the stability of ruling the state and finally the safety of the country sovereignty.

ЮЖНЫЙ КАВКАЗ И ДРЕВНИЙ ВОСТОК. ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ПАРАЛЛЕЛИ.

Дошедшие до нас следы древнейших представлений, верований и ритуалов Грузии являются важнейшим источником выявления существовавших когда-то интенсивных контактов картвельских племен с древнеанатолийским миром.

В этом контексте заслуживающие внимание результаты дает сравнительный анализ древнеанатолийских и грузинских строительных ритуалов, в частности, анализ представлений, верований и ритуалов, связанных с устройством фундамента зданий.

Известные сегодня и изученные специалистами хаттско-хеттские письменные источники донесли до нас описание не одного связанного со строительством ритуала. Здесь мы заостряем внимание на тех строительных ритуалах, которые по свидетельству самих хеттских текстов (например, KBo IV I) называются: «когда закладывают фундамент» /И. Татишвили, 1983, с. 127; И. Татишвили, 1990, с. 224/.

Процедура устройства фундамента будущего храма или дворца начиналась с выбора места под строительство, в котором «активное участие» принимали божество или божества.

В хеттских текстах (KUB 29 I, KBo IV I), датированных XIV-XIII вв. до н. э., читаем «(Когда царь где-нибудь новые дома) возводит, при перекрытии здания балками произносят такие слова: «(Что касается того дворца, который он) строит, в связи с этим предварительно вопрошали (божество солнца) и божество погоды». Та же мысль в том же тексте повторяется еще раз: «(когда царь) строит (где-нибудь новые дома), при

перекрытии балками произносят следующие слова: «(В связи с тем дворцом), который строят, уже спросили божества солнца и грозы» /И. Татишвили, 1988, с. 40-41; И. Татишвили, 2001, с. 76/.

Из хеттских письменных памятников следует также, что роль божеств в возведении храмов или дворцов не ограничивалась вышесказанным. В письменных источниках часто подчеркивается, что храм либо дворец возведен самими божествами. Хаттско-хеттская билингва (CTH 727/I) времен Нового царства хеттов сообщает, что, вознамерившись заложить новый фундамент, akuttara совершал ритуал, во время которого упоминал возведение божеством солнца храма в г. Лихцине и заложение фундамента божеством погоды. Согласно akuttara, в уже отстроенный храм (царь) приглашал женское божество солнца Камрусепу, которая становилась владычицей храма. Божество солнца Камрусепа призывала в храм Хасамили - «всесильного кузнеца», который должен был принести железные гвозди, медный молоток и еще какой-то предмет неизвестного нам назначения. После этого Камрусепа устанавливала железный очаг, разжигала огонь благовонными травами, застилала трон шкурами льва и леопарда /И. Татишвили, 1988, с. 24-25/.

Согласно датированному XIV-XIII вв. до н. э. упомянутому выше тексту KBo IV I, который посвящен строительству храма, исполнитель ритуала произносит такие слова: «Вот этот храм, который воздвигли твоему божеству... это не мы его построили, а его воздвигли все божества. Божества-мужчины возвели его при помощи мастеров-плотников (и каменщиков), а фундамент заложил Телипину, стены возвел Эа, владыка (мудрости), а древесный материал и всякие камни (принесли) горы, а глину эту (принесли женские божества)» /И. Татишвили, 1990, с. 222/. Согласно тому же тексту, помещенные в фундамент золото, серебро, синий камень, мрамор,

яшма, диорит, «небесное черное железо» (метеоритное железо), медь, бронза также «принесены» божествами /И. Татишвили, 1999, с. 222-223/.

Естественно, устройству фундамента дворца, либо храма предшествовала подготовка необходимого для строительства материала. По свидетельству хеттских текстов, например CTH 414, «Когда (царь) в каком-либо городе строит дворец, плотник... отправляется в горы, чтобы срубить бревна» /И. Татишвили, 2001, с. 81/. Согласно KUB IX, ритуал устройства фундамента дворца либо храма начинался с омовения: «Утром во дворце встают, и каждый совершает омовение» /И. Татишвили, 1988, с. 114-115/.

KUB XXIXI сообщает: «Когда закладывают фундамент, из дворца приводят одного быка, одну корову и десять овец. Быка приносят в жертву божеству погоды, а корову - женскому божеству солнца г. Арины. (Что касается) овец, по одной жертвуют каждому божеству. Хлеб и вино (также) приносят из дворца» /И. Татишвили, 2000, с. 5/.

Ритуал устройства фундамента здания в одном из хеттских письменных памятников (KBo IV I) описан следующим образом: «Когда (восстанавливают) старый дом или строят новые дома в других местах, прежде чем заложить фундамент, под его основание помещают следующее: 1 мину... меди, 4 бронзовых колышка (и) небольшой железный молоток. В середине (вырытой под фундамент ямы) на месте (столба) он (исполнитель, – Н. Х.) вкапывает в землю медь. Затем (медь) укрепляют вокруг колышками, забивая (их) железным молотком» /И. Татишвили, 1988, с. 123-124; И. Татишвили, 1990, с. 222/.

В интересующем нас ритуале четырём углам фундамента (вообще числу 4) придаётся особое значение. Как видно, четырём углам фундамента отводилась функция ограничителя отведенного под дворец или храм сакрального пространства

от внешнего мира, а также защитного знакового столба /Н. Абакелия, 1991, с. 48/. Именно этим можно объяснить целый ряд действий, главным объектом которых являются четыре угла фундамента. Так, например, KBo IV I сообщает: «(Что касается) четырех угловых опорных камней, в каждом углу под каждым (из них) он (исполнитель ритуала, - Н. Х.) помещает следующее: серебряный 1 камень, золотой 1 камень, синекаменный 1 камень, яшмовый 1 камень, медный 1 камень, бронзовый 1 камень, диоритовый 1 камень, – и так же должны быть помещены все четыре угловых камня» /И. Татишвили, 1983, с. 125; И. Татишвили, 1990, с. 222/.

По свидетельству того же письменного памятника (KBo IV I), золото доставили из Пи(рундумей), серебро – из Куцы, синий камень – из Такниарады, мрамор принесли из страны Канисхи, яшму из страны Элама, диорит взяли из земли, небесный черный камень – с неба, медь и бронзу – из Аласии, с горы Тагаты. И вот при устройстве фундамента, под его основание, помещают золото» /И. Татишвили, 1983, с. 125; И. Татишвили, 1990, с. 222-223/.

Хеттские тексты (KUB IX 2, KBo XV 24) дополняют вышеприведенные сведения важной информацией. В частности, из KUB IX 2 выясняется, что в фундамент обновленного храма «втыкали» («вставляли») kupti (жертвенную посуду), в которую помещали 1 ягненка, 1 козу, 3 утки, 30 тонких хлебов, 1 хлеб tarna mulati, 2 небольшого размера сыра. Затем читаем: «(берут 1) tarna simallu для жира маленького козленка, сушеный виноград (и) небольшое количество инжира. 1 овцу закалывали. Затем брали бараний жир и внутренности, кунжутное масло, малого размера посуду с вином, (на чем) завершалось (заполнение) kupti» /И. Татишвили, 1988, с. 114/.

Согласно тому же тексту, ритуал закладывания фундамента продолжался и на второй день. На этот раз в жертвенную яму помещали: 1 ягненка, 1 утку, 30 горячих хлебов,

выпеченный из 1 tarna муки 1 горячий хлеб, выпеченный из 1 tarna BA. BA. ZA 1 сладкий хлеб и т. д.

Согласно KBo XV 24, после завершения ритуала жертвоприношения в основание здания помещали 1 бронзовую фигуру крылатого быка... олово, свинец... сердолик, яшму, ... камень - hulala, разных камней понемногу, 1 сикль золота, 1 сикль серебра, 10 железных подставок, 10 мраморных подставок, 10 железных колышек, 10 железных enzi, 1 железных молоток. Затем с этой же целью (брали) семена всякого рода злаков (овес, горох, соя, хлебные зерна parhuena, пшеница), все это по половине горсти, сосуд с солодом, брали также соль, мед, разные фрукты по половине горсти. На каждый угловой камень фундамента клали бронзовую фигуру женского божества Нинемунду. Фигуру крылатого бронзового быка, весом в 1 мину, помещали на место столба. Под бронзовые фигурки четырех божеств и крылатого быка помещали сосуд с бронзовыми крышками, в который помещали «благовонные растительные масла, масло, жир, мёд, соль, всего понемногу. Пшеничные колосья, фрукты, семена всевозможных овощей, сосуд с солодом, 2 железные подставки, 2 мраморные подставки, железный enzi, синий камень, сердолик, яшму, вавилонский камень, все камни брали понемногу. Сверху на сосуд кладут бронзовые фигурки женского божеств и крылатого быка. Затем (всю площадь) фундамента заполняют зерном, фруктами, семенами всякого вида овощей, сосудами, наполненными благовонным растительным маслом, жиром, медом, солью, солодом, (а также) серебром, золотом, камнями...»

Как выясняется, при устройстве фундамента дворца или храма все предназначенное для жертвоприношения помещали на специально для этой цели поставленный жертвенник или возле него. Из вышеупомянутого KBo XV 24 узнаем, что на жертвенник, посвященный божеству Эа, исполнитель ритуала

клал 1 горячий хлеб, а сверху на нем помещал 12 хлебцев – tappinu, 10 хлебцев в форме уха и (ветки) кедра, перед столом (раскладывали) всякого рода ритуальную пищу, фрукты, вино, пиво и мед.

За жертвоприношением следовала трапеза. По свидетельству KUB XXXII 137, на этом этапе исполнения строительного ритуала разламывали хлеб, «повара ели, пили, музыканты пели» /И. Татишвили, 1988, с. 107/.

В хеттских текстах встречаемся и с мотивацией того или иного действа, связанного с устройством фундамента. Например, помещение в фундамент меди и укрепление ее колышками объясняется так: «Вот так, как защищена эта медь, и к тому же она вечная, - пусть и этот храм будет подобно ей защищен, и пусть он будет вечным на этой темной земле!» или: «И вот, при закладывании фундамента, под его основание, помещали золото. И как золото нетленно, и при этом оно безупречное и стойкое, - его будут вечно защищать сами божества, (поскольку) оно любимо и божествами и людьми, и пусть любовь божеств к этому храму будет такой же непреходящей» /И. Татишвили, 1990, с. 222-223/.

Интересующий нас ритуал совершали священнослужители высокого социального ранга. Они выполняли роль некоего посредника между божеством, божествами и «хозяином жертвы» (царем). KUB IX 2 знакомит нас с именами главных распорядителей строительного ритуала. Вот некоторые из них: воздававшие женскому божеству Хебат – Дакуия, Ашнунигал и Матия /И. Татишвили, 1983, с. 128/.

В научной литературе существует мнение, что название интересующего нас ритуала «строительный» в некоторых случаях условно. В ряде случаев возведение или обновление дворца или храма является символическим выражением обновления и возрождения царской власти /И. Татишвили, 2001, с. 76 и прим. 358/.

В описаниях строительных ритуалов, где в одном контексте дается описание устройства фундамента и очага, можно встретить следующие фразы: «Забивают колышки и говорят так: «(как) прочно стоят эти колышки, пусть такими же прочными будут слова и дела царя!» или: «Сажают стебель виноградной лозы (и так говорят): «Как виноградная лоза (пускает) корни глубоко вниз и высоко вверх стебли, пусть царь и царица так же глубоко пустят корни, а вверху обрастут стеблями!». Или еще: «Сажают ^{GIŠ}еуа (и так говорят): «(как ^{GIŠ}еуа (вечно) зеленая и листва не спадает, пусть царь и царица будут такими же вечными! Пусть их слова и дела будут такими же бессмертными», или: "Пусть он (подразумевается "хозяин жертвы", т. е. царь, – Н. Х.) раскроет (врата) этого храма перед божествами во имя их благополучия и господства в стране хаттов и во здравие и долголетия трона своего царского и своей жизни" /И. Татишвили, 2001, с. 83/.

Наряду с вышесказанным, мы не можем исключать возможности, что в ритуале заложения фундамента отражены также хаттско-хеттские верования и представления, связанные с культом земли.

С этой точки зрения в интересующем нас ритуале заслуживает внимания существование, наряду с жертвенником, и жертвенной ямы (см. выше), которая, как правило, ассоциируется с подземным, хтонным царством. Не менее знаменательно и то, что при описании процедуры укрепления меди железными колышками в основании фундамента в хеттском тексте упоминается «черная (темная) земля», которая, согласно тем же хеттским письменным памятникам, обозначает подземный мир /И. Татишвили, 1988, с. 88-89/. Нельзя не считаться и с тем обстоятельством, что предназначенные для фундамента жертвенные приношения помещали именно в такие сосуды (kupti), которые, по всей

видимости, имели заостренные днища, и поэтому их «вкапывали» в землю, а не ставили, как обычно, на землю.

Таким образом, даже из предложенного краткого экскурса хорошо видно, что хеттские строительные ритуалы, которые возникали и развивались в недрах древневосточных (междуречья, хаттской, хуритской, лувийской) культурных традиций, представляют нам ценную информацию с точки зрения выявления и осмысления того или иного аспекта исследуемого вопроса.

Весьма интересные сведения, связанные со строительством зданий, представляет и грузинская традиция.

Выше мы могли убедиться, что в Древней Анатолии строительство дома или храма (а значит и устройство фундамента) осуществлялось по совету божества или божеств, либо с их согласия и с их помощью. Весьма близкие по содержанию сакральные представления отчетливо прослеживаются и в грузинских христианских традициях. Например, выбор места под строительство христианских культовых памятников (церквей, монастырей, часовен, молелен), а затем и возведение такого рода сооружений («божьего дома») также приписывается божьей воле, его подсказке и участию. В этом аспекте в древнегрузинских исторических и литературных письменных памятниках находим не одно заслуживающее внимание сведение. Так, например, согласно сочинению Басила Зарзмели («Житие раба Божьего блаженного отца нашего Серапиона»), при выборе места для Зарзмского собора возникли споры: «Гедеон разложил руно для испытания места», а великий Феодосий при помощи угля отыскал место для возведения монастыря», но окончательно спор был решен с помощью зажженной церковной лампады и «божьей воли» /Басил Зарзмели, 1978, с. 106-107/. Не меньшее внимание заслуживает сведение Гиорги Мерчулэ, содержащееся в его сочинении: «Заслуги и

деяния святого и блаженного отца нашего Григола», где выбор места для Хандзтского монастыря связывается с видением праведного святого Гуэдиосия и волей Христа /Гиорги Мерчулэ, 1978, с. 131-136/.

Здесь же следует вспомнить те эпизоды из истории обращения Картли в христианство и жития св. Нино, которые объясняют возведение собора Светицховели и возвышение христианских крестов на горе Тхоти и в Уджарме всемогуществом Бога (Картлис цховреба, 1955, с. 119 и след.). Примечательны и следующие слова историка Давида Агмашенебели в связи со строительством Гелатского монастыря: «Поскольку задумал возведение монастыря и утвердил (место) невыразимо прекрасное и безупречное... которое отмечено милостью божьей» (Картлис цховреба, 1955, с. 329) и т. д.

По интересующему нас вопросу заслуживающие внимания сведения находим и в грузинской этнографической научной литературе.

Согласно Дж. Микеладзе, в Нижней Ачара выбор места под будущий дом происходил по совету почтенных старейшин рода или села (Дж. Микеладзе, 1982, с. 17-18).

В своем путевом дневнике Г. Читая (Хевсурети, 1929 г.) записал: «Строительство дома в сел. Барисахо происходит так: прежде всего, выбирают место под строительство. В этом месте с правой стороны берут горсть земли, заворачивают в башлык,... и относят к ворожее. ... Хозяин дома дает ей гнутую свечу, землю и деньги. Ворожея берет в правую руку свечу, в левую – землю, зажигает свечу и по тому, как начинает оплывать свеча, гадает: «хорошее основание, вполне приемлемо» (Г. Читая, 2002, с. 325). В Хевсурети же другой источник информации сообщает: «Относим землю к ворожее, чтобы узнать – занимает ли это место злой дух или ангел» (Г. Читая, 2002, с. 325).

Обычай выбирать место под строительство дома с помощью ворожей Г. Читая засвидетельствовал и в Тианети (Г. Читая, 2002, с. 325). Аналогичного содержания этнографический материал записала Дж. Рухадзе в Маяковском районе, в Акуре и других селах Кахети (Дж. Рухадзе, 1953. с. 8; Дж. Рухадзе, А. Лекиашвили, И. Чкония, 1964, с. 172-173).

В Грузии существовали и другие обычаи, связанные с выбором места под строительство дома. По сведению Дж. Микеладзе, в Ачара «в месте, предназначенном для строительства, клали камень и через несколько дней проверяли: если под камнем обнаруживали скопление муравьев, место считалось пригодным для строительства. Обращали внимание и на вид муравьев: предпочтение отдавалось черным муравьям. Если же под камнем обнаруживали дождевых червей, место считалось непригодным для строительства» /Дж. Микеладзе, 1982, с. 17-18/. Очень близки по содержанию и сведения, добытые Дж. Рухадзе в 1953 г. в Маяковском районе /Дж. Рухадзе, 1953, с. 7-8/.

В Грузии фундамент будущего дома, а затем и дом, согласно правилам христианской (православной) церкви, благословлял и освящал «святой водой» священник (духовное лицо) (Дж. Рухадзе, 1953. с. 8; Дж. Рухадзе, А. Лекиашвили, И. Чкония, 1964, с. 173; Материалы..., 1976, с. 39/.

Заложению фундамента здания в Грузии, как и в хеттских строительных ритуалах, предшествовало жертвоприношение, которое завершалось возлиянием вина и угощением. По рассказам жителя села Патара Геби И. Лобжанидзе, «собираясь достать землю для закладывания балавари (бытовой плиты), созывали родственников. На лбу жертвенной овцы выстригали шерсть в форме четырехугольника (каре), зажигали четыре свечи, что, по-видимому, было связано с символикой четырех углов будущего дома, четырех сторон света. Овцу (закалывал) старший по возрасту мужчина и произносил при этом: «На

новое счастье (заклали), да пребудет с нами твое милосердие». Жертвенную овцу варили и пировали мясом, хлебом и вином. Полную вином фиалу разворачивали (лицом) и так пили, благословляя будущий дом» /Дж. Рухадзе, 1960, с. 51-52/.

В Сванети на выбранном под строительство дома месте совершали специальный ритуал: женщины пекли ритуальные хлебцы – хмиади и готовили вымешанный со специями сыр. Вместо скатерти на земле расстилали зеленые ветки, на которые сверху клали мясо жертвенных животных (бычков, овец и коз), хмиади, сыр. Пить водку запрещалось. После завершения ритуальной трапезы остатки еды уносили домой /Н. Абакелия, 1991, с. 41/.

Согласно записанной Г. Читая в Ачара (1933 г.) информации, после выемки фундамента дома и завершения строительства обычно закалывали овцу и быка (совершали курбан). При этом соблюдали правило – в доме верхнюю часть камина обмазывали кровью жертвенных животных /Г. Читая, 2002, с. 359/.

В связи с жертвоприношением животных фундаменту здания заслуживает внимания еще одно обстоятельство. Выше мы могли убедиться, что как во врытый в фундамент kupti, так и в жертвенную яму, как правило, помещали жир и внутренности принесенных в жертву животных (ягнят, овец или коз). В этом контексте заслуживает внимания записанное Дж. Рухадзе и связанное со строительным ритуалом сведение, согласно которому в Рача-Лечхуми голову и ноги принесенной в жертву овцы закладывали в стены строящегося дома /Дж. Рухадзе, 1960, с. 29-30/.

В Грузии при заложении фундамента приносили в жертву и домашнюю птицу: в Рача-Лечхуми – черную курицу-несушку /Дж. Рухадзе, 1960, с. 29-30/, в Самцхе-Джавахети – черного петуха /М. Шавлохашвили/, в других местностях – курицу, петуха и утку. Поскольку фундамент ассоциировался

с землей, естественно, предпочтение отдавалось птице черной окраски.

В картвельской, как и в древнеанатолийской культурной традиции, четырем углам фундамента придавалось особое значение. В разных уголках Грузии (Картли, Кахети, Кизики, Рача-Лечхуми, Земо и Квемо Ачара и др.), согласно добытому грузинскими этнографами материалу, именно в четырех углах фундамента помещали серебрянные и золотые монеты, которыми, по-видимому, и были замещены изготовленные из различных металлов предметы /Дж. Рухадзе, 1960, с. 29-30; Дж. Рухадзе, А. Лекиашвили, И. Чкония, 1964, с. 174; Материалы..., 1976, с. 237; Дж. Микеладзе, 1982, с. 18 и др./.

На сакральную функцию четырех углов в ритуале устройства фундамента здания указывает и распространенный в Самегрело ритуал "дихаш-хвама" ("моление земле"). По свидетельству С. Макалатия, при исполнении дихаш-хвама, "в том месте, где собирались воздвигнуть дом, старший в семье четырьмя (ударами лопаты) вскапывал землю, брал в руки четыре хлебца (квери), по числу углов будущего дома. К четырем камням прилеплял зажженные свечи и благословлял (фундамент) следующими словами: "Земляное основание (дома), пусть будет счастливым это место и жилье (на нем), пусть приумножаются и будут здравы люди и их скот" /С. Макалатия, 1941, с. 325/.

Чтобы строящийся дом был прочным, а семья сильной, чтобы в доме было счастье, здоровье, достаток, долголетие (доживали до седин) и семья разрасталась, а скот множился, чтобы обильны были урожаи, в свежевырытую яму под фундамент насыпали белую муку, зерна пшеницы, шерсть домашнего скота, шелковые нитки. В яму наливали также вино /Дж. Рухадзе, 1960, с. 30, 51-52, Материалы..., 1976, с. 39; Дж. Микеладзе, 1982, с. 18-42/.

В известных нам хеттских письменных источниках ничего не говорится о желательных (счастливых) днях устройства фундамента. Этот пробел некоторым образом восполняют имеющиеся у нас сведения. В Кизики, например, считают, что «устраивать фундамент следует или по вторникам, или по четвергам, редко по субботам, если (яма) была небольшой. И все же счастливыми были те два дня (вторник и четверг, – Н. Х.). Остальные дни называли несчастливыми» /Материалы..., 1976, с. 39/. Согласно информации жителя Имерети, «яму под фундамент (следует копать) во вторник или в четверг после полнолуния, при неполной (плохой) луне дерево червивеет». Согласно записанному в Кахетию сведению «закладку фундамента следует в полнолуние, в основном, в воскресенье» /Дж. Рухадзе, А. Лекиашвили, И. Чкония, 1964, с. 174/. Того же мнения придерживаются в Квемо и Земо Ачара, где существует и мотивация такого выбора: «Строительство дома в Ачаре начинали в воскресенье (в первой половине дня, – Н.Х.). Согласно народным верованиям и представлениям, земля будто бы возникла в воскресенье и начинать строительство в этот день должно было принести добро и счастье. В воскресенье балавари (бутовый камень) закладывали в правом углу фундамента, что знаменовало начало строительства. Затем работы продолжали в любой день» /Дж Микеладзе, 1982, с. 18-42/.

При закладывании фундамента первый удар лопатой должен был произвести глава семьи. В интересующем нас ритуале участвовали члены семьи, родственники и соседи. В Хевсурети, согласно путевым заметкам Г. Читая, «прибегать к помощи женщины при строительстве дома считалось позором. Допускалось лишь, чтобы женщина сопровождала тягловую силу (например, осла) при поднятии камней» /Г. Читая, 2002, с. 327/. В Ачара класть в основание фундамента шерсть скота и мелкие монеты поручалось старшей хозяйке

дома, а благословлять землю, основание - главе семьи /Дж. Микеладзе, 1982, с. 18-19/. В сванском ритуале при благословении выбранного под строительство места, в основном, фигурируют взрослые мужчины, а также женщины, которые пекут к этому дню ритуальные хлебцы – хмиады /Н. Абакелия, 1991, с. 41/.

Наряду с вышесказанным, в связи с интересующим нас вопросом следует учитывать широко распространенные в разных уголках Грузии представления и верования об «ангеле-хранителе» дома («пудзис ангелози»), которого в Сванети называют «мезгр//мезир», в Самегрело – «нерчи-патени» («хозяин основания дома»), в Хевсурети – «кудрос ангелози» («ангел дома»), в Абхазии – «ашахара», «царица места», в Картли – «сахлис ангелози» («ангел дома»), в Кахети – «пудзис ангелози» и т.д. /М. Чартолани, 1961, с. 196 и др.; Н. Абакелия, 1991, с. 41-43/.

Примечательно, прежде всего, то, что в Грузии ангелу-хранителю основания («пудзис ангелози»), так же как у хеттов в процессе заложения фундамента дома, систематически приносили в жертву испеченные из различных злаков ритуальные хлебцы – (хмиады), хлеб и кады (сладкие хлеба). Согласно записанному М. Чартолани в 1951 г. в Хевсурети материалу, там на имя ангела-хранителя дома («сахлис ангелози») женщины пекли кады, которые называли «платой за отправление обедни дома». Кады укладывали на поднос, затем во всех четырех углах дома на подносе крепили зажженные свечи. «Глава дома, совершая священный обряд, произносил: «Ангел-хранитель дома, владыка, хранитель, поддерживающий покой, во имя твоей победы, твоего княжения». По сведению того же автора, в Картли (сел. Меджуспири) испеченный в тонэ (вкопанная в землю печь) первый хлеб клали на полку для ангела. В семье первый ломоть хлеба предназначался ангелу-хранителю дома /М. Чартолани,

1961, с. 196 и др./. Собранный Н. Топурия (1947 г.) в Картли материал свидетельствует, что празднество – «сахлтангелозоба», посвященное ангелу-хранителю дома, которое устраивалось в четверг перед масленицей, отмечалось выпеченными специально к этому дню ритуальными кадами /Н. Абакелия, 1991, с. 45/. По свидетельству М. Чартолани, в Сванети помимо церковных праздников женщины в честь «мезири» (в котором были слиты культы места, дома и очага) в новолуние, каждые пятницу и четверг пекли разного размера хлеба – «лемзири». Земле выпекали четыре хлеба большого размера. Такое же количество хлеба выпекали и для семьи. Среди жертвенных лемзири самыми большими были «пусне мегв», на которые, подобно хеттам, укладывали маленькие лемзири (хеттские хлебцы tappinu?) /Г. Гоциридзе, 2002, с. 135-136/. Во время акта жертвоприношения «гими лемзири» (лемзири для земли) ангелу-хранителю (мезири) исполнитель ритуала (мебдиеди) произносил следующие слова: «Ангел земли, молю тебя приумножь нам все, скот и людей сохрани нам покой, дай нам счастье и достаток» /М. Чартолани, 1961, с. 178/. Здесь же отметим, что в Тушети среди различных жертвенных хлебов ритуалов, связанных с очагом, фигурируют так называемые «гомлис пури» («мать очага», «мать пепла»), которые проявляют типологическое сходство с упомянутыми в приведенных выше хеттских текстах хлебами в виде ушей: «гомлис пури» имеет глаза, нос, рот и уши.

Заслуживает внимания и то, что и ангелу-хранителю основания дома (в Грузии), и при заложении фундамента дома (у хеттов) приносили в жертву сыр и хлеб с запеченным сыром (хачапури). В Сванети такое кушанье приносили в жертву земле /М. Чартолани, 1961, с. 191/.

Нельзя считать случайным и то, что в текстах, посвященных описанию ритуалов, связанных с мезири, а также с устройством фундаментов зданий, наряду с хлебами, сыром.

хачапури, вином, упоминаются внутренности скота, которые во время ритуальной трапезы делились между участниками ритуала /М. Чартолани, 1961, с. 179; Н. Абакелия, 1991, с. 41/.

Еще одно обстоятельство, которое, по нашему мнению, представляет интерес с точки зрения связанного с устройством фундамента ритуала состоит в том, что среди различных сванских эпитетов ангела-хранителя дома зафиксирован также «гими твал» («глаз земли», также «змеиный глаз» или «змеиный камень»), утрата которого для семьи была равносильна всяческому несчастью, тогда как найти такой камень означало благоденствие, преумножение и достаток семьи /М. Чартолани, 1961, с. 199; Н. Абакелия, 1991, с. 44-45/. А в хеттских описаниях строительного ритуала, как мы могли убедиться, помещению в фундамент дворца или храма имеющих магическую силу камней (синий камень, яшма, сердолик, камень Hulala, вавилонский камень) вместе с золотом, серебром, железом, медью, бронзой, мрамором, диоритом придавалось чрезвычайно важное значение.

Таким образом, принимая во внимание свидетельства хеттских письменных памятников, древнегрузинских письменных источников, добытых грузинскими этнографами в различных уголках Грузии материалов и другую информацию, можно с уверенностью сказать, что некогда широко распространенный в быту картвельских племен ритуал устройства фундамента, который в трансформированном виде продолжает жить и по сей день, находит типологические параллели в древнеанатолийском мире, что еще раз подтверждает правомерность той точки зрения, согласно которой древнейшая история и культура картвельских племен является неотъемлемой частью древневосточного этнокультурного мира.

Использованная литература

1. Н. Абакелия, 1991 - Н. Абакелия, Миф и ритуал в Западной Грузии, Тбилиси, 1991.

2. Басил Зарзмели, 1978 - Басил Зарзмели, Памятники древнегрузинской литературы, Тбилиси, 1978 (на груз. яз.).

3. Материалы..., 1976 – Материалы к истории кустарного производства и мелкого ремесла в Грузии, собранные под руководством акад. И. Н. Джавахишвили, Тбилиси, 1976 (на груз. яз.).

4. Гиорги Мерчулэ, 1978 2 Гиорги Мерчулэ, Памятники древнегрузинской литературы, Тбилиси, 1978 (на груз. яз.).

5. Г. Гоциридзе, 2002 – Г. Гоциридзе, Грузинская традиционная бытовая культура во II половине XIX и I половине XX века (Народная культура питания), Тбилиси, 2002. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук (на правах рукописи), Тбилиси, 2002 (на груз. яз.).

6. Дж. Микеладзе, 1982 – Дж. Микеладзе, Жилые и хозяйственные постройки в Ачара, Батуми, 1982 (на груз. яз.).

7. Дж. Рухадзе, 1953 – Дж. Рухадзе, Полевой дневник М3 15, рукопись, 1953 (на груз. яз.).

8. Дж. Рухадзе, 1960 – Дж. Рухадзе, Полевой дневник М3 22, рукопись, 1960 (на груз. яз.).

9. Дж. Рухадзе, А. Лекиашвили, И. Чкония, 1964 – Дж. Рухадзе, А. Лекиашвили, И. Чкония, Акура, Тбилиси, 1964 (на груз. яз.).

10. И. Татишвили, Храмовый строительный ритуал у хеттов (KBo IV I), Вестник АН Грузии (Серия истории, археологии, этнографии и искусства), №1, Тбилиси, 1983.

11. И. Татишвили, 1988 – И. Татишвили, Хаттско-Хеттские строительные ритуалы. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Тбилиси, 1988 (на правах рукописи).

12. И. Татишвили, 2000 – И. Татишвили, Дворцовый строительный ритуал. В сборнике: «Язык и культура», №1, Тбилиси, 2000 (на груз. яз.).

13. И. Татишвили, 2001 – И. Татишвили, Хеттская религия, генезис, формирование, структура пантеона, Тбилиси, 2001 (на груз. яз.).

14. Картлис цховреба, 1955 - Картлис цховреба, I, Тбилиси, 1955 (на груз. яз.).

15. М. Чартолани, 1961 - М. Чартолани, Из истории материальной культуры грузинского народа, Тбилиси, 1961 (на груз. яз.).

16. Г. Читая, 2001 - Г. Читая, Труды, т. III, Тбилиси, 2001.

Список сокращений

CTH – Laroche, Catalogue des Textes Hittites, Paris. 1971.

KBo – Keilschriftexte aus Boghazkoi.

KUB – Keilschrifturkunden aus Boghazkoi.

SOUTH CAUCASUS AND ANCIENT EAST: ETHNO-CULTURAL PARALELS

Analyzing Hittite cuneiform (CTH 414, KBo IV 1, KBo XV 24, KBo XX 24+, KUB XIX 2, KUB XXIX 1, KUB XXXII 137 etc) and Georgian written sources (Leonti Mroveli, Basil Zarzmeli, Giorgi Merchule...), ethnographic materials (G. Chitaia, J. Mikeladze, J. Rukhadze, N. Abakelia, M. Chartolani...) and other information, we came to the conclusion, that the ritual of laying the foundation of the building, once typical to the Georgian mode of life and still existing in a transformed way in present day Georgia has its typological parallels in the Ancient Anatolian World. This is another proof in favour of the hypothesis viewing the history and culture of ancient Georgian tribes as integral part of the ethno-cultural world of Ancient Orient.

К ВОПРОСУ О ЛОКАЛИЗАЦИИ МАТИЕНОВ В СВЕТЕ ДРЕВНЕГРЕЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ VI—V ВВ. ДО Н. Э.

Сведения относительно расселения матиенов в VI—V вв. до н. э. можно найти лишь у двух авторов — Гекатея Милетского (VI в. до н. э.) и Геродота Галикарнасского (V в. до н. э.).

Общеизвестно, что труды Гекатея Милетского дошли до нас в виде отдельных фрагментов[1], большинство которых цитируется в «Этническом словаре» („Εφνικά") Стефана Византийского, автора VI в. н. э.

Согласно интересующему нас первому фрагменту, гекатеевы матиены проживали по соседству с мосхами («Мосхи, племя колхов, соседнее с матиенами», — говорит Гекатей в «Азии»[2]).

Новую информацию содержит второй фрагмент Гекатея, по данным которого можно предположить, что матиены, упоминаемые во втором фрагменте, были связаны территориально с пафлагонцами («Гиопэ, город матиенов, по соседству с Гордиями». Гекатей в «Азии» говорит: «В городе Гиопэ жители одеваются подобно пафлагонцам»[3]).

«История» Геродота содержит значительно больше информации по интересующему нас вопросу.

В различном контексте Геродот неоднократно упоминает названия «матиенов», «страны матиенов». С географической точки зрения сведения Геродота можно разбить на несколько групп, в первую из которых войдут два следующих сообщения.

---

[1] E. H. B u n b u r y, A History of Ancient Geography, I, New York, 1959; Л. А. Ельницкий, Знания древних о северных странах, М., 1961 и др.

[2] St. Byz., s. Μοσχοι; FGH, fr. 188, FGH, fr. 288, SC, I, стр, 3.

[3] St. Byz., s. Ὑώπη; FGH, fr. 189, FGH, fr. 287.

При описании границы Мидии и Лидии Геродот сообщает, что границу между указанными странами составляла река Галис (совр. Кызыл-Ирмак), которая, «вытекая из армянской горы и протекая сначала земли киликийцев, оставляет потом вправо матиенов, влево—фригийцев. Прошедши через эти страны, река поворачивает на север и проходит между сирийскими каппадокийцамн направо и пафлагонцами налево» (Herodotus, 1,72). В седьмой книге своего сочинения Геродот, описывая вооружение армии Ксеркса, говорит: «Пафлагонцы во время похода имели на головах плетеные шлемы, вооружены были малыми щитами и короткими копьями, сверх того имели дротики и мечи, а на ногах туземные башмаки, доходящие до середины икры. Лигии, матиены, мариандины и сирийцы имели такое же вооружение, как и пафлагонцы. Во главе пафлагонцев и матиенов шел сын Мегасадра — Дот, а предводителем мариандинов, лигиев и сирийцев был сын Дария и Аристопы — Гобрий. Вооружение фригийцев было очень похоже на пафлагонское, мало от него отличалось» (Herodotus, VII, 72, 73).

Итак, из цитированного нами первого отрывка (Herodotus, I, 72) выясняется, что в представлении Геродота матиены и сирийские каппадокийцы проживали внутри бассейна реки Галис, фригийцы и пафлагонцы же — за пределами этой реки. Учитывая то, что Геродот интересующие нас племена перечисляет в одном определенном направлении (от истоков к устью реки), матиенов и фригийцев следует искать севернее и западнее киликийцев (resp., района Мазаки-Кайсери), а сирийцев и пафлагонцев — севернее и северо-западнее матиенов.

В приведенном нами втором отрывке (Herodotus, VII, 72, 73) о территориальной близости матиенов и пафлагонцев говорится более убедительно («Во главе пафлагонцев и матиенов шел сын Мегасадра—Дот»), В этом отрывке

засвидетельствованы также новые данные об этно-географическом окружении матиенов. Вместе с уже упомянутыми в первом отрывке сирийскими каппадокийцами здесь дополнительно говорится о лигиях и мариандинах. И, наконец, отрывок VII, 73 интересен и по той причине, что он вполне подтверждает показание первого (I, 73.) о том, что матиены и фригийцы были соседями.

Таким образом, выясняется, что Геродот, так же как и Гекатей Милетский, располагал сведениями о матиенах, проживающих далеко на западе, по соседству с пафлагонцами. Более того, Геродот хорошо был. осведомлен и о других соседях интересующих нас племен.

Вторая группа сведений Геродота[4] о матиенах приводит нас на территорию к востоку от бассейна р. Галис. Из первой книги «Истории» выясняется, что р. Аракс берет начало в стране матиенов (Herodotus, I, 202). Из описания же восемнадцатой сатрапии Дария видно, что соседями этого объединения матиенов были саспейры и аллародийцы (Herodotus, III, 94).

И, наконец, по данным третьей группы сведений Геродота, в стране матиенов брали начало Гинде (совр. Диала) и Второй Забате (совр. Малый Заб) (Herodotus, I, 189, 202; V, 52), а сама страна располагалась между Арменией и Киссией (Herodotus, I, 49, 52).

О матиенах первого фрагмента Гекатея Милетского (см. выше), обычно пишут в связи с вопросом локализации мосхов. Этих матиенов локализуют у истоков р. Аракс, ссылаясь при этом на соответствующие сообщения Геродота.

Что же касается матиенов второго фрагмента Гекатея Милетского (см. выше) о них вспоминают очень редко, в основном в статьях справочно-энциклопедического характера, где даются ссылки на соответствующий фрагмент Гекатея и

---

[4] Herodotus, I, 202; III, 94.

указывается, что матиены этого фрагмента проживали около пафлагонцев[5]. Сравнительным анализом двух вышеуказанных фрагментов Гекатея Милетского, насколько нам известно, специалисты не занимались. Больше внимания уделяется матиенам, засвидетельствованным в сочинении Геродота.

Матиенов, упоминаемых в первой группе сведений Геродота (см. выше), Э. Форрер искал на месте поздней Каммаиены (район внутри бассейна р. Галис)[6]. С. Н. Джанашиа этих матиенов локализовал «в восточных областях Анатолии»[7]. И. М. Дьяконов же интересующее нас объединение помещает у истоков р. Галис[8].

Матиенов, фигурирующих во второй группе сведений Геродота (см. выше), И. А. Джавахишвили помещал вблизи области, именуемой грузинскими источниками "Басиани", восточнее саспейров[9]. С. Н. Джанашиа и Г. А. Меликишвили этих же матиенов локализуют южнее саспейров, западнее и северо-западнее Ванского озера[10]. И. М. Дьяконов интересующую пас группу матиенских племен ищет у истоков р. Араксе[11].

И, наконец, матиенов, упоминаемых в третьей группе сведений Геродота, одни локализуют восточнее р. Заб[12], другие—западнее и северо-западнее Урмийского озера, в

---

[5] RE,ss. Ματιηνοί, Ματιανοί, Matiani.

[6] E. Forrer, Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches, Lpz., 1920, стр.77.

[7] С. Н.Джанашиа, «Труды», II, Тбилиси, 1962, стр. 53—55 и др. (на груз. яз.).

[8] И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, стр. 17, прим. 19; ср. его же, История Мидии, М.—Л., 1956, стр. 138, прим. 5.

[9] И. А. Джавахишвили, Историко-этнологические проблемы Грузии, Кавказа и Ближнего Востока, Тбилиси, 1950, стр. 18 и сл. (на груз. яз.).

[10] С. Н. Джанашиа, «Труды», II, стр. 53, 55 и др.; Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, стр. 266.

[11] И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, стр. 17, прим. 19.

[12] Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, стр. 419 и прим. 1.

верховьях одного из притоков Тигра[13], третьи же — в верховьях Диалы[14].

Как уже отмечалось, приведенный нами второй фрагмент Гекатея Милетского по содержанию весьма близок к сведениям первой группы Геродота. В свете данных Гекатея и Геродота, это объединение матиенов следует искать внутри излучины р. Галис, к северо-западу от Мазаки-Кайсери (области киликийцев), по соседству с пафлагонцами, сирийскими каппадокийцамн и фригийцами.

Естественно, что для уточнения местонахождения матиенов необходимо определить границы расселения вышеперечисленных племен.

Относительно месторасположения стран пафлагонцев, сирийских каппадокийцев и фригийцев письменные источники донесли до нас ряд значительных сведений.

По данным источников, отражающим обстановку более раннего периода, площадь занимаемой пафлагонцами территории была не столь уж велика. Так, например, по данным автора «Илиады», союзники троянцев — пафлагонцы проживали в Южном Причерноморье, в области между реками Партениос (совр. Коджа-Ирмак) и Эгиал (совр. Джиле)[15].

По свидетельству же Псевдо-Скилака Кариандийского (IV в. до н. э.). страна пафлагонцев простиралась к востоку вплоть до Тетракиса, а к западу—до Гераклеи (совр. Эрегли). Согласно этому же автору, соседями пафлагонцев с востока были ассирийцы, а с запада—мариандины (Ps. Scyl., Peripl., 89—91). По данным «Аргонавтики» Аполлония Родосского (III в. до н. э.), Пафлагонию следует искать по соседству с одной стороны с вифинцами, а с другой—с ассирийцами, к востоку

---

[13] И. М. Дьяконов, Предыистория армянского народа, стр. 17, прим. 19.
[14] И. Алиев, История Мидии, Баку, 1956, стр. 67 и прим. 10; ср. Н. Адонц, указ. соч., стр. 419 и прим. 1.
[15] III. II. 851—855; ср. Strabo, XII, 3, 9.

от р. Билеос (совр. Эндже-Ирмак) и к западу от города Синопа (совр. Синоп) (Ap. Rhod., Arg., II, 790, IV, 300 и т. д.).

Примерно на этой же территории (в области между Тиосом[16] и Армене[17], по соседству с вифинцами и халибами) помещает Пафлагонию автор позднеантичного времени Помпоний Мела (I в. н. э.), «Землеописание» которого сохранило нам не одно сведение, отражающее более раннее положение вещей (Pomp. Mel., I, 19, 104).

Геродот[18] и некоторые более поздние авторы восточную границу Пафлагонии проводят вдоль нижнего течения р. Галис, а, следовательно, рассматривают г. Синоп в пределах Пафлагонии. К востоку от Пафлагонии, вдоль течения р. Галис, Геродот помещает страну каппадокийцев, а к югу — Великую Фригию (Herodotus, I, 6, 72).

Так как область, охватывавшая верхнее и среднее течение р. Сангариоса (совр. Сакарья), с незапамятных времен являлась частью Великой Фригии (см. ниже), то южную границу Пафлагонии, согласно Геродоту, следует провести вдоль линии совр. Искилип-Чанкыры-Болу.

К западу от Пафлагонии Геродот называет земли вифинцев и мариандинов.

Правильность определения месторасположения Пафлагонии Геродотом подтверждается данными «Географии» Страбона (I в. до н. э. — I в. н. э.). Согласно этому последнему, Пафлагония подразделялась на приморскую и внутреннюю области (Strabo, XII, 3, 9). В приморской Пафлагонии находилась Амастрия (совр. Амасра), побережье Эгиалы (совр. Джиле), мыс Карамбиса (совр. Керемпе), Кинолис (совр. Киноглу), Антикинолис, Абонутейхос, Армене и Синопа

[16] Тиос (совр. Гисарониу) находился у устьч Партениоса (совр. Коджа-Ирмак).

[17] Точное месторасположение Армене не известно. Обычно этот пункт локализуют западнее Синопы.

[18] Herodotus, I, 6. 72; Strabo, XII, 3, 9 и др.

(Strabo, XII, 3, 10—12), а Гангра (совр. Чанкыры) была городом во вутренней Пафлагонии (Strabo, XII, 3, 41). С востока с Пафлагонией граничили левкосирийцы, с юга —фригийцы, с запада—мариандины и вифинцы, а с севера —Эвксинский Понт (Strabo, XII, 3, 9). Как мы видели выше, сирийские каппадокийцы, связанные территориально с матиенами, были непосредственными соседями пафлагонцев.

Одна группа источников, отражающая древнейшую картину расселения сирийцев, помещает этих последних в области к западу от р. Галис и определяет Синопу как город сирийцев (ассирийцев). Так, например, согласно «Аргонавтике» Аполлония Родосского, интересующие нас племена жили к востоку от Карамбиса (совр. Керемпе-Бурну) и к западу от Галиса (совр. Иешил-Ирмак-Кызыл-Ирмак) (Ap. Rhod., Arg., II, 945—955). По свидетельству Калисфена (IV в. до н. я.), сирийцы вдоль р. Парфений (совр. Коджа-Ирмак) соседствовали с кавконами (Strabo, XII, 3, 5), а по сохранившимся у Псевдо-Скимна Хиосского (II—I вв. до н. э.), Страбона, Плутарха (I в. н. э.) и Дионисия Периегета (II в. и. э.) древним данным[19], сирийцы некогда проживали в Синопе и ее окрестностях.

Столь же древнюю обстановку отражают, по-видимому, и сохранившиеся у Геродота и Псевдо-Скилака сведения, согласно которым сирийцам (вариант — ассирийцам) принадлежит территория, лежащая как к западу, так и к востоку от р. Галис.

По данным Геродота, сирийцы проживали от р. Термодонт (совр. Терме-су) до р. Парфений (Herodotus, 1, 202). По свидетельству же Псевдо-Скилака, земли ассирийцев простирались к востоку до Ясонии (совр. Ясун-бурун), за которой начиналась страна халибов, а к западу—до Тетракиса или до границы пафлагонцев (Ps. Scyl., Peripl., 8—90).

[19] Ps. Scymn., Orb. Descr., 940 и сл.; Strabo, XII, 3, 5; Plut., Luc., 23; Dion, Perieg., Orb. Descr., 772—778.

Геродот и некоторые другие авторы сохранили еще один, более поздний вариант описания западной границы страны сирийцев. Согласно Геродоту и Страбону, граница между сирийцами (левкосирийцами) и пафлагонцами проходила вдоль верхнего течения р Галис[20]. По свидетельству же Псевдо-Скимна и того же самого Страбона, Амис являлся городом левкосирийцев[21].

О расселении сирийцев в VI—V вв. до н. э. к востоку от р. Галис должен свидетельствовать (наряду с вышеприведенными данными) также и один фрагмент из Гекатея Милетского.

При упоминании левкосирийцев Стефан Византийский дважды ссылается на Гекатея Милетского: первый раз в связи с городом Теирия («Теирия—город левкосирийцев». Гекатей упоминает в «Азии»[22]), а второй раз — в связи с другим городом левкосирийцев — Хадисия («Хадисия — город левкосирийцев». Гекатей во второй книге «Генеалогий» говорит: «Темискира является низменностью от Хадисии до Термодонта»[23]).

По первому фрагменту Гекатея довольно трудно представить месторасположение данного города (у других авторов г. Теирия не упоминается). С этой точки зрения больше информации содержится во втором фрагменте Гекатея, ибо в нем наряду с Хадисией упоминается и «р. Термодонт», тождество которой с совр. Терме-су общеизвестно, и «Темискирская низменность», которую можно локализовать по данным Страбона и других авторов. Так, например, по Страбону, Темискирская или Амазонская низменность охватывала ту припонтийскую область, которая орошалась реками Термодонт (совр. Терме-су) и Ирис (совр. Иешил-Ирмак)[24]. Темискирская низменность состояла из двух частей,

[20] Herodotus, I, 6, 72, 76 и т. д.; S t r a b o, XII, 3, 9, 12, 21.

[21] P s. Scymn, Orb. Descr., 917—918; Strabo, XII, 3, 9.

[22] S t. Byz., s. τείρια; FGH, fr. 201; см. также RE, V, A I, 1934, стр. 132.

[23] S t. Byz., s. Χαδισία, FGH, fr. 200; ВДИ, № 1, 1947, стр. 301.

[24] Strab o, I, 3, 3.

из которых первая находилась у побережья Черного моря, а вторая — в глубине страны и простиралась до Понтийских гор[25]. С востока к ней примыкала область Сидене (около совр. Булемана)[26].

Если сопоставить данные Страбона относительно локализации Темискирской низменности со вторым фрагментом Гекатея, увидим, что Хадисию ни в коем случае нельзя помещать на восточной границе Темискирской низменности (к востоку от р. Термодонт), так как в этом случае р. Ирис и территория между нею и р. Термодонт окажется за пределами Темискирской низменности, что противоречит данным Страбона. Исходя из этого, мы имеем основание полагать, что упоминаемая Гекатеем Хадисия находилась западнее р. Ирис (совр. Иешил-ирмак), в области, расположенной между этой последней и р. Галис. Подобная локализация Хадисии, помимо вышеуказанного, подтверждается также одним сообщением из «Перипла» Менипа Пергамского, согласно которому (как это говорится у Стефана Византийского) от Ликастии до Хадисии и реки этого же названия 150 стадий (ок. 25 км), а от Хадисии до р. Ирис — 100 (ок. 17 км)[27]. Знаменательно и то, что Аполлоний Родосский Хадисию и Ликастию упоминает именно в связи с амазонками, проживающими на Темискирской низменности[28].

Третьими соседями живущих в излучине р. Галис матиенов были фригийцы, которые, согласно второй песне «Илиады», являлись союзниками троянцев. Их родина, по Гомеру, находилась в «далекой Аскании»[29]. Для локализации

---

[25] Strabo, XII, 3, 15.

[26] Ср. Ap. Rhod., Arg., II, 965—1000.

[27] St. Byz., s. Χαδισία.

[28] Ap. Rhod, Arg., II, 996—1000.

[29] Ill., II, 862—863. О локализации Гомеровой Фригии, см. A. Korte, Gordion, Berlin, 1902, стр. 13 и сл.; W. F. Albright, Some Oriental Glosses on the Homeric Problem, AJA, 54, 1950.

Фригии из «Илиады» можно почерпнуть и другие данные: по свидетельству соответствующих мест третьей и шестнадцатой песен «Илиады», фригийцы жили у р. Сангариос (совр. Сакарья)[30].

Для определения местонахождения Фригии у Гомера можно найти и косвенные данные. С этой точки зрения, в первую очередь, внимания заслуживает тот факт, что в контекстах, содержащих наименование Фригии, автор часто упоминает Меонию (Лидию)[31], чье соседство с Великой Фригией отразилось в письменных источниках V—IV вв. до н. э. и более позднего времени[32].

Как уже отмечалось выше, восточная граница Фригии, по Геродоту, находилась у р. Галис (Herodotus, I, 72). Помимо указанного свидетельства, надо отметить, что из описываемого Геродотом маршрута похода Ксеркса довольно хорошо видно, что для того, чтобы попасть из Каппадокии во Фригию, необходимо было перейти р. Галис (Herodotus, VII, 26). Кроме этого, Галис выступает как пограничная река и в отрывке, содержащем описание так называемого «царского пути» (Herodotus, V, 52).

По представлению Геродота, ближайшими соседями фригийцев являются: с востока—Великая Каппадокия, с севера—Пафлагония, с юго-запада—Кария, а с запада—Лидия. Пограничным пунктом между Лидией и Фригией греческий историк называет город Кидрару (Herodotus, VII, 30).

По рассматриваемому вопросу (локализация Фригии) у Геродота можно найти еще ряд интересных сведений. В частности, при описании похода Ксеркса греческий историк называет города Келены, Анавы, Колос и относит их к Фригии (Herodotus, VII, 30). При этом г. Келены он помещает в

[30] Ill., III, 184-190; XVI, 715-719.

[31] Ill., III; 461; X, 430; XVIII, 290-291.

[32] Herodotus, I, 72; V, 49; VII, 72 и т. д.

верховьях рек Меандра (совр. Большой Мендерес) и Катаракты (Herodotus. V, 26), а Анавы—у озера того же названия (совр Аджигель)[33]. Тут же следует отметить следующее: в отличие от Гомера, Геродот при описании Фригии не упоминает ни р. Сангариос, ни расположенных по ее течению пунктов. Несмотря на это, некоторые его данные косвенного характера (в первую очередь неоднократные упоминания Гордиоса и Мидаса[34], которые древнегреческая традиция связывала с расположенными именно у Сангариоса Гордионом и Мидаеоном) заставляют думать, что греческий историк район верхнего и среднего течения р. Сангариос считал территорией Фригии.

Ксенофонт, так же как и Геродот, помещает Фригию между Лидией и Каппадокией[35]. Вместе с тем мы находим у него новые сведения для локализации Фригии. Так, согласно «Анабасису», Иконион (совр. Конья) находился на границе Фригии и Ликаонии[36]. Согласно же «Греческой истории», расположенный у реки Сангариос Гордион (совр. Ясы-хуюк) был городом фригийцев[37].

Наряду с упоминаемыми Геродотом в числе фригийских городов Колосом и Келены, Ксенофонт дополнительно называет Пелтиос, Кастропедион, Тимбрион, Тирейон и вышеуказанные Иконион—Гордион[38].

Таким образом, в свете приведенных данных. Великая Фригия занимала внутренние районы Малой Азии в секторах рек Меандра и Сангариоса. К востоку от нее находилась

---

[33] Ср. Н. В. Хазарадзе, Геродот и вопрос локализации матиенов, «Мацне» («Вестник»), серия истории, археологии, этнографии и истории искусства, 1971, 2, стр. 129, прим. 33.
[34] Herodotus, I, 14; 35.
[35] Xenoph., Anab,. I, 2, 5; 1, 9, 7; XII, 8. 25; Cyr., VII, 4. 16; VIII, 6, 7 и т. д.
[36] Xenoph., Anab,. 1. 2, 19.
[37] Xenoph.. Hel, I, 4, 1.
[38] Xenoph., Anab., 1. 2, 6—19; Mel., 1. 4, 1.

Великая Каппадокия и Ликаония, к западу—Лидия, юго-западу—Кария, югу—Писидия, а к северу— Пафлагония.

С подобной локализацией Фригии согласны и авторы более позднего времени: по свидетельству Страбона, Эфор говорил, что писидийцы, мисийцы, халибы, фригийцы и милийцы жили в глубине страны (Strabo, XIII, 5, 23). По данным самого Страбона, Великая Фригия была страной, с которой граничили Мисия, Лидия, Кария, Писидия, Каппадокия, Пафлагония и Вифиния. Страбону известны такие древнефригийские города, как Гордион, Мидаеон и Келены[39]. Для локализации Великой Фригии Страбон привносит и новые данные. Так, например, он упоминает пограничный между Карией и Фригией город Каруры[40]. Из «Географии» видно и то, что озеро Тата (совр. Туз-гель) находилось в соседней с Фригией области (Strabo, XII 5, 4), что Апамея и Лаодикея были наиболее крупными городами Великой Фригии[41].

Таким образом, в свете всего вышесказанного, единственно правильным должно быть мнение, согласно которому одна группа племен матиенов жила внутри излучины р. Галис, к югу и западу от совр. Чорум-Зиле-Токата (resp., в самой западной части Великой Каппадокии).

Наряду с вышеприведенными материалами в пользу подобной локализации матиенов говорит также и следующее: согласно Стефану Византийскому, один из городов матиенов— Гиопэ находился по соседству с Гордиями (см. выше). Изучение же топонимики Малой Азии приводит к выводу, что географические наименования с корнем «Горд» («Гордион», «Гордутеихос», «Гордоруниос», «Гордукомэ», «Мане-Гордус» и т. д.) находились именно в том секторе Великой Фригии,

---

[39] Strabo, XII, 8, 9; 8, 12; 8,15; 8,18; XIII, 1, 70 и др.
[40] Strabo, XII, 8, 17: 8, 20: XIII, 4, 15 и др.
[41] Strabo, XII, 8, 13—16.

который примыкал к Пафлагонии с юга, а к бассейну р. Галис—с запада[42].

Случайным нельзя считать и то, что один из близлежащих к среднему Галису населенных пунктов (в районе совр. Невшехира, в окрестностях совр. деревни Matchan) носил название «Матиане»[43].

Правильность вышеприведенной локализации матиенов, по нашему мнению, подтверждается и одним сообщением «Землеописания» Помпония Мелы, в котором матиены (в форме «матианы») упоминаются рядом с тибаранами (тибаренами)[44]. Эти последние, по свидетельству того же Помпония Мелы и других более ранних авторов—Гекатея Милетского, Геродота, Ксенофонта, Псевдо-Скилака, Страбона и др., проживали на территории, простиравшейся от города Котиоры (совр. Орду) и до Понтийских гор.

Наряду с отмеченным внимание привлекает и тот факт, что, согласно древним источникам, тибарены жили по соседству с сирийскими каппадокийцами, которые, как показал анализ сведений Геродота, в свою очередь, были соседями матиенов.

Таким образом, вышеприведенные данные заставляют нас думать, что одна группа матиенов в VI—V вв. до н. э. жила в бассейне р. Галис, южнее линии совр. Чорум-Зиле-Токата. С юго-востока к ней примыкали земли киликийцев, с юго-запада, запада и северо-запада (вдоль р. Галис)—территории фригийцев и пафлагонцев, с севера—сирийских каппадокийцев, а с северо-востока—тибаренов.

Выше мы указали, что матиены, упоминаемые в первом фрагменте Гекатея, являлись соседями мосхов, племени

---

[42] St. Byz., s. Ὑωπή; FHG, fr. 189; FGH, fr. 287; W. M. Ramsay, Historical Geography of Asia Minor, London, 1890, стр. 210, 211, 216, 421-422; см. также St. Byz., ss. Γορδίειον, Γορδίουτεῖχος и др.

[43] W. M. R a m s a y, указ. соч., стр. 282, 295.

[44] Pomp. Mela, De chorographia, I, 19, 106.

колхов. Прежде чем решить вопрос о том, тождественны или нет матиены первого и второго фрагментов Гекатея (см. выше), необходимо установить локализацию мосхов.

Из авторов раннего периода, кроме Гекатея Милетского, мосхов упоминает Геродот, Гелланик Митиленский (V в. до н. э.) и Палефат Абидосский (IV в. до н. э.).

Согласно сведениям Геродота, интересующие нас мосхи проживали по соседству с тибаренами, макронами, моссиниками и марами (Геродот говорит: «Мосхам, тибаренам, макронам, моссиникам и марам было предписано платить 300 талантов: это девятнадцатый округ»[45]). Основываясь на данные Геродота, ученые вполне справедливо предполагают, что из перечисленных племен территориально к мосхам самыми близкими были тибарены.

По свидетельствам Стефана Византийского, Гелланик Митиленский и Палефат Абидосский мосхов помещали около северных керкетов, на северо-восточном побережье Черного моря.

Византийский лексикограф пишет: "Хариматы—народ у Понта". Палефат в седьмой книге „Τρωικά" говорит: «К керкетам примыкают мосхи и хариматы, владеют Парфением до Эвксинского Понта». Также Гелланик в «Основаниях народов и городов»: «Выше керкетов живут мосхи и хариматы, ниже — гениохи, а выше — кораксы»[46].

Итак, выясняется, что в письменных источниках V—IV вв. до н. э. существовало два, отличных друг от друга варианта локализации мосхов, согласно одному из которых (геродотову) мосхов следует поместить около тибаренов, проживающих на южном побережье Черного моря, а по другому (приписываемому Стефаном Византийским Гелланику и Палефату) — по соседству с керкетами, на северо-восточном побережье того же моря.

[45] Herodotus, III, 94.

[46] S t. By z., s. Χαριμῖται.

Ввиду того, что мы не располагаем ни одним письменным источником, в котором матиены фигурировали бы в связи с Северо-Восточным Причерноморьем, естественно, что второй вариант локализации мосхов в данном случае не представляет для нас интереса, тем более, что он вообще вызывает вполне заслуженное недоверие ученых (З. В. Анчабадзе, М. П. Инадзе. Н. Ю. Ломоури).

Таким образом, локализацию мосхов следует решать в свете данных, засвидетельствованных в «Истории» Геродота.

Как мы уже отметили выше, в представлении Геродота мосхи были соседями тибаренов. Ввиду того, что, как правило, в письменных источниках восточными соседями тибаренов называются моссиники, а западными—сирийцы (ассирийцы, левкосирийиы) или халибы, единственно правильной нужно считать локализацию, согласно которой мосхов следует помещать южнее тибаренов, в районе совр. Токата-Карахиссара-Гюмюшхане.

Теперь, если сравним вышеуказанную локализацию мосхов с локализацией матиенов второго фрагмента Гекатея, то увидим, что в интересующих нас фрагментах Гекатея говорится об одном и том же объединении матиенов.

В этой связи обращает на себя внимание, в первую очередь, то обстоятельство, что земли геродотовых мосхов оказываются в непосредственной близости от матиенов второго фрагмента Гекатея Милетского. Как указывалось выше, по предложенной нами локализации, матиенов второго фрагмента следует искать южнее совр. Чорум-Зиле-Токата, а в свете данных Геродота мосхи проживали в районе совр. Токата-Кара хиссара-Гюмюшхане.

По-видимому, не случайно и то, что, по сведениям Помпония Мелы, как мы отмечали выше, матиены были соседями тех же тибаренов.

И, наконец, заслуживает внимания и тот факт, что тибарены являлись непосредственными соседями сирийцев, а эти последние, по данным Геродота, проживали поблизости от матиенов (см. выше).

Итак, в свете вышеуказанного, матиенов первого и второго фрагментов Гекатея, а также первой группы сведений Геродота следует искать внутри бассейна реки Галис, южнее линии совр. Чорум-Зиле-Токата.

Как отмечалось, в свете второй группы сведений Геродота (см. выше, Herodotus, I, 202; III, 94) вторая часть матиенов в V в. до н. э. проживала в верховьях р. Аракс, по соседству с саспейрами. К сожалению, точнее локализовать эту группу матиенов не удается (дело в том, что ввиду скудности соответствующих данных историко-географического характера определить точно границы страны непосредственных соседей матиенов — саспейров довольно трудно).

Что же касается локализации упоминаемой Геродотом третьей группы матиенов, то об этом следует сказать следующее.

Как мы видели выше, по данным третьей группы сведений Геродота, в стране матиенов брали начало Гинде (совр. Диала) и Вторая Забате (совр. Малый Заб), а сама страна граничила с Арменией и Киссией (см. выше, Herodotus, V, 49, 52). Так как местонахождение истоков Гинде-Диалы и Забате—Малого Заба хорошо известно[47], упоминаемых в указанных сообщениях матиенов следует поместить к юго-западу и югу от озера Урмия, между странами арменов и киссиев. Правильность подобной локализации матиенов подтверждается и позднеантичной письменной традицией. С этой точки зрения привлекает внимание то обстоятельство, что авторы I в. до н. э.— II в. н. э. (Страбон, Клавдий Птолемей)

---

[47] RE, s. Γύνδης, Ζάβατος.

оз. Урмия называли «Мантиане» (варианты — «Мартиане», «Маргиане»), а страну матиенов помещали между Арменией и Мидией[48].

Таким образом, по данным Гекатея Милетского и Геродота, в VI—V вв. до н. э. племена матиенов проживали в трех различных секторах — в самой западной части Великой Каппадокии, в излучине Галиса, южнее совр. Чорум-Зиле-Токата, в верховьях р. Аракс, южнее совр. Эрзерума, южнее и юго-западнее озера Урмия.

---

[48] Strabo, II, 1, 14; XI, 8, 1; 8, 7; 14, 8; XI, 13, 2; Cl. Ptolem., VI, 2, 5 и др.; ср. Polyh., V, 44, 9.

ՄԱՏԻԵՆՆԵՐԻ ՏԵՂԱՐՈՇՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋԸ Մ. Թ. Ա. VI—V ԴԴ. ՀԻՆ ՀՈՒՆԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԼՈՒՅՍԻ ՏԱԿ

Ն. Վ. ԽԱՉԱՐԱՉՆ (Թբիլիսի)

(Ամփոփում)

Հեկատեոս Միլեթացու (մ. թ. ա. VI դար) և Հերոդոտոս Հալիկարնասցու (մ. թ. ա. V դար) տեղեկությունների համեմատական վերլուծությունը հանգեցնում է այն եզրակացության, որ մ. թ. ա. VI—V դարերի հին հունական աղբյուրների մատիեններին պետք է տեղորոշել երեք տարբեր հատվածներում. 1) Մեծ Կապադովկիայի ամենաարևմտյան մասում՝ Հալիս գետի (այժմ Կըզըլ-Իրմակ) ոլորանի մոտ, ներկայիս Զորում-Զիլե-Թոքաթից հարավ, 2) Արաքս գետի վերին հոսանքի շրջանում, ներկայիս Էրզրումից հարավ և 3) Ուրմիա լճից դեպի հարավ և հարավ-արևմուտք։

Մատիենների լոկալիզացիոյի հարցի

ժ. թ. VI-V նն. ժողովրդական աղբյուրների

մոնացեմների շուրջ

Ստատիայում Հեկատեոսի Միլետելի (ժ.թ. VI ն.) և Հերոդոտի Հալիկարնասելի (ժ. թ. Vն.) ցնոցների ուրտոերտշեջերների շեղեգաղ, ավտորը ոմ մարտեբուլ դասկյնամդե միդիս, ռոմ ժ. թ. VI-V սաուկունեբշի մատիենեբի թինա ասիոսի սամ սեցադասեցա բեգիոնշի ոյցնեն գանսասլեբուլի, կերժոդ, դիդի կապադոկիոսի ուկիդուրես դասաելետ մեարե՛շի, մդինարե հալիսոսի (դդեգ. ყիզիլ-ირմաკი) աուշի, դդեգ. ճորում-ցիլե-տոկատիս սամեարեթոսի; ագրեթգե, մդինարե արաքսոսի սատաեգեբթան դդեգ. երզրումոսի սամեարեթոսի და ուրմիոսի ტբոսի սամեարեթոսի და սամեարեթ-դասաելետոսի.

К ВОПРОСУ О РАССЕЛЕНИИ МОСХОВ В VI—V ВВ. ДО Н. Э.

Ученые, изучающие вопросы локализации территории мосхов в VI—V вв. до н. э., единодушно отмечают скудость первоисточников и туманный характер содержащихся в них сведений.

Еще И. Джавахишвили отмечал, что крайняя недостаточность письменных сведений делает невозможным установление местожительства мосхов в Закавказье[1]. На туманный характер письменных источников указывает и Г. Меликишвили. Он пишет: «Если из этих сообщений (подразумеваются источники I в. до н. э. — II в. н. э. — Н. Х.) ясно, какая территория подразумевалась под страной мосхов-месхов, то не так обстоит дело в отношении сообщений о месхах у более ранних античных авторов»[2].

Несмотря на вышесказанное, специалисты неоднократно возвращались к этой проблеме, пытаясь локализовать территорию, занимаемую мосхами в VI—V вв. до н. э. Так, например, сопоставляя данные Гекатея Милетского и Геродота, И. Джавахишвили высказал предположение, что страна мосхов интересующего нас периода была расположена к северу от Басиани, с юга она граничила с матиенами, с юго-запада — с саспейрами (гесперитьі, испирийцы), а с запада — с тибаренами, макронами и моссиниками. Далее И. Джавахишвили писал: «Но поскольку Геродот отмечал, что в войсках Ксеркса у мосхов и тибаренов был один общий предводитель, а у макронов и моссиников — другой и опять-таки общий предводитель (VII, 28), то это обстоятельство дает

[1] Джавахишвили И. А. Введение в историю грузинского народа. — Историко-этнологические проблемы Грузии, Кавказа и Ближнего Востока. Кн. 1. Тбилиси, 1950, с. 18 (на груз. яз.).

[2] Меликишвили Г. А. К истории древней Грузии. Тбилиси, 1959, с. 104.

нам право думать, что ближайшими соседями мосхов из тибаренов, макронов и моссиников были, вероятнее всего, тибарены»[3].

Обсуждая интересующий нас вопрос, Г. Меликишвили, как и И. Джавахишвили, придает существенное значение сведениям Геродота о территориальной близости тибаренов и мосхов. По мнению ученого, «тесная связь мосхов (выступающая из сообщений Геродота) с племенами, «жившими выше Трапезунта и Фарнакии» (как их называет Страбон), в частности, с наиболее западными из этих племен — тибаренами, дает нам право предположить, что в мосхах Гекатея и Геродота следует видеть потомков живших в восточной части Малой Азии мушскских (месхских) племен»[4].

В связи с изучением сведений греческих логографов о Грузии Н. Ломоури специально рассмотрел вопросы местообитания и этнической принадлежности мосхов у Гекатея. По мнению автора, «Гекатей не дает точных указаний о местоположении территории, принадлежавшей мосхам, он лишь очень обще отмечает, что они живут по сеседству с матиенами»[5]. Н. Ломоури считает, что под мосхами Гекатея «подразумевается либо волна месхских племен, мигрировавших на юг, к Месопотамии, либо их основная древняя территория — северо-восточная область Малой Азии»[6].

Как было отмечено выше, сведений о местожительстве мосхов в VI—V вв. до н. э. весьма мало. Из числа авторов указанной эпохи мосхов один раз упоминает Гекатей Милетский (VI в. до н.э.), два раза — Геродот (V в. до н.э.), по

---

[3] Джавахишвили И. А. Введение в историю грузинского народа.., с. 18.

[4] Меликишвили Г. А. К истории древней Грузии..., с. 105.

[5] Ломоури Н. Ю. Сведения греческих логографов о грузинских племенах. — Материалы по истории Грузии и Кавказа. Тбилиси, 1963, вып. 35, с. 11. На груз. яз.

[6] Ломоури Н. Ю. Сведения греческих логографов..., с. 11, 12.

одному разу—Гелланик Митиленский (V в. до н. э.) и Палефат Абидосский (IV в. до н. э.).

Так, в «Этнике» Стефана Византийского (VI в. н. э.) читаем, что, согласно Гекатею Милетскому, мосхи, колхское племя, живут по соседству с матиенами[7]. Что же касается Геродота, то он дает несколько интересных указаний о месте обитания мосхов. Из описания сатрапий Дария узнаем, что мосхи жили по соседству с тибаренами, макронами, моссиниками и марами ("Мосхам, тибаренам, макронам, моссиникам и марам было приказано платить 300 талантов подати. Это — девятнадцатый округ" (III, 94)[8]. Из фрагмента, в котором описывается вооружение войск Ксеркса, видно, что из вышеперечисленных племен ближайшими соседями мосхов были тибарены. "У мосхов на голове были деревянные шлемы: они носили маленькие щиты и копья с длинными наконечниками. Тибарены, макроны и моссиники шли в поход вооруженными, как мосхи. Начальниками их были: у мосхов и тибаренов — Ариомард, сын Дария и Пармисы, дочери Смердиса, внучки Кира; у макронов же и моссиников — Артаикт, сын Херасмия, который был сатрапом на Геллеспонте" (VII, 78).

Интересные для нас сведения Гелланика Митиленского и Палефата Абидосского сохранились в «Этнике» Стефана Византийского. Он пишет: «Хариматы, племя вдоль Понта. Палефат в седьмой книге (говорит): «Керкеты соседствуют с мосхами и хариматами, владеют Парфением до Понта Эвксинского». Гелланик в своем (труде) «Основание племен и городов» (говорит): «Выше керкетов живут мосхи и хариматы, ниже — гениохи, а выше — кораксы»[9].

[7] St. Byz., s. Μόσχοι; THG, fr. 188; TGH, fr. 280; Ломоури Н. Ю. Сведения греческих логографов..., с. 30.

[8] Геродот. История в девяти книгах. Перевод и примечания Г. А. Стратановского. Л., 1972; см. также: Каухчишвили Т. С. Сведения Геродота о Грузии. Тбилиси, 1960 (на груз. яз.).

[9] St Byz., s. Χαριμῖται. Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. — ВДИ, 1947 № 1, с. 310; 1948, № 3, с. 323.

Поскольку при помощи первоисточников и соответствующей научной литературы удается достаточно точно установить местожительство упомянутых вместе с мосхами матиенов, тибаренов, керкетов и хариматов, даже из простого сопоставления вышеприведенных сведений становится очевидным, что в письменных источниках VI—IV вв. до н. э. представлены два отличных друг от друга варианта локализации мосхов: согласно Гекатею Милетскому и Геродоту, мосхи жили в северо-восточной области Малой Азии, а Гелланик Митиленский и Палефат Абидосский племена под тем же названием помещали на северо-восточном побережье Черного моря.

Естественно, что существование этих двух вариантов должно иметь объяснение. И здесь заслуживает внимания следующее. Достоверность интересующих нас сведений Гекатея Милетского и Геродота ни у кого не вызывает сомнений. Нет к тому оснований и у нас. Однако нельзя сказать того же о сведениях Гелланика и Палефата, вместе с которыми обычно рассматривают еще одно, более позднее сообщение историков Митридатовых войн. Его донес до нас Страбон (I в. до н.э. — I в. н.э.). Он пишет: «Историки Митридатовых войн, которые заслуживают большего доверия, напротив, называют сперва ахейцев, затем зигов, потом гениохов, далее керкетов, мосхов, колхов, живущих над ними фтирофагов и соанов и другие небольшие народности около Кавказа» (XI, 2,14)[10].

Ряд авторов (З. Анчабадзе, М. Инадзе, Н. Ломоури и др.) интересующие нас сведения Гелланика, Палефата и историков Митриадовых войн считают не внушающими доверия, подчеркивая, прежде всего, их туманный характер. Так, например, З. Анчабадзе по поводу сведения Гелланика пишет: «Можно ли на основе этого путанного сообщения «точно»

[10] Страбон. География в 17 книгах. Перевод и примечания Г. А. Стратановского. Л., 1964; см. также: Каухчишвили Т. С. «География» Страбона. Тбилиси, 1957 (на груз. яз.).

локализовать месхов? Разумеется, нельзя». И чуть ниже: «Решать вопрос о локализации месхов в районе современной Абхазии, опираясь на сомнительные сведения упомянутых авторов (подразумеваются Гелланик, Палефат и историки Митридатовых войн. — Н. Х.), ни в коем случае нельзя»[11].

Приблизительно то же пишет и М. Инадзе: «Сведения вышеназванных авторов (Гелланика и Палефата. — Н. Х.) о местожительстве мосхов на северо-восточном побережье Черного моря, по нашему мнению, нельзя считать достоверными, поскольку они весьма фрагментарны и туманны... Во всяком случае, если даже верить вышеуказанным авторам (т. е. Гелланику Митиленскому и Палефату Абидосскому), невозможно на основе их сообщений даже приблизительно установить территорию мосхов»[12].

Интересующий нас фрагмент из сочинения Гелланика, и по мнению Н. Ломоури, с очевидностью свидетельствует о том, что его автор имел неточные и весьма общие представления о расселении тех племен, которые упоминает. Оценивая научную ценность этого фрагмента, ученый считает необходимым принять также во внимание, «что тот труд Гелланика, отрывком из которого является упомянутый фрагмент, а именно его труд «Основание племен и городов», является произведением компилятивного характера и представляет собой попытку сопоставления и увязывания друг с другом источников разных времен и разного порядка»[13]. С этой точки зрения Н. Ломоури придает особое значение тому факту, что Гелланик лично не бывал в восточных странах, а

[11] Анчабадзе З. В. Вопросы истории Абхазии в книге П. Ингороква «Георгий Мерчуле — грузинский писатель X века». — Труды Абхазского института языка, литературы и истории АН ГССР. Сухуми, 1956, т. 32. с. 262.

[12] Инадзе М. П. К вопросу об этническом составе населения Северо-Восточного Причерноморья в античную эпоху. — Сообщения АН ГССР, 1960, т. II, с. 147, 148. На груз. яз.

[13] Ломоури Н. Ю. Сведения греческих логографов..., с. 26.

свое сочинение написал, опираясь на сообщения писателей либо путешественников.

Недоверие к сведениям Гелланика, Палефата и историков Митридатовых войн вызвано и рядом других существующих факторов, в частности, тем, что такие заслуживающие доверия авторы, каковыми являются Псевдо-Скилакс Кариандийский, Артемидор Эфесский, Страбон и другие, достаточно хорошо знакомые с этнической географией северо-восточного побережья Черного моря, как правило, не упоминают мосхов на указанной территории[14].

Вместе с тем, как отмечал З. Анчабадзе, керкеты и гениохи (как могли убедиться, в интересующих нас сообщениях, мосхов располагают по соседству именно с этими племенами) помещаются древними авторами в юго-восточном секторе Причерноморья, вблизи именно той территории, где, по мнению исследователя, и жили мосхи. Так, например, по сведению Квинта Курция Руфа (I в. н. э.), керкеты жили рядом с моссиниками и халибами (VI, 4,17)[15]. «Именно поэтому, — пишет З. Анчабадзе,— надо полагать, Палефат и говорит, что «к керкетам примыкают мосхи». Отсюда и возникла путаница в локализации отдельных кавказских племен, на которую обратил внимание еще Страбон»[16].

---

[14] Анчабадзе З. В. Вопросы истории Абхазии..., с. 262; Инадзе М. П. К вопросу об этническом составе..., с. 147.

[15] ВДИ, 1049, № 1, с. 288. По нашему мнению, в связи с историей южных керкетов важно и сообщение Страбона: «Над Трапезунтом и Фарнакией расположены тибарены, халдеи, санны, которые прежде назывались макронами, и Малая Армения; аппеты, раньше называвшиеся керкитами, живут где-то поблизости от этих мест» (XII, III, 18). Так как, по свидетельству самого Страбона, «халдеи в древности назывались халибами» (XII, III, 19), а данные Квинта Курция Руфа подтверждают идентичность керкетов-керкитов, постольку вышеприведенные сведения Страбона о керкитах-аппетах представляют собой дополнительное свидетельство реального проживания керкетов на юге.

[16] Анчабадзе З. В. Вопросы истории Абхазии..., с. 262.

Кроме сказанного, примечательно и следующее. Согласно М. Инадзе, из сопоставления вышеприведенного сообщения историков Митридатовых войн с тем отрывком из «Географии» Страбона, в котором перечислены племена, жившие на северо-восточном побережье Черного моря во время бегства Митридата Понтийского в Босфор (I в. до н. э.), ясно видно, что из числа племен, упоминаемых историками Митридатовых войн, в северо-восточной части Черноморского побережья в указанную эпоху не было керкетов и мосхов, но действительно жили ахейцы, зиги и гениохи[17]. По мнению М. Инадзе, ни у Страбона, ни у какого-либо другого автора не подтверждается расселение керкетов и мосхов между гениохами и колхами. Так, например, Страбон достаточно ясно говорит, что «за гениохами находится Колхида» (XI, 11,1). Согласно сведениям Псевдо-Скилакса Кариандийского[18] и Артемидора Эфесского[19], керкеты жили не по соседству с колхами, а севернее гениохов и ахейцев[20]. Опираясь на эти данные, М. Инадзе делает вывод, что в сообщении историков Митридатовых войн (хотя Страбон считает это сообщение достойным доверия) перемешались данные двух источников

[17] Инадзе М. П. К вопросу об этническом составе..., с. 148. Действительно, Псевдо-Скилакс (IV в. до н. э.) племена на восточном побережье Черного моря перечисляет в такой последовательности (с севера на юг): синды, керкеты, тореты, ахейцы, гениохи, кораксы, колы, меланклайны, гелоны, колхи и т. д. (Каухчишвили Т. С. Сведения греческих писателей о Грузии. Тбилиси, 1960, т. 2, с. 46—49. На груз. яз.). Артемидор Эфесский (II—I вв. до н. э.) на этом же побережье помещает сперва керкетов, а затем ахейцев и гениохов. Страбон сохранил для нас слова Артемидора: «...от Бата до побережья керкетов, где есть гавани и села приблизительно 850 стадий, затем (до побережья) ахейцев 500 (стадий), потом (до побережья) гениохов 1000 (стадий), а от Большого Питиунта до Диоскурии — 360» (Strabo, XI, II, 14).

[18] Каухчишвили Т. С. Сведения греческих писателей о Грузии..., т. 2, с. 46—49.

[19] Strabo, XI, II, 14.

[20] Инадзе М. П. К вопросу об этническом составе..., с. 148.

разных эпох; та часть механически объединенных сведений, в которых говорится об ахейцах, зигах, и гениохах, передает ситуацию, сложившуюся в I в. до н.э., а вторая часть, где упоминаются интересующие нас мосхи и керкеты, по мнению автора, взята у Гелланика и Палефата, либо из источников, которыми пользовались последние, и дополнительно включена в начальную часть сообщения историков Митридатовых войн[21].

Таким образом, часть ученых не считает достоверными интересующие нас сведения, чего нельзя сказать о многих других специалистах. Так, например, П. Ингороква именно на основе сведений Гелланика Митиленского, Палефата и историков Митридатовых войн попытался доказать идентичность мосхов и абхазов (абазг-апсилов)[22].

По мнению Т. Микеладзе, «уже в V в. до н.э. в древнегреческой историографии существовали, хотя и несколько туманные, но прямые указания на то, что по соседству с сванскими племенами (гениохами) и непосредственно на их территории жили мосхи»[23]. Правда, в сообщении Гелланика Митиленского, отмечает Т. Микеладзе, «мысль не совсем ясна», но, поскольку Псевдо-Скилакс Кариандийский, так же как и Гелланик, называет керкетов, гениохов и кораксов (выше отмечалось, что Псевдо-Скилакс в отличие от Гелланика не упоминает мосхов и хариматов)», можно заключить, что в нем отражено реальное положение вещей»[24].

---

[21] Инадзе М. П. Там же, с. 148.

[22] Ингороква П. Георгий Мерчуле. Грузинский писатель X века. — Очерки по истории литературы, культуры и государственной жизни древней Грузии. Тбилиси, 1954, с. 137. На груз. яз.; ср. Анчабадзе З. В. Вопросы истории Абхазии..., с. 262.

[23] Микеладзе Т. К. Исследования по истории древнейшего населения Колхиды и Юго-Восточного Причерноморья. Тбилиси, 1974, с. 21. На груз. яз.

[24] Там же.

Кроме того, по мнению Т. Микеладзе, главным в сообщениях Палефата и Гелланика является то, что в них мосхи представлены в одном и том же окружении. Исследователь считает весьма затруднительным принять ту интерпретацию интересующего нас сведения историков Митридатовых войн, согласно которой первая часть рассматриваемого источника, где идет речь об ахейцах, зигах и гениохах, достоверна, а вторая часть, в которой упоминаются керкеты и мосхи, не достоверна[25].

Сам Т. Микеладзе высказал предположение о существовании прочной исторической традиции по поводу локализации мосхов в Северо-Восточном Причерноморье начиная с V в. до н. э. и вплоть до I в. н. э., что подтверждается, с одной стороны, той частью сообщения Прокопия Кессарийского (VI в. н. э.), где говорится, что р. Фазис (совр. Риони) протекает через Месхийские горы, а с другой стороны — топонимией Сванети.

Таким образом, убеждаемся, что об интересующих нас сведениях высказано немало заслуживающих внимания соображений.

По нашему мнению, оценивая сведения Гелланика, Палефата и историков Митридатовых войн, следует принять во внимание следующее: сопоставление этих сведений дает возможность говорить о наличии между ними существенного сходства. Так, во всех трех сообщениях мосхи помещаются на территории вблизи керкетов. Согласно Гелланику, мосхи вместе с хариматами жили «выше» (севернее) керкетов. Палефат считает мосхов и хариматов соседями керкетов; и наконец, историки Митридатовых войн (которые не упоминают хариматов) также помещают мосхов по соседству с керкетами. Кроме этого, общим для всех трех авторов является локализация керкетов и мосхов на северо-восточном побережье Черного моря.

[25] Микеладзе Т. К. Исследования по истории древнейшего населения Колхиды и Юго-Восточного Причерноморья. Тб., 1974, с. 22. На груз. яз.

Однако, наряду с вышеупомянутыми совпадающими моментами в этих сведениях встречаются и расхождения. Не одно различие наблюдается между данными дошедших до нас фрагментов сочинений Гелланика и Палефата. А именно, в сообщении Палефата место расселения хариматов указано точнее, чем у Гелланика. Если последний ограничивается лишь упоминанием, что хариматы вместе с мосхами жили «выше» керкетов, то Палефат, называя мосхов и хариматов соседями керкетов, добавляет, что хариматы владели Парфением до Понта Эвксинского. Кроме того, если Палефат упоминает вместе с мосхами лишь керкетов и хариматов, то Гелланик этническое окружение мосхов представляет более полно, называя еще гениохов и кораксов. Существенны также различия между сообщением историков Митридатовых войн и уже рассмотренными фрагментами сочинений Гелланика и Палефата. В данном случае заслуживает внимания следующее. В сообщении историков Митридатовых войн уже не упоминаются хариматы Гелланика и Палефата, а также кораксы Гелланика. Вместе с тем, в их сообщении фигурируют совершенно новые племена: ахейцы, зиги, колхи, фтирофаги и др. Сведения историков Митридатовых войн и Гелланика отличаются и с точки зрения локализации племен (у Палефата вовсе отсутствуют какие-либо интересные в этом отношении прямые указания). Например, если во фрагменте Гелланика южнее керкетов подразумеваются земли гениохов, а севернее — мосхов и хариматов, согласно историкам Митридатовых войн, гениохи жили севернее, а мосхи — южнее керкетов. Рассматриваемые сведения отличаются и манерой описания расселения племен: Гелланик Митиленский делит племена на занимающих территорию "выше" и "ниже" "νω θ κάτω" керкетов. Палефат же довольствуется сообщением, что мосхи и хариматы жили по соседству с керкетами, а историки Митридатовых войн, описывая интересующие нас племена,

располагают их в одном определенном направлении — с севера на юг.

Расхождения в сообщениях Гелланика Митиленского, Палефата Абидосского и историков Митридатовых войн позволяют считать их сочинения независимыми друг от друга источниками. Вместе с тем наличествующие в них совпадения указывают, по-видимому, на то, что вышеназванные авторы пользовались не только разными, но и каким-то одним древним источником. В пользу этого предположения говорит и то, что ни один из других хорошо осведомленных авторов (Псевдо-Скилакс Кариандийский, Артемидор Эфесский, Страбон и др.) не помещают мосхов на северо-восточном побережье Черного моря, в то время как Гелланик, Палефат и историки Митридатовых войн локализуют их (мосхов) именно в этом регионе.

К сожалению, автор этого источника пока не известен; нет сведений и о том, на какого вида информацию он опирался, помещая мосхов рядом с северными керкетами[26] (как могли убедиться, ни один древний внушающий доверие источник не знаком с мосхами северо-восточного побережья Черного моря)[27]. Несмотря на вышесказанное, существование подоб-

[26] Здесь же следует заметить, что источники ранних эпох помещали упомянутых вместе с мосхами керкетов и гениохов, на северо-восточном, а поздние источники — на южном побережье Черного моря. Подробно см. Каухчишвили Т. С. Кавказские племена по античным источникам. 2. Гениохи. — Мацне (сер. ист., арх., этн. и ист. искусства), 1980, № 2, с. 57 и след.

[27] Как было показано выше, Псевдо-Скилакс Кариандийский ничего не говорит о пребывании здесь мосхов. Так же поступает и Артемидор Эфесский. Даже Страбон, который полностью доверяет сообщению историков Митридатовых войн, ничего не сообщает в пользу последних. Наоборот, из контекстов, содержащих термины «страна мосхов», «мосхи» и «Мосхийские горы», явствует, что «страну мосхов» Страбона («Мосхике») следует искать на территории исторической Юго-Западной Грузии. Следует принять во внимание и то, что даже такие древние и многократно проверенные авторы, как Гекатей и Геродот, помещают

ного источника представляется нам вполне вероятным[28], поскольку такой вариант локализации подтвержден у трех разновременных независимых друг от друга авторов. Исходя из этого, до выявления новых дополнительных материалов окончательное решение вопроса о достоверности рассмотренных выше сообщений Гелланика, Палефата и историков Митридатовых войн считаем преждевременным.

Как уже отмечалось, из числа древних авторов (кроме Гелланика и Палефата) мосхов упоминают Гекатей Милетский и Геродот. Из их сообщений следует, что для локализации гекатеевых мосхов необходимо установить местожительство их соседей матиенов и хотя бы приблизительно очертить границы той территории, где могли жить племена, именуемые «колхскими» (выше уже говорилось, что Гекатей Милетский называет мосхов «племенем колхов»). Для установления территории обитания геродотовых мосхов необходимо локализовать тибаренов, поскольку, как это было показано выше, согласно Геродоту, ближайшими соседями мосхов были тибарены.

Локализацию соседних с мосхами племен начнем с матиенов.

Среди авторов VI—V вв. до н. э. матиенов упоминают Гекатей Милетский и Геродот Галикарнасский.

мосхов не на северо-восточном побережье Черного моря, а южнее побережья, по соседству с тибаренами и матиенами, ср.: Хазарадзе Н. В. Античная письменная традиция и воп-рос о расселении мосхов (VI—V вв. до н. э.). — Тез. докл. XIV международной конференции античников социалистических стран. Ереван, 1976, с. 460—461; ее же. Античная письменная традиция и вопрос о расселении мосхов VI—V вв. до н. э. — Проблемы античной истории и культуры. — Ереван, 1979, т. I, с. 308—313.

[28] В пользу существования такого источника, наряду с вышесказанным, по нашему мнению, говорит и та письменная традиция позднеантичной эпохи, которая помещает мосхов по соседству с сарматами (Лукан, Схолиаст Лукана, Сидониус) (см. ВДИ, 1949, № 2, с. 322, 232, 332).

Как известно, произведения Гекатея Милетского дошли до нас в виде фрагментов[29], которые сохранила нам «Этника» Стефана Византийского. В одном из фрагментов Гекатей помещает матиенов рядом с мосхами. В «Этнике» читаем: "Мосхи, племя колхов, по соседству с матиенами (говорит) Гекатей в "Азии". Новую информацию содержит другой фрагмент. Стефан Византийский сообщает: "Гиопэ, город матиенов, по-соседству с Гордиями. Гекатей говорит в "Азии": «В городе Гиопэ жители одеваются подобно пафлагонцам»[30]. Принадлежащая Гекатею часть приведенного сообщения («В городе Гиопэ жители одеваются подобно пафлагонцам») свидетельствует, по-видимому, о том, что упомянутые во втором фрагменте матиены были территориально и этнокультурно связаны с пафлагонцами.

Более обширную информацию о матиенах можно почерпнуть в «Истории» Геродота. «Матиены», «страна матиенов» не раз упоминаются у Геродота в разных контекстах.

Сведения Геродота о матиенах с географической точки зрения можно разделить на несколько групп. В первую группу войдут два сведения, одно из которых содержится в первой книге «Истории». В частности, говоря о каппадокийцах, Геродот сообщает: «Границей же мидийского и лидийского царств была река Галис, текущая с Армянского горного (хребта) через Киликию; затем она протекает справа по области матиенов, а с левой стороны — по земле фригийцев. Минуя Фригию, река поворачивает на север и затем образует границу между сирийскими каппадокийцами на правом берегу и пафлагонцами — на левом» (1,72).

Ниже, при описании войска Ксеркса, Геродот пишет: «Лигии, матиены, мариандины и сирийцы шли в поход в одинаковом с пафлагонцами вооружении... Во главе пафла-

---

[29] Bunbury E. H. A History Ancient Geography. New-York, 1959, I; Ельницкий Л. А. Знания древних о северных странах. М., 1961 и др.

[30] St. Byz., Μόσχοι, Ὑώπη; FHG, fr. 188, 189; FGH, fr. 287, 288.

гонцев и матиенов стоял Дот, сын Мегасадра; начальником же мариандинов, лигиев и сирийцев был Гобрий, сын Дария и Аристоны... Вооружение фригийцев было весьма похоже на пафлагонское...»[31].

Очевидно, что в 1,72 «Истории» под районами обитания матиенов и каппадокийцев подразумевается территория внутри бассейна р. Галис (совр. Кызыл-Ирмак), а фригийцев и пафлагонцев — вне его. Вместе с тем, поскольку греческий историк живущие у р. Галис племена перечисляет по направлению ее течения, можно предположить, что матиены и фригийцы жили севернее и западнее киликийцев (область Мазаки-Кайсери)[32], а каппадокийцы и пафлагонцы — севернее и северо-западнее матиенов.

В VI,72 «Истории» соседство матиенов с пафлагонцами прослеживается более четко (предводителем пафлагонцев и матиенов был Дот — сын Мегасадра). К тому же, в этом фрагменте представлен новый материал о географическом окружении матиенов: рядом с матиенами и каппадокийцами в VII, 72,73 «Истории» дополнительно упоминаются лигии (лигийцы) и мариандины. Кроме того, фрагмент VII, 72,73 примечателен и тем, что он подтверждает сообщение 1,72 «Истории» о соседстве матиенов с фригийцами.

Таким образом, сведения Геродота, составившие первую группу, по содержанию близки с вышеупомянутым вторым фрагментом Гекатея. Они полностью согласуются с сообщением Гекатея о том, что матиены были соседями пафлагонцев, и вместе с тем существенно расширяют наши знания о географическом окружении матиенов (как отмечалось выше, в числе соседей матиенов Геродот, наряду с пафлагонцами,

---

[31] Herodotus, VII, 72, 73.

[32] Winckler I. Die Reiche von Cilicien und Phrygien im Lichte der altorientalischen Inshriften. AF, Leipzig, 1898; Хазарадзе Н. В. Некоторые вопросы исторической географии юго-восточной Малой Азии. — В кн.: Вопросы истории народов Кавказа, и след. 1966, с. 34

называет также киликийцев, фригийцев, сирийских каппадокийцев и др.).

Вторая группа сведений Геродота о матиенах переносит нас на территорию, расположенную к востоку от р. Галис. Из первой книги «Истории» узнаем, что р. Аракс брала начало в стране матиенов (1,202). А из описания восемнадцатой сатрапии Дария выясняется, что соседями матиенов были саспейры и аллародийцы (Геродот говорит: «На матиенов, саспиров и аллародиев была наложена подать в 200 талантов. Это — восемнадцатый округ» (111,94).

И наконец, согласно третьей группе сведений Геродота, в стране матиенов брали начало реки Гинд (совр. Дияла) и Второй Забат (совр. Малый Заб) (1,189,202; V, 52), а сама эта страна находилась между Арменией и Киссией. Так, рассказывая о миссии пребывания в Спарте тирана Милета Аристагора, Геродот подробно излагает текст его обращения к царю Клеомену. «Принеся с собой доску, где была вырезана карта всей земли, а также «всякое море и реки».... Аристагор сказал ему вот что: «...С киликийцами вот здесь граничат армении (они также богаты скотом), а с армениями — матиены, которые живут вот в этой стране. Затем следует вот эта земля киссиев, а в ней на этой вот реке Хоаспе лежит город Сусы...» (V, 49). Рассказ Аристагора продолжает сам Геродот: «Границу Киликии и Армении образует судоходная река по имени Евфрат. В Армении находится 15 стоянок с заезжими домами и сторожевым укреплением на протяжении 56 1/2 парасангов. Из этой (Армении) путь ведет в Матиену; (здесь) 34 стоянки на расстоянии 136 парасангов. По этой стране протекают четыре судоходные реки. Через все эти реки надо переправляться на судах. Первая река — Тигр, затем вторая и третья под (одним) названием Забат. Но это — разные реки, и начинаются они не в одной местности. Первая из упомянутых рек течет из Армении, вторая — из Матиены. Четвертая же

река называется Гинд[33]. Ее Кир в свое время разделил на 360 каналов. Затем путь идет (через эти проходы) в страну Киссию, где на расстоянии 42 1/2 парасангов находится 11 стоянок до реки Хоаспы, которая также судоходна. На ней лежит город Сусы. Всех этих стоянок от Сард до Сус 111 и столько же постоялых дворов» (V, 52).

Таким образом, согласно сведениям Геродота, матиены жили в трех разных областях: в бассейне р. Галис — по соседству с киликийцами, фригийцами, пафлагонцами и каппадокийцами; у истоков р. Аракс — вблизи саспейров и аллародийцев; у истоков рек Второй Забат и Гинд, на территории, расположенной между Арменией и Киссией.

Местожительства упомянутых в первом фрагменте Гекатея матиенов исследователи обычно касаются в связи с вопросом локализации страны мосхов. Как правило, этих матиенов, опираясь на вторую группу сведений Геродота (1,202; 111,94), помещают у истоков р. Аракс[34]. Матиенов из второго фрагмента Гекатея, которых в основном упоминают в трудах справочно-энциклопедического характера, специалисты помещают по соседству с пафлагонцами[35].

Сравнительный анализ вышерассмотренных фрагментов Гекатея впервые был осуществлен автором данного исследования[36].

---

[33] Ср. Herodotus, I, 189.

[34] Джавахишвили И. А. Введение в историю грузинского народа..., с. 18.

[35] См. например, RE, ss. Ματινοι, Ματιανοι.

[36] Хазарадзе Н. В. Геродот и вопрос локализации матиенов. — Вестник АН ГССР (сер. ист....), 1971, № 2, с. 123—132; ее же. Гекатеевы матиены. — Вопросы древней истории. Тбилиси, 1973, IV, с. 111-119; ее же. К вопросу о локализации матиенов в свете древнегреческих источников VI—V вв. до н. э. — Историко-филологический журнал. Ереван, 1973, № 2, с. 200—210.

Большое внимание уделяется вопросу локализации матиенов Геродота. На основе двух сведений Геродота и других дополнительных данных И. Джавахишвили помещал матиенов вблизи позднего Басиани, восточнее саспейров[37]. С. Джанашиа, сопоставив сведения Геродота (1,72; 189,202; 111,94; V,49; 52; VII, 72,73), пришел к выводу, что по представлению этого греческого историка матиены занимали всю Северную Месопотамию, южную окраину поздней Армении и восточные области Анатолии[38]. По всей видимости, Г. Меликишвили также исходит из сообщений Геродота, локализуя матиенов к югу от саспейров, к западу и северо-западу от оз. Ван[39]. Э. Форрер, опираясь на данные Геродота (1,72), искал матиенов на территории позднеантичной Камманены, в бассейне р. Галис[40]. По мнению И. Дьяконова, геродотовы матиены жили вблизи истоков рек Галис и Аракс (1,72,202; V, 49) и северо-западнее оз. Урмия, в районе верховьев одного из притоков р. Тигр[41]. Н. Адонц упомянутых в третьей группе сведений Геродота матиенов (1, 189, 202; V, 49, 52) помещает восточнее р. Заб[42], а И. Алиев этих же матиенов ищет у истоков р. Гинд[43].

Как отмечалось, второй фрагмент Гекатея очень близок по содержанию с первой группой сведений Геродота. В свете данных Гекатея Милетского и Геродота, указанное объедине-

---

[37] Джавахишвили И. А. Введение в историю грузинского народа, с. 18.

[38] Джанашиа С. Н. Древнейшие национальные сведения о первоначальном месте обитания грузин в свете истории Ближнего Востока. Тбилиси, 1952, Труды: т. 2, с. 53—55 и др. На груз. яз.

[39] Меликишвили Г. А. К истории древней Грузии, с. 266.

[40] Forrer E. Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches. Leipzig, 1920, S. 77.

[41] Дьяконов И. М. Предыстория армянского народа. Ереван, 1968, с. 17, прим. 19; ср. его же. История Мидии. М.—Л., 1956, с. 5, прим. 5.

[42] Адонц Н. Армения в эпоху Юстиниана. Спб., 1908, с. 419, прим. I.

[43] Алиев И. История Мидии. Баку. 1956, с. 67, прим. 10.

ние матиенов следует искать внутри бассейна р. Галис, по соседству с пафлагонцами, сирийскими каппадокийцами и фригийцами. Естественно, что для более точной локализации страны матиенов существенное значение имеет определение места обитания вышеперечисленных племен. Не одно достойное внимания сведение о пафлагонцах, каппадокийцах и фригийцах сохранили для нас письменные источники. По данным источников, отображающих политическую обстановку ранней эпохи, территория расселения пафлагонцев первоначально была не столь уж большой. Так, например, по данным автора «Илиады», союзники троянцев пафлагонцы жили в южных областях Причерноморья между реками Парфений (совр. Ходжа-Ирмак) и Эгиал (совр. Джиле)[44].

По свидетельству Псевдо-Скилакса Кариандийского, страна пафлагонцев простиралась на восток до Тетрака, а на запад — до Гераклеи (совр. Эрегли). Согласно этому же автору, соседями пафлагонцев на востоке были ассирийцы, а на западе — мариандины[45]. И по данным «Аргонавтики» Аполлония Родосского (Ш в. до н. э.), Пафлагонию следует искать, с одной стороны, по соседству с вифинцами, а с другой — с ассирийцами, к востоку от р. Билеос (совр. Енидже-Ирмак) и к западу от г. Синопы (совр. Силоп) (11,790; IV, 300 и др.). Приблизительно на этой же территории (в области,

---

[44] 111, 11,851-855. Находящиеся в Пафлагонии географические пункты автор «Илиады» перечисляет в такой последовательности: Энеты, Китар, Сесам, р. Парфений, гора Эрифин, Эгиал и Кромна. Из сообщений Страбона, Флавия Арриана и других авторов более позднего времени расположение перечисленных населенных пунктов на побережье Понтийского моря с запада на восток можно представить следующим образом: р. Парфений, Энеты, Сесам, гора Эрифин, Кромна (совр. Куруджа-Шиле), Китор и Эгиал (XII, III, 9 и др.); также см. Максимова М. И. Античные города Юго-Восточного Причерноморья. М. — Л., 1956, с. 14.

[45] Каухчишвили Т. С. Сведения греческих писателей о Грузии. Тбилиси, 1967, I, с. 51. На груз. яз.

расположенной между Тиосом[46] и Армене[47]), по соседству с вифинцами и халибами располагает Пафлагонию и автор позднеантичного периода Помпоний Мела (I в. н. з.), чье «Описание земли» сохранило нам не одно сведение, отражающее картину расселения племен в более ранние эпохи[48].

Начиная с V в. до н. э., восточная граница Пафлагонии представлена в письменных источниках совершенно иначе. Геродот (1,6,72) и авторы более позднего периода[49] восточную границу этой страны проводят вдоль нижнего течения р. Галис, и, следовательно, г. Синопа оказывается в пределах Пафлагонии. К востоку от Пафлагонии, вдоль р. Галис, Геродот помещает страну каппадокийцев, а к западу — Великую Фригию (1,6-72).

Поскольку область, охватывающая верхнее и среднее течения р. Сангарий (совр. Сакарья), с незапамятных времен входила в пределы Великой Фригии (см. ниже), южную границу геродотовой Пафлагонии следует провести приблизительно по линии совр. Искилип-Чанкыры-Болу.

Западнее Пафлагонии Геродот предполагал земли вифинцев и мариандинов.

На реальный характер геродотовой локализации Пафлагонии указывают сведения, дошедшие до нас в «Географии» Страбона. Так, согласно Страбону, Пафлагония делилась на внутреннюю и приморскую области материка (XII,3,9). В приморской Пафлагонии находились Амастрия[50] (совр. Амасра), «длинный берег» Эгиала, мыс Карамбиса (совр. Керемпе-Бурну), Кинолис

[46] Город Тиос (совр. Гисарониу) находился вблизи истоков р. Парфений.

[47] Точное определение местоположения Армене не удается. Обычно ее ищут к западу от Синопы.

[48] Гамкрелидзе А. Сведения Помпония Мелы о Грузии. — Грузинское источниковедение. Тбилиси, 1965, т. I, с. 27—29. На груз. яз.

[49] См., например, Strabo. XII, с. 39.

[50] По свидетельству Страбона, название «Амастрия» было присвоено четырем древним поселениям (XII, 111,10, ср. J11, 11,851-855).

(совр. Киноглу), Антикинолис, Абонутейх, Армене и Синопа (XII, III, 10-12), а во внутренней — Гангры (совр. Чанкыры) (XII, 111,41). С востока с Пафлагонией граничили левко-сирийцы, с юга — фригийцы, с запада — мариандины и вифинцы, а с севера — Понт Эвксинский (XII, 111,9).

Как мы убедились выше, сирийские каппадокийцы[51], территориально связанные с матиенами, также были непосредственными соседями пафлагонцев. Одна группа источников, отражающих древнейшую картину расселения сирийских каппадокийцев, помещает их в область, находящуюся к западу от р. Галис, а Синопу представляет нам как город сирийцев (reps. ассирийцев). Так, например, согласно «Аргонавтике» Аполлония Родосского, интересующие нас племена жили к востоку от Карам-биса и к западу от рек Ирис (совр. Ешилы-Йрмак) и Галис (11, 945-965). По свидетельству Каллисфена (IV в, до н. э.), сирийцы, вдоль р. Парфений, были соседями кавконов (Strabo, XII, 111,5), а в свете сведений, сохранившихся у Псевдо-Скимна Хиосского (II—I вв. до н. э.), Страбона[52], Плутарха[53] (I в. н. э.) и Дионисия Периэгета (II в. н. э.)[54], сирийцы жили когда-то в г. Синопа и его окрестностях.

Отражающими ситуацию, сложившуюся в более раннюю эпоху, являются, очевидно, и сохранившиеся у Геродота и Псевдо-Скилакса Кариандийского те сведения, в свете которых сирийцам принадлежала территория, простираю-щаяся как к западу, так и к востоку от р. Галис.

---

[51] Д. Гарстанг из следующих названий, обозначающих каппадокийцев — «сирийские каппадокийцы», «белые сирийцы» («левко-сирийцы»), «ассирийцы», — предпочтение отдает первой форме, что представляется совершенно справедливым.

[52] Каухчишвили Т. С. Сведения греческих писателей о Грузии, I, с. 99; XII, III, 5.

[53] Плутарх. Избранные параллельные биографии. Тбилиси, 1967, т. I, с. 80. На груз. яз.

[54] Каухчишвили Т. С. там же, с. 159.

По сведениям Геродота, сирийцы занимали земли от р. Фермодонт (совр. Термесу) до Парфения (1,202). А по данным Псевдо-Скилакса Кариандийского, владения сирийцев на востоке простирались до Ясонии (совр. Ясун-Бурун), после которой начиналась страна халибов, а на западе — до Тетрака, т. е. до страны пафлагонцев (88—90)[55].

В сочинениях Геродота и некоторых других авторов сохранился еще один, более поздний, вариант описания западной границы страны сирийцев. Согласно Геродоту и Страбону, граница сирийцев (левко-сирийцев) и пафлагонцев проходила вдоль верхнего течения р. Галис (Herodotus, I, 6, 72, 76 и др.; Strabo, XII, III,9, 12). А по свидетельству Скимна Хиосского и того же Страбона, город Амис принадлежал левко-сирийцам[56].

В пользу приведенных выше сведений относительно расселения сирийских каппадокийцев в VI—V вв. до н. э. к востоку от р. Галис, вероятно, говорит и один фрагмент сочинения Гекатея Милетского. Говоря о левко-сирийцах, Стефан Византийский дважды приводит данные Гекатея Милетского: в связи с упоминанием левко-сирийского города Теирия («Теирия, город левко-сирийцев, Гекатей (говорит) в «Азии»)[57], и города Хадисии («Хадисия город левко-сирийцев», Гекатей во второй книге «Генеалогий» говорит: «Фемискира — равнина от Хадисии до Фермодонта»)[58]. По первому

---

[55] Каухчишвили Т. С. Сведения греческих писателей о Грузии, I, с. 99; Strabo. XII. 111,9.

[56] Там же, с. 51.

[57] St. Byz., s. Τείρια, FGH, fr. 201; см. также RE, V. I, 1934, с. 132. Поскольку один из вариантов названия каппадокийцев — левко-сирийцы — впервые встречается у Эфора (IV в. до н. э.), предположение Г. Гозалишвили о том, что используемая Стефаном Византийским форма «левко-сириец» не исходит от Гекатея, представляется нам правомерным (см. Гозалишвили Г. К. Митридат Понтийский. — Тбилиси, 1962, с. 125, 126, прим. 3. На груз. яз.).

[58] St. Byz., s. *Χαδισία;* FGH, fr. 200; ВДИ, 1947, № 1, с. 301.

фрагменту Гекатея достаточно трудно представить, куда именно помещает греческий автор этот город сирийцев (ни один другой автор не упоминает город под названием «Теирия»). Но достаточно информативен с этой точки зрения второй фрагмент Гекатея, поскольку в нем вместе с Хадисией упоминаются «река Фермодонт» (тождественность которой с современной Термесу общеизвестна) и «равнина Фемискиры», хорошо локализуемая с помощью Страбона и других авторов. Так, по сведениям Страбона равнина Фемискиры (т. е. равнина амазонок) охватывала ту часть Припонтийской области, которую орошали реки Фермодонт и Ирис (1,111,6). Равнина Фемискиры делилась на две части, одна из которых была расположена на побережье Черного моря, а другая — внутри страны — простиралась до Понтийских гор (XII, III, 15) и граничила с востока с областью Сидены (вблизи совр. Булемана) (XII, III, 16)[59].

Сопоставляя данные Страбона о местоположении равнины Фемискиры со вторым фрагментом Гекатея, легко убедиться, что нет никаких оснований искать город Хадисию на восточной границе равнины Фемискиры (к востоку от р. Фермодонт), поскольку в этом случае р. Ирис и территория между нею и р. Фермодонт окажутся вне пределов равнины Фемискиры, что противоречит данным Страбона относительно локализации этой равнины.

Все вышесказанное дает нам основание считать, что упоминаемая Гекатеем Хадисия была расположена к западу от р. Ирис, в области между нею и р. Галис. Такую локализацию Хадисии, помимо вышеуказанного, подтверждает также фрагмент из «Понтийского Периплуса» Мениппа Пергамского, согласно которому (как сообщает Стефан Византийский) от Ликастии до Хадисии, а также до реки под этим же названием расстояние — 150 стадий

[59] Страбонову локализацию равнины Фемискиры подтверждает и Аполлоний Родосский (см. Ap. Rhod., Arg., 11, 965-1000).

(приблизительно 25 км), а от Хадисии до р. Ирис — 100 стадий (приблизительно 17 км)[60]. Следует принять во внимание и то, что Аполлоний Родосский упоминает Хадисию и Ликастию в связи с амазонками, живущими на равнине Фемискиры (II, 996-1000)[61].

Третьим соседним народом пригалийских матиенов были фригийцы, которые, согласно второй песне «Илиады», являлись союзниками Трои. Их родина, по Гомеру, находилась в «дальней Аскании» (II, 862, 863). Относительно местоположения Фригии «Илиада» доносит до нас и другие заслуживающие внимания сведения: в третьей и шестнадцатой песнях говорится, что фригийцы жили вблизи р. Сангарий (III, 184-190; XVI, 716-719). В поэме содержатся и косвенные данные, помогающие локализовать Фригию. С этой точки зрения прежде всего заслуживает внимания тот факт, что в содержащих название «Фригия» контекстах Гомер часто упоминает Меонию (Лидию) (III,461; X, 430; XVIII, 290, 291), соседство которой с Великой Фригией хорошо известно по письменным источникам V—IV вв. до н. э. и более позднего времени[62].

Как отмечалось выше, восточная граница Фригии, согласно Геродоту, проходила вблизи р. Галис (I,72). Кроме того, из данного Геродотом описания маршрута похода Ксеркса хорошо видно, что из Каппадокии во Фригию можно было попасть лишь переправившись через р. Галис (III,26).

---

[60] St. Byz., s. *Χαδισία*, FGH, fr. 200. Предложенный нами вариант локации Хадисии (Хазарадзе Н. В. Геродот и вопрос локализации матиенов, с. 127, 128). Н. Ломоури считает убедительным (см. Ломоури Н. Ю. К истории Понтийского царства. Тбилиси, 1979, т. I, с. 135).

[61] Также см. Каухчишвили Т. С. Сведения греческих писателей о Грузии, I; ср. Гамкрелидзе А. Сведения Помпония Мелы..., с. 29.

[62] Herodotus, I, 72; V, 49; VII, 72. В связи с вопросом локализации гомеровой Фригии см. Körte A. Gordion, Berlin, 1902, 13 и след.; Albright W. F. Some Orientall Glosses on the Homeric Problem, AJA, 1950, No. 54, p. 173, a. a.

Заслуживает внимания и то, что в отрывке, содержащем описание так называемой «Царской дороги», Галис упоминается как пограничная река (V, 52).

По представлению Геродота, ближайшими соседями Фригии были: с востока — Каппадокия, с севера — Пафлагония, с юго-запада — Кария, а с запада — Лидия. Пограничным пунктом между Лидией и Фригией греческий историк называет г. Кидрары (VII, 30).

В сочинениях Геродота сохранилось еще несколько важных сведений, которые нельзя не учитывать при локализации Фригии. В частности, при описании похода Ксеркса греческий историк называет порода Фригии: Келены, Анаву и Колоссы (VII, 30). Келены он помещает у истоков рек Меандра (совр. Большой Мендерес) и Катарракта (VII, 26), а город Анаву — вблизи озера того же названия (совр. Аджи-Гиол)[63]. Кроме того, Геродот, в отличие от Гомера, при упоминании Фригии не называет ни р. Сангарий, ни какой-либо другой близлежащий пункт. Несмотря на это, некоторые данные Геродота, хотя и косвенного характера, и прежде всего неоднократное упоминание Гордия и Мидаса (I,14,35 и др.), связанных в древнегреческой устной и письменной традиции с находящимися именно у р. Сангарий городами Гордион и Мидаеон, позволяет нам думать, что верхнее и среднее течения р. Сангарий греческий историк считал территорией Фригии.

Ксенофонт (IV в. до н. э.), помещая, как и Геродот, Фригию между Лидией и Каппадокией[64], приводит и новые данные относительно локализации Фригии. Так, как сообщает «Анабасис», Иконион (совр. Конья) находился на границе

---

[63] Озеро Анава локализуется вблизи того озера, которое, согласно письменной традиции позднеантичного времени, называлось «Асканией» (см. Arr. Anab. Алех., I, 29,1). В связи с этим возникает вопрос: не эту ли Асканию подразумевает автор «Илиады», когда говорит, что фригийцы пришли из «дальней Аскании»? (см. Jl1., II,862, 863).

[64] Xenoph, Anab., I,2,5; I,9,7; XII, 8, 25; Hel. XII, 4, 16; XIII, 6, 7.

Фригии и Ликаонии (1,2,19). Согласно же «Истории Греции», Гордион, расположенный на побережье р. Сангарий, принадлежал фригийцам (1,4,1).

В числе городов Фригии, вместе с упомянутыми Геродотом Колоссами и Келенами, Ксенофонт дополнительно называет Пельты, Кастропедион, Тимбрион, Тиреион и вышеупомянутые Иконион и Гордион[65].

Таким образом, можно заключить, что в свете приведенных данных Великая Фригия занимала внутренние районы Малой Азии, территорию между верхним и средним течениями рек Меандр и Сангарий. К востоку от нее находилась Каппадокия и Ликаония, к западу — Лидия, к юго-западу — Кария, к югу — Писидия, а к северу — Пафлагония. С такой локализацией Фригии согласуются и сведения авторов позднего времени: по свидетельству Страбона, Эфор говорил, что писидийцы, мисийцы, халибы, фригийцы и милийцы живут «в глубине страны» (Strabo, XIV, 5, 23). И сам Страбон считал, что с Великой Фригией граничат Мисия, Лидия, Кария, Писидия, Каппадокия, Пафлагония и Вифиния; ему известны такие древнефригийские города, как «Гордион, Мидаеон и Келены»[66]. Страбон сообщает и новые детали для локализации Великой Фригии. Так, например, он упоминает Каруры — город на границе Карии и Фригии (XII,VIII, 17). Из «Географии» мы узнаем также, что озеро Татта (совр. Туз-Гиол) находилось в области, соседней с Великой Фригией (XII,V,4), что Апамея и Лаодикея были самыми крупными городами Великой Фригии (XII, VIII, 13-16) и т. д.

Таким образом, исходя из вышеизложенного, представляется правомерным поместить интересующих нас матиенов внутри излучины р. Галис, к югу и западу от линии

---

[65] Xenoph., Anab., I, 6—9; Hel., I, 4,1.

[66] Согласно греческому географу, в I в. до н. э. — I в. н. э. вышеназванные города уже утратили свое былое значение (см. Strabo, XII, V, 4; XIII, VIII, 16).

совр. Чорум-Зиле-Токат. В пользу такой локализации говорит и следующее: согласно Стефану Византийскому, один из городов матиенов— Гиопэ — был расположен по соседству с Гордиями. А при изучении топонимики Малой Азии становится очевидным, что географические названия с корнем «горд» («Гордион», «Гордутейхос», «Гордоруниос», «Гордукоме», «Мане-Гордус» и др.)[67] были распространены именно в том секторе Великой Фригии, который с юга прилегал к Пафлагонии, а с востока — к бассейну р. Галис.

Следовательно, мы определили местоположение страны матиенов, упомянутой во втором фрагменте Гекатея Милетского и в одной из групп сведений Геродота. Теперь возникает вопрос, идентичны ли матиены, упомянутые в дошедших до нас фрагментах Гекатея (точнее, матиены, живущие по соседству с пафлагонцами, сирийскими каппадокийцами и фригийцами), и матиены, земли которых граничили со страной мосхов? Чтобы ответить на этот вопрос, необходимо локализовать тибаренов — ближайших соседей геродотовых мосхов.

Греко-римские и византийские авторы помещают тибаренов между моссиниками и халибами. Сообщение о соседстве тибаренов и моссиников впервые встречаем в фрагментах «Описания Земли» Гекатея Милетского. Стефан Византийский пишет: «Гекатей в «Европе»[68] (говорит): «с тибарами (вариант — тибаренами) с востока граничат моссиники: в их стране имеется город Хойрадес»[69]. Ряд авторов страну тибаренов территориально связывают с землями

---

[67] Romsay W. M. Historical Geography of Asia Minor. London, 1890, p. 210, 244, 246, 421-422. a. a.

[68] По мнению Н. Ломоури, данные Гекатея о тибаренах взяты не из «Европы», а из «Азии», что совершенно правильно (см. Ломоури Н. Ю. Сведения греческих логографов..., с. 30, прим. 5).

[69] St. Byz., s. Χοιράδες. — ВДИ, 1947, № 1, с. 309; Ломоури Н. Ю. Сведения греческих логографов..., с. 30.

халибов и моссиников. Так, например, Псевдо-Скилакс Кариандийский при описании Южного Причерноморья сперва упоминает моссиников («...после макронов есть племя — моссинойки. Порт Зефирий, эллинский город Хойрадес, остров Ареса. Они живут в горах»), затем — тибаренов и халибов («...после моссиников есть племя — тибарены... после тибаренов есть племя — халибы, закрытый порт — Генетис, эллинский город Стаменея и эллинский акрополис — Ясония»)[70]. Такую локализацию племени тибаренов дают также Ксенофонт, Аполлоний Родосский, Помпоний Мела, Плиний Гай Секунд, Псевдо-Скимн Хиосский, Дионисий Периэгет, Гай Флакк, Аммиан Марцеллин, Стефан Византийский, Евстафий и другие[71]. Сведения некоторых из названных авторов представляют для нас большой интерес. Так, по данным «Анабасиса» Ксенофонта, земля тибаренов охватывала близлежащие районы Котиоры (совр. Орду) по побережью Черного моря. Она простиралась до верховьев совр. Месудие и Термечая[72]. А согласно «Аргонавтике» Аполлония Родосского, соседние с халибами тибарены жили «выше» (ὑμερ) мыса Генета, принадлежавшего Эвксинскому Зевсу[73]. Псевдо-Скимн Хиосский соседних с моссиниками

[70] Ps. Scyl., 86, 87, 88; ВДИ, 1947, № 3, с. 243; Каухчишвили Т. С. Сведения греческих писателей о Грузии..., т. I, с. 50.

[71] Xenoph., Anab., V, 5,1, a. a. Ap. Rhod-, Arg., II, 100; Ps. Scymn., 911—916; Pomp. Mel., I, 106; Plin. Sec. VI, II., Dion. Per., .761—777; St. Byz., s. *Τιβαρηνία;* Eust., 767; Микеладзе Т. К. «Анабасис» Ксенофонта (сведения о грузинских племенах). Тбилиси, 1967, с. 106 и след. На груз. яз.; ВДИ, 1947, № 3, с. 280, 281, 288; Каухчишвили Т. С. Сведения греческих писателей о Грузии..., I, с. 97, 98; Гамкрелидзе А. Сведения Помпония Мелы..., с. 28, 29; ВДИ, 1947, № 3, с. 313; 1949, № 1, с. 273; 1949, № 2, с. 287; Каухчишвили Т. С. Сведения греческих писателей о Грузии..., I, с. 1167—169; ВДИ, 1948, № 1, с. 241; 1949, № 2, с. 343; 1949, № 3, с. 286.

[72] Микеладзе Т. К. «Анабасис»..., с. 52.

[73] Аполлоний Родосский. Аргонавтика (Пер., введение и прим. Г. Ф. Церетели). Тбилиси, 1964, с. 92, 93.

тибаренов располагает к западу от Керасунта. Он пишет: «Керасунт, колония синопцев; до этого места простирается необитаемый остров, название которому Арес. По соседству проживает племя — тибарены»[74].

Из фрагмента, содержащего описание вооружения войска Ксеркса, вытекает, что среди перечисленных племен соседями тибаренов были, по всей вероятности, мосхи («У мосхов на голове были деревянные шлемы... Тибарены, макроны и моссиники шли в поход вооруженными, как мосхи. Начальником их были: у мосхов и тибаренов — Ариомард, сын Дария и Пармисы, дочери Смердиса, внучки Кира; у макронов же и моссиников — Артаикт, сын Херасмия, который был сатрапом на Геллеспонте»).

Интересные сведения для локализации страны тибаренов содержатся и у Страбона; по представлению греческого географа, тибарены (вариант тибараны), халды и саны жили «выше» Фарнакии и Трапезунта, вплоть до Малой Армении. Страбон говорит: «Выше Трапезунта и Фарнакии жили тибарены, халды и соаны, которых раньше называли макронами. (Тут же) Малая Армения». Далее читаем: «Выше мест, расположенных вблизи Фарнакии и Трапезунта, находятся тибарены и халды вплоть до Малой Армении». Сведение Страбона о территориальной близости Малой Армении и страны тибаренов повторяет также и позднейший комментатор сочинения Дионисия «Описание земли» — Евстафий[75].

Исходя из вышесказанного, тибаренов следует искать на территории, простирающейся от г. Котиоры до Понтийских гор. Поскольку к востоку от них, как правило, помещают моссиников, а к западу — халибов или сирийцев, единственно правильной может быть такая локализация, согласно которой

[74] Ps. Scymn., 911—915; Каухчишвили Т. С. Сведения греческих писателей о Грузии..., I, с. 96, 97.

[75] Eust., 767; ВДИ, 1948, № 1, с. 255.

страну мосхов следует искать к югу от тибаренов, в районе совр. Токата, Карахисара и Гюмюшхане.

Сопоставив представленные локализации тибаренов и мосхов с локализацией матиенов, упомянутых во втором фрагменте Гекатея, убеждаемся, что в дошедших до нас фрагментах Гекатея подразумевается одно и то же объединение матиенов. С этой точки зрения, прежде всего заслуживает внимания то, что территория, отведенная нами геродотовым мосхам, находится по соседству со страной матиенов из второго фрагмента Гекатея (как было показано, эту последнюю следует искать к югу от линии совр. Чорум-Зиле-Токат, а мосхов—в районе совр. Токата, Карахисара и Гюмюшхане). Интересно и следующее: в сохранившемся в «Хорографии» Помпония Мелы сведении, относящемся к более ранней эпохе, тибараны (т. е. тибарены) помещаются по соседству с матиенами — матианами[76]. По свидетельству Стефана Византийского, Эфор помещал халибов и левко-сирийцев к западу от тибаренов[77]. А эти последние, как показал нам анализ геродотовых сведений (I,72; VII,72, 73), территориально были связаны с матиенами.

Выше отмечалось, что для локализации гекатеевых мосхов обязательно определить не только местонахождение соседних с ними матиенов, но, хотя бы приблизительно, наметить границы территории, которую могли занимать племена, называемые «колхскими». Возникает вопрос, есть ли у нас какие-либо веские основания поместить именуемые «колхскими» племена в регион совр. Токата, Карахисара и Гюмюшхане, где, как мы полагаем, в VI—V вв. до н. э. жили мосхи? К сожалению, в дошедших до нас фрагментах сочинения самого Гекатея Милетского отсутствуют какие-либо прямые указания относительно интересующего нас вопроса.

---

[76] Pomp. Mel., Chor., I, 13, 106; Гамкрелидзе А. Сведения Помпония Мелы..., с. 23—29.

[77] St. Byz., s. Τιβαρηνία. ВДИ, 1948, 3, с. 327.

В этих фрагментах термины «колхи» или «Колхида» не засвидетельствованы, однако слово «колхский» подтверждено дважды: в рассматриваемом фрагменте вместе с мосхами и в связи с кораксами, жившими вблизи северной границы Колхиды[78]. Более того, поскольку в произведениях Гекатея достаточно ясно отображена этническая картина полосы Причерноморья к югу от устья р. Чорохи (по данным фрагментов «Описания земли» Гекатея Милетского, этот регион занимали бехейры, хои и дидзеры), можно сделать следующий вывод: Гекатей Милетский, в отличие от Геродота, вообще ничего не знал о нахождении колхов или Колхиды к югу от устья р. Чорохи[79].

Однако фрагмент Гекатея, содержащий описание мосхов, как видно, не может служить подтверждением такого вывода. Как свидетельствует Стефан Византийский, Гекатей Милетский считал мосхов «колхским племенем», называя их при этом соседями матиенов. Последнее само по себе говорит о том, что, по представлению Гекатея, ареал распространения термина «колхский» («колхи») включал в себя и регион к югу от устья р. Чорохи. Дело в том, что пока что не обнаружено ни одного сведения, позволяющего поместить племена, известные под названием «матиены», не только в районе нижнего, но и к северу от верхнего течения р. Чорохи.

---

[78] По мнению М. Инадзе, кораксы и их соседи колхи занимали территорию на севере и северо-западе от совр. Сухуми между совр. Адлером и Сухуми (см. Инадзе М. П. К вопросу об этническом составе..., с. 145, 146).

[79] Меликишвили Г. А. К истории древней Грузии, с. 62 и след.; Ломоури Н. Ю. К вопросу о государстве лазов. — Мацне (сер. ист...), 1964, № 5, с. 7,1; его же. К пониманию терминов «Колхида» и «колхи».— Труды Тбилисского гос. универ., 1971, 1 (138), с. 19—31 и след.; Инадзе М. П. О времени образования колхидского царства по данным древнегреческих авторов. — Вопросы древней истории. Тбилиси, 1973, IV, с. 159.

Таким образом, если обе части фрагмента («Мосхи — колхское племя», «Мосхи живут по соседству с матиенами»), засвидетельствованные в «Этнике» Стефана Византийского, действительно проистекают из сочинения Гекатея, можно сделать вывод, что греческий логограф имел в распоряжении данные, свидетельствующие о распространении колхов далеко по направлению к югу. Это соображение приобретает особую значимость, если принять во внимание, что «История» Геродота (которая повторяет не одно подтвержденное в сочинении Гекатея сведение) донесла до нас весьма интересные данные о глубоком территориальном проникновении колхов (Колхиды) в VI в. до н. э. в южном направлении.

В связи с этим заслуживает внимания следующее: согласно Геродоту, между Мидией и Колхидой находилось только одно племя — саспейры («А от Колхиды до Мидии — не дальше, только между этими странами живет одна народность — саспейры. Минуя их, можно попасть в Мидию») (I, 104). Колхов, как соседей саспейров, Геродот называет и при перечислении народов, живущих между Черным и Красным морями. Греческий историк говорит: «Персы живут в Азии вплоть до Южного моря, называемого Красным. К северу от них обитают мидяне, выше мидян — саспейры, выше саспейров — колхи, граничащие с Северным морем, куда впадает река Фасис. Эти четыре народности занимают область от моря до моря» (IV, 37).

О связях колхов с саспейрами свидетельствует Геродот и при описании участников походов Ксеркса. Выясняется, что сасперы и аллародийцы были вооружены «как колхи» («...у колхов же на головах были деревянные шлемы; они носили маленькие щиты из сырой кожи, короткие копья и, кроме этого, еще кинжалы... Аллародии же и саспейры выступали в поход вооруженными, как колхи» (VII, 79). Много других интересных

указаний содержит «История» Геродота о продвижении колхов далеко в южном направлении. С этой стороны заслуживают внимания сведения, согласно которым у колхов и маров в войсках Ксеркса был один общий предводитель («Во главе маров и колхов стоял Фарандат, сын Теаспия» (VII, 79) По свидетельству того же автора, мары, вместе с тибаренами, моссиниками, макронами и мосхами, были объединены в XIX сатрапию Дария.

Внимания заслуживает также сообщение Геродота о том, что живущие вблизи рек Фермодонт и Парфений сирийцы и их соседи макроны «лишь недавно» научились у колхов обрезанию» (II,104). Это еще раз подтверждает вышеприведенные сведения о проникновении колхов в VI в. до н. э. в глубь территорий, расположенных далеко в южном направлении от устья р. Чорохи[80]. Это сообщение содержит еще одну весьма важную для нас деталь — упоминание вместе с колхами макронов и сирийцев (левко-сирийцев), которые, как мы увидели выше, были ближайшими соседями матиенов и тибаренов, территориально связанных с мосхами[81].

---

[80] В связи с указанным сведением И. Джавахишвили писал: «Раньше колхи, должно быть, жили если не по соседству с Фермодонтом и Парфением, то уже во всяком случае где-то поблизости (см. Джавахишвили И. А. Введение в историю грузинского народа, с. 10). Принимая во внимание целый ряд важных моментов и, естественно, опираясь на сведения Гекатея и Геродота, М. Инадзе пришла к выводу, что активизация колхов и расширение сферы их влияния в южном направлении могло иметь место во времена, предшествовавшие воцарению Дария, т. е. не позднее 20-х годов VI в. до н. э. Усилению политического влияния колхов должны были сопутствовать и определенные этнические сдвиги (см. Инадзе М. О. О времени образования..., с. 158—160).

[81] Согласно «Анабасису» Ксенофонта, в IV в. до н. э. племенам, именуемым «колхами», принадлежала территория, находящаяся к югу от нижнего течения р. Чорохи, в районе Трапезунта и Керасунта. Соседями этих колхов с запада были моссиники, с юга — дрилы и макроны. По предположению Т. Микеладзе, южная граница земель живших в районе Трапезунта и Керасунта колхов проходила через Понтийский Тавр,

Таким образом, вышеприведенные данные не противоречат локализации гекатеевых мосхов в районе совр. Токата, Карахисара и Гюмюшхане. Полностью согласуется с такой локализацией основное требование сообщения Геродота, согласно которому, мосхи жили по соседству со страной тибаренов, расположенной между совр. Орду и Понтийскими горами (земли последних с севера непосредственно примыкали к территории, отводимой нами мосхам). Предложенная нами локализация территории, принадлежавшей мосхам в VI—V вв. до н. э., значительно уточняет известные в научной литературе варианты локализации «страны мосхов». Наши выводы полностью согласуются со всеми требованиями сведений Гекатея Милетского и Геродота относительно местонахождения племен мосхов. В частности, предлагаемая нами территория расселения мосхов с северо-востока непосредственно граничит со страной матиенов, а с юга соприкасается с землями тибаренов.

северные склоны которого принадлежали колхам, а южные — скифинам (см. Микеладзе Т. К. «Анабасис»..., с. 48—50). Заслуживает внимания и то сведение из «Касандры» Ликофрона (III в. до н. э.), которое дошло до нас в комментариях Иоанна Цеце. Согласно последнему, колхами называли и «азиатских скифов» и «левко-сирийцев» (см. ВДИ, 1977, № 3, с. 368—369; Урушадзе А. В. Древняя Колхида в сказаниях об аргонавтах. — Тбилиси, 1964, с. 309. На груз. яз.).

მოსხების განსახლებისათვის ძვ. წ. VI-V სს.

სტატიაში, ჰეკატე მილეტელის (ძვ. წ. VI ს.), ჰეროდოტე ჰალიკარნასელის (ძვ. წ. V ს.) და სადღეისოდ არსებული სხვა ინფორმაციის გათვალისწინებით, ავტორი იმ დასკვნამდე მიდის, რომ ძვ. წ. VI-V სს. მოსხები, იგივე მესხები დღევანდელი ტოკატ-ყარაჰისარ-გიუმუშხანეს მიმდებარე ტერიტორიაზეა მოსათავსებელი. მოსხების ლოკალიზაციის ავტორის მიერ შემოთავაზებული ამგვარი ვერსია სავსებით ეთანხმება ჰეკატე მილეტელისა და ჰეროდოტეს ცნობების მონაცემებს, რომელთა თანახმად, ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან მოსხებს მატიენების მიწა-წყალი ესაზღვრებოდა, ჩრდილოეთიდან პონტოს მთების გასწვრივ – ტიბარენების, ხოლო დასავლეთით მდინარე ჰალისის აუზში მცხოვრები ტომები, რომლებიც, ასევე, მატიენების სახელით იყვნენ ცნობილი. ძვ. წ. VI-V სს. მოსხების განსახლების ლოკალიზაციის შემოთავაზებული ვარიანტი მნიშვნელოვნად აზუსტებს ამავე საკითხზე სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულ მოსაზრებებს.

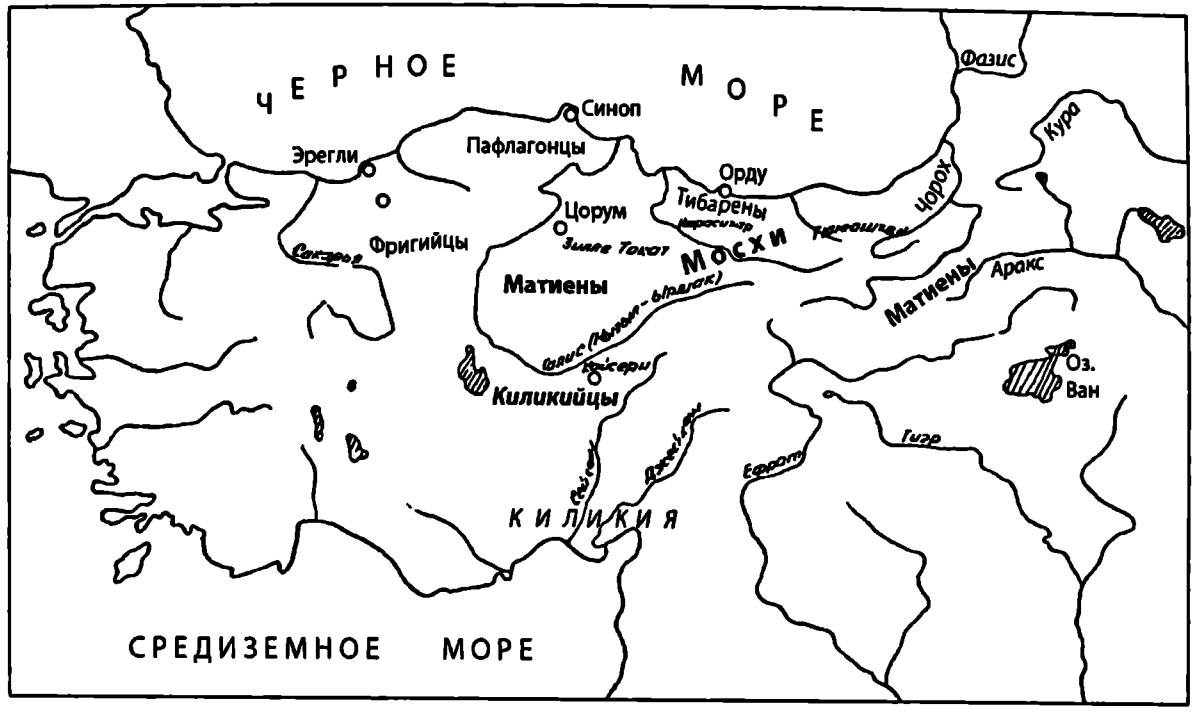

Мосхи в VI-V вв до н.э.

К ЛОКАЛИЗАЦИИ СТРАБОНОВОЙ СТРАНЫ МОСХОВ (Μοσχική)

Помимо греческих авторов VI—V вв. до н. э. мосхи и их страна были знакомы также греко-римским писателям I в. до н. э. — II в. н. э. Среди них наиболее значителен Страбон (I в. до н. э. — I в. н. э.), в «Географии» которого засвидетельствованы два весьма важных для локализации страны мосхов (Μοσχική) сведения:

1. «В стране мосхов над вышеупомянутыми реками (Фазис, Главк, Гипп — Н. Х.) находятся основанные Фриксом святилище Левкофеи и оракул Фрикса, где не приносят в жертву барана. Некогда богатый, в наше время оракул был ограблен Фарнаком и несколько позднее Митридатом Пергамским. Ибо, по словам Еврипида («Троянки», 26), после разорения страны «страдает божество, не жаждет поклонения» [XI, II, 17].

2. «Страна мосхов, в которой находится святилище, делится на три части: одна часть под властью колхов, другая — иберийцев, а третьей владеют армяне» [XI, II, 18].

Вопрос о локализации страбоновой страны мосхов начнем с рассмотрения данных второго сведения. Поскольку, как сообщает Страбон, страна мосхов была поделена на три части между колхами, иберами и армянами, естественно, ее нужно искать у южной границы Колхиды и в регионе соприкосновения территорий Иберии и Армении. Изучение «Географии» Страбона с этой точки зрения показывает, что для локализации страбоновой страны мосхов необходимо уточнить местонахождение Мосхийских гор. Выясняется, что эти горы представляют собой, с одной стороны, южную границу Колхиды (Страбон говорит: «За гениохами находится Колхида, лежащая у подошвы Кавказских и Мосхийских гор»

[XI, II, I][1]) и, с другой стороны, границу между Иберией и Арменией («Так, например, переселение западных иберийцев в области за Понтом и Колхидой, области, которые, по Аполлодору, отделены от Армении Араксом, но скорее рекой Киром (Курой. — Н. Х.) и Мосхийскими горами...» [I, 111, 21]).

Первая попытка локализации Мосхийских гор (Μοσχικὰ ὄρη) принадлежит Вахушти Багратиони. В его сочинении «Описание царства Грузинского»[2] название этих гор неоднократно встречается в разных контекстах. При описании Самцхе-Саатабаго географ сообщает: «Все эти страны совокупно в древних географиях и до (Александра) Македонского пишутся под именем Мосхи, т. е. Месхи, а горы Девабоини, Ириджлу, Калну и Тортоми горою Мосхскою, т. е. Месхийскою»[3]. Несколько ниже автор предлагает и другие разъяснения. Так, «...с севера граничат гора Гадо, или Персати, и гора (лежащая) между Ачарою и Гуриею...»[4]. Здесь же Вахушти уточняет: «Это и суть Мосхийские горы»[5]. В связи с горой Тортоми (совр. Тортум) автор вновь упоминает Мосхийские горы. Он пишет: «Эти горы, что в древних географиях пишутся Мосхийской горой, и есть горы Месхийские — Ириджлуйсская, Тортомская, Шипаклусская и Девабоинская и Испирская»[6]. Как видим, по предположению Вахушти, «древние географы» «Мосхийскими горами», «горой мосхов» называли целый ряд гор, в частности: Калну,

[1] Ср. ВДИ, 1947, № 4, с. 210, 245.

[2] Вахушти. Описание царства Грузинского (Под ред. Т. Ломоури и Н. Бердзенишвили). Тбилиси, 1941 (На груз. яз.). Цитаты в русском переводе в нашей монографии приводятся по следующему изданию: Царевич Вахушти. География Грузии (Введение, перевод и примечания М. Г. Джанашвили). Тифлис, 1904.

[3] Царевич Вахушти. География Грузии, с. 157, прим. 468.

[4] Там же, с. 158.

[5] Там же, с. 158, прим. 472.

[6] Там же, с. 187, прим. 534.

Девабоини, Ириджлу-Ираджлу[7], Тортоми, Шипаклу, Испир (груз. Спери), Гадо и гору между Аджара и Гурией.

Позднее в специальной литературе неоднократно предпринимались попытки интерпретации выдвинутой Вахушти концепции местонахождения Мосхийских гор. В частности, в связи с указанным вопросом А. Хаханашвили писал: «Сопоставляя все сведения Страбона о Мосхийских горах с известием грузинского географа Царевича Вахушти о Мосхийских горах, нужно заключить, что их географическое положение совершенно совпадает и друг друга покрывает. Мосхийские горы тянутся, по Вахушти, от верховьев р. Араке к северу до Лихских гор, составляющих отроги Кавказского хребта»[8].

Как считает С. Джанашиа, данное Вахушти толкование термина «Мосхийские горы» близко мнению П. Услара (согласно последнему, «Мосхийскими горами» назывались как Аджарский хребет, так и Малый Кавказ)[9]. По утверждению П. Ингороква, у Вахушти Батонишвили под названием «Мосхийские горы» подразумевается «водораздельный хребет, который отделяет бассейны Чорохи и Куры от бассейнов Аракса и Евфрата, а также южное ответвление этого главного хребта (ответвление Девабоини)»[10].

Чтобы более полно представить предложенный Вахушти вариант локализации Мосхийских гор, рассмотрим его же сведения о местонахождении тех гор, с которыми он

---

[7] В составленной в 1735 году карте эта гора названа «Кираджлу» (см. Фонд Института рукописей АН ГССР — 2079, карта №3); в карте 1745 года читается «гора Ираджлу».

[8] Хаханов А. С. Древнейшие пределы расселения грузин по Малой Азии (ЗКОИРГО). Тифлис, 1902, XIII, вып. 6, с. 5).

[9] Джанашиа С. Н. Париадр, Скидис, Мосхийские горы. Труды, т. 2, с. 262.

[10] П. Ингороква в подтверждение своей концепции привлекает то место сочинения Вахушти Багратиони, где Мосхийские горы отождествлены с горами Ираджлу, Тортоми, Шипаклу, Девабоини и Испир (см. Ингороква П. Георгий Мерчуле..., с. 485).

отождествляет Мосхийские. Как уже отмечалось, таковыми являются горы Девабоини, Ириджлу, Тортоми, Шипаклу, Испир, Калну, Гадо и горы между Аджара и Гурией. При изучении сочинения Вахушти и им же составленных историко - географических карт выясняется, что из вышеперечисленных горы Девабоини и Ириджлу были самыми южными. Описывая границы Самцхе-Саатабаго, Вахушти сообщает, что «...ширина (этой страны)—от гор Девабоини и Ириджлу и Калну до гор Гадо и Гурии и моря... С юга граничит эту страну гора, ныне называемая Ириджлусскою и Девабоинскую»[11].

Горы Девабоини и Ириджлу Вахушти вновь упоминает при описании границ Басиани. Выясняется, что горы эти были естественной границей Басиани. Автор говорит: «А Басиани граничит: ...с запада гора Ириджлу-Девабоини; с севера — гора Ириджлу-Калну; с юга — гора, спустившаяся с Девабоини, Армянская гора»[12]. Как видно из описания, Ириджлу-Девабоа область (Тортоми. — Н. Х.) граничит гора Ириджлу-Девабоини, которая тоже безлесна»[13]. Согласно Вахушти, гора Девабоини служила естественной границей и для Гурджи-Богаза[14]. В сочинении Вахушти находим еще два важных указания для локализации Ириджлу-Девабоини. В частности, выясняется, что истоки р. Тортоми находились в горах Девабоини, а р. Чорохи — в горах Ириджлу[15].

---

[11] Царевич Вахушти. География Грузии, с. 157, 158.

[12] Там же, с. 183.

[13] Та м же, с. 187.

[14] «На запад от сего (Тортума) и за горою Шипаклу находится бассейн Гурджи-Богаза или Сакартвелос-кели. Когда турки покорили Эрзерум, с того времени они дали (стране) такое имя. Длиною она (река ущелья) от горы Девабоини до р. Спери (р. Спери, совр. Чорохи. — Н.Х.), вытекает из горы Девабоини, идет от юга к северу» (Царевич Вахушти. География Грузии, с. 187, 188).

[15] Вахушти указывает: «Ныне же начинаем с Кларджети. И в этой стране наибольшая река есть Чорох. Она вытекает из горы Ириджлу и идет от юга к северу, сделав маленький уклон к востоку до моста Хварамзе» (Царевич Вахушти. География Грузии, с. 172).

Горы Тортоми, Шипаклу и Испир Вахушти ищет вблизи Ириджлу-Девабоини, что хорошо видно из следующего: гора Тортоми, которая начиналась от горы Ириджлу, соединяясь с горой Испир (точнее, с крайними северо-восточными склонами этой горы), отделяла от Тао область Тортоми[16]. Территориальная близость гор Тортоми и Испир подтверждается и следующим: «А выше Артвини, — говорит Вахушти, — притекает в Чорох с запада речка, которая вытекает из Тортоми-Испирской горы, идет к востоку»[17]. Для локализации близлежащей к Тортоми горы Испир имеет значение указание Вахушти, согласно которому р. Тортоми вплоть до слияния с р. Испир пересекала гору Спери[18].

Помимо соприкасающейся с Тортоми горы Испир Вахушти известна и гора Испир, находящаяся «напротив» (Если первая из вышеупомянутых гор Испир, находясь между областью Испир и Тортомским ущельем, охватывала область Испир с юга, то вторая отделяла ту же область от Порчхийского ущелья с севера)[19]. Таким образом, по данным Вахушти, гора Испир, расположенная «между Испир и Тортомским ущельем», граничила с Испирской областью с юга, а расположенная «между Порчхийским ущельем и Испир» — с севера.

Как уже отмечалось, Вахушти Багратиони гору Шипаклу помещает в районе, охватывающем Тортоми-Испирские горы. Локализовать гору Шипаклу помогают и некоторые другие указания Вахушти. Например, согласно одному из них, известный Хахульский монастырь находился на склоне горы Шипаклу[20], а согласно другому — ущелье Гурджи-Богаз примыкало к горе Шипаклу с запада[21]. Вахушти помещал её к востоку от Ириджлу как продолжение этой последней. О горе

[16] Там же, с. 186, 187.
[17] Там же, с. 178.
[18] Там же, с. 185.
[19] Вахушти. Описание царства Грузинского, с. 139.
[20] Вахушти. Там же, с. 140.
[21] Там же, с. 141

Калну в сочинении Вахушти находим и другое сведение. Выясняется, что с юга она непосредственно граничила с горой Арсиани. Описывая границы Кола, Вахушти сообщает, что «Колу граничит: с востока гора Карсская, лежащая от горы Калну до горы Ниалискури... С запада граничит Колу гора Арсиани, ныне именуемая горою Калну, через которую переходят дороги в Бана, Артанудж»[22]. Местоположение Калну значительно уточняют и следующие данные. Согласно Вахушти, Кура берет начало на горе Калну[23]; с этой же горы стекает один из притоков р. Чорохи — Бана-Фанаскерт[24].

Относительно гор между Аджара и Гурией и Гадо, или Персати, сочинение Вахушти содержит следующие сведения. Как было отмечено, описывая Самцхе-Саатабаго, Вахушти заключает, что южная граница этого региона проходила по линии гор Ириджлу-Девабоини, а северная — вдоль Гадо, или Персати, и горы между Аджара и Гурией[25]. Сам термин «гора между Аджара и Гурией» указывает, что ее следует искать на границе Аджара и Гурии. В связи с этим заслуживают внимания следующие сведения. При описании Аджара Вахушти указывает: «...граничится (Ачара): ...с севера — горою между Гуриею и Ачарою (тою), откуда переходят дороги в Гурию»[26], а при описании Гурии читаем: «...Гурию эту граничат: ...с юга — река Чорох и маленькая гора, спустившаяся с Персати к западу между Ачарой и Гурией»[27]. Таким образом, у нас есть основание полагать, что «гора между Аджара и Гурией» представляет собой западные (точнее, юго-западные) отроги горы Персати, или Гадо. Эта последняя, по разъяснению самого Вахушти, является продолжением

---

[22] Царевич Вахушти. География Грузии, с. 172.
[23] Вахушти. Описание царства Грузинского, с. 33, 123, 133.
[24] Там же, с. 138
[25] Там же, с. 122.
[26] Царевич Вахушти. География Грузии, с. 173.
[27] Там же, с. 238.

Лихской горы в южном направлении[28]. На склонах Гадо, или Персати, берут начало воды Саджавахо и Хана, которые впадают с юга в Риони[29].

Таким образом, изучение содержащихся в сочинении Вахушти сведений и им же составленных историко-географических карт ясно показывает, что одна часть обозначавшихся «Мосхийскими» гор (Калну, Девабоини, Ириджлу, Тортоми, Шипаклу, Испир) локализуется на крайней южной границе исторического Месхети (на месте водораздельных хребтов между бассейнами рек Чорохи и Араке, Чорохи и Кура), а вторая часть (горы между Аджара и Гурией и Гадо, или Персати)—у северной и северо-западной границы того же Месхети (в крайнем западном секторе современного Малого Кавказа).

В начале 50-х гг. XX века вопрос локализации Мосхийских гор специально был изучен С. Джанашиа. На основе скрупулезного анализа сведений Страбона и других древних авторов (Плутарха, Клавдия Птолемея) он пришел к выводу, что: «1) Париадр, Скидис и Мосхийские горы (в письменных источниках античного периода названия этих гор часто упоминаются рядом друг с другом. — Н. Х.) являются частями одного и того же хребта — Восточно-Понтийского; 2) Мосхийские горы — часть, тянущаяся с нижнего течения Чорохи до района Трабзон (Трапезунд); Байбурт, Скидис — часть, тянущаяся над Трабзоном и Гиресуном (Керасунт, древняя Фарнакия); Париадр — продолжение Скидиса с направлением на юго-запад, водораздельный хребет Келькитчая и Кызыл-Ирмака...»[30]. Париадр, замечает автор, самая западная часть Восточно-Понтийского хребта, которая, по представлению Страбона, начинается в районе Фанис-Терме и тянется к западу.

---

[28] Вахушти. Описание царства Грузинского, с. 149, 150.

[29] Там же, с. 122, 144, 149, 150, 163

[30] Джанашиа С. Н. Париадр, Скидис, Мосхийские горы, с. 269, 270.

П. Ингороква помещает Мосхийские горы на месте водораздельных хребтов бассейнов рек Араке и Евфрат, Чорохи и Кура. Ученый заключает: «Ясно, что «Мосхийскими горами» называли водораздельный хребет, к которому с одной стороны подступает ущелье Аракса, а со второй стороны — Кура и Чорохи. Этот хребет, начинаясь на северо-востоке от Джавахети, тянется к юго-западу вплоть до Спери (до слияния с «Шквидиси»), а его южные отроги доходят до вершин Бингели (пересекая отроги Девабоини). Именно к этим горам примыкает территория бохов — Карин, Басиан-Вананд и кантон бохов»[31].

Основание для такой локализации Мосхийских гор П. Ингороква находит в сведениях Страбона и Клавдия Птолемея. Ученый прежде всего обращает внимание на сообщение Птолемея [V, 12,91: «Области Армении в части, заключающейся между реками Евфратом, Киром и Араксом, суть следующие: у Мосхийских гор — Катарзенская, выше так называемых бохов; вдоль реки Кира — Гогарена и Отена; вдоль реки Аракса — Колтена и ниже ее Содукена; у гор Париадра — Сиракена и Сакасена». По мнению П. Ингороква, поскольку в приведенном отрывке шесть из семи названных областей (в частности, Гогарене, Отене, Колтене, Содукене, Сиракене и Сакасене) локализуются в ущельях рек Кура и Араксе, расположенную у Мосхийских гор Катарзене следует искать в ущелье р. Евфрат. Согласно ученому, правомерность локализации Мосхийских гор и Катарзене в районе означенного ущелья подтверждает и то, что бохов, которые, по Клавдию Птолемею, жили близ Катарзене, Стефан Визан-

---

[31] П. Ингороква опирается на свои же переводы сочинения Клавдия Птоломея (см. Ингороква П. Георгий Мерчуле..., с. 428); ср. ВДИ, 1948, № 2, с. 255. Мы же пользовались в основном переводом Н. Ломоурн (см. Ломоури Н. Ю. «Географическое руководство» Клавдия Птолемея. Сведения о Грузии. — В кн.: Материалы по истории Грузии и Кавказа. Тбилиси, 1955, вып. 32 (на груз. яз.).

тийский помещает в окрестностях города Карина (совр. Эрзурум), «от границы ущелья Евфрата до границы ущелья Куры»[32]. По предположению П. Ингороква, в пределах страны бохов следует поместить также и крайнюю южную часть Тао, территория которой включала верховья р. Олтиси (эту последнюю, по утверждению исследователя, позднее стали называть «Боха», или «Буха», то же что и «Бухатакури», ср. «Бугатакури»)[33].

П. Ингороква попытался также определить крайнюю западную границу горной системы, известной под названием «Мосхийские горы»[34]. С этой точки зрения исследователь счел заслуживающим внимания, с одной стороны, свидетельство Страбона, что Мосхийские горы сливаются с горой Скидис, а с другой — Клавдия Птолемея, согласно которому Мосхийские горы в западном направлении достигают Каппадокийского Понта. На основании этих двух сведений П. Ингороква пришел к выводу, что «Мосхийскими горами назывался тот водораздельный хребет вплоть до крайней западной границы ущелья Чорохи, который достигает склонов горы Шквитиси (Скидис)»[35].

Несколько вариантов локализации Мосхийских гор находим и в новой научной литературе. Н. Ломоури полностью принимает предложенный С. Джанашиа вариант локализации Мосхийских гор[36], Г. Меликишвили эти горы отождествляет с Малым Кавказом[37], Т. Микеладзе отдает предпочтение концепции Вахушти, считая, что его вариант локализации Мосхийских гор точнее всех остальных. По мнению Д. Мусхе-

---

[32] Ингороква П. Георгий Мерчуле..., с. 429; ср. St. Byz., S. Βόνχαι.

[33] Ингороква П. Георгий Мерчуле..., с. 429; там же см. указание на соответствующую литературу.

[34] Там же, с. 485.

[35] Там же.

[36] Ломоури Н. Ю. «Географическое руководство...», с. 50, 60, 61.

[37] Меликишвили Г. А. К истории древней Грузии, с. 104.

лишвили, «в сочинении Страбона наименованием «Мосхийские горы» обозначались две горные системы, одна из которых представляла собой северную границу Месхети, отграничивая последнюю от Колхиды (совр. Месхетский, или Аджара-Имеретинский хребет), а вторая — южную, отделяя Месхети от Армении»[38].

Нами также изучался вопрос локализации Мосхийских гор. Первые результаты нашей работы были доложены широкой аудитории и опубликованы в 1972 г.[39]. В дальнейшем мы продолжали работу в этом направлении[40] (см. ниже).

Мосхийские горы упомянуты у нескольких авторов поздне- античного периода, в частности, у Страбона, Плиния Гая Секунда, Помпония Мелы, Плутарха, Клавдия Птолемея. Но наиболее существенные сведения, помогающие установить местонахождение этих гор, содержатся в сочинениях Страбона и Клавдия Птолемея.

В древнегреческих письменных источниках Мосхийские горы впервые упоминаются Страбоном. Согласно одной группе сведений этого греческого географа, Мосхийские горы локализуются у южной границы Колхиды. Страбон отмечает: «За гениохами находится Колхида, лежащая у подошвы

---

[38] Мусхелишвили Д. Л. Основные вопросы исторической географии Грузии. Тбилиси, 1977, I, с. 60 (на груз. яз.).

[39] Хазарадзе Н. В. Вахушти Батонишвили и вопрос местоположения Мосхийских гор. — Тезисы докладов XXI научной сессии Института истории, археологии и этнографии им. И. А. Джавахишвили АН ГССР. Тбилиси, 1972, с. 8, 9 (на груз. яз.).

[40] Хазарадзе Н. В. К вопросу о локализации Мосхийских гор (Μοσχικὰ Ὄρη)—Тезисы докладов Всесоюзной научной конференции «Античные, византийские и местные традиции в странах Восточного Причерноморья». Тбилиси, 1975, с. 23; ее же. К вопросу о локализации Мосхийских гор. — В сб.: Вопросы древней истории (Кавказско-Ближневосточный сборник). Тбилиси, 1977, V, с. 146—153; ее же. Этнополнтические проблемы древней истории Грузии (мосхи). Тбилиси, 1984, с. 36—51 (на груз. яз.).

Кавказских и Мосхийских гор» [XI. И, 1]. О том же сообщает Страбон и в другом отрывке: «Над Трапезундом и Фарнакией расположены тибарены, халдеи, санны, которые прежде назывались микронами, и Малая Армения; аппеты, раньше называвшиеся керкитами, живут где-то поблизости от этих мест. Эти области пересекает весьма скалистая гора Скидис, соединяющаяся с Мосхийскими горами, что находятся над Колхидой» [XII, III, 18]. По нашему предположению, Страбон имеет в виду Мосхийские горы и в том месте своего сочинения, где идет речь о Митридате, который, будучи изгнанным из Понта, был вынужден бежать в находящуюся «за горами» Колхиду [XII, III, 13].

Для более точной локализации гор, расположенных у южной границы страбоновой Колхиды, рассмотрим и те сведения «Географии», в которых описаны области, находящиеся к югу от Колхиды (тут же надо отметить, что эти сведения, в основном, касаются побережья Черного моря). По свидетельству Страбона, ближайшей к Колхиде областью с юга вдоль Черного моря был Трапезунтский край. В VII книге «Географии» читаем: «В гористой области тавров есть также гора Трапезунт, одноименная городу, расположенному поблизости от Тибарании и Колхиды» [VII, IV, 3]. В XI книге говорится: «За Диоскуриадой следует остальное побережье Колхиды и прилегающее к ней после значительного изгиба побережье Трапезунта» [XI,II, 14]. Из XII книги Страбона узнаем, что одну часть Понта занимают амисены, «другую же Помпеи отдал Дейотару, так же как и области около Фарнакии и Трапезусии, вплоть до Колхиды и Малой Армении» [XII, III, 13]. И, наконец, заслуживает внимания еще одно сведение: «Если плыть вдоль этого побережья (имеется в виду южное и юго-восточное побережье Черного моря. — Н. Х.) от Амиса, то сначала открывается Гераклов Мыс, затем мыс Иасоний и река Генет, потом городок Котиора,... потом залив, в котором

расположены Керасунг и Гермонасса... недалеко от Гермонассы находятся Трапезунт и затем Колхида» [XII, III, 17][41].

Рассмотренные выше сообщения свидетельствуют о том, что Мосхийские горы, которые, согласно Страбону, находились на южной границе Колхиды, следует искать к северу от Трапезусии (Трапезунта). К сожалению, на основе этих же сведений невозможно более точно локализовать горы, лежащие на южной границе Колхиды. Дело в том, что Страбон (в отличие от авторов более раннего периода) между Трапезунтом и Колхидой не упоминает ни одного другого этнического или географического названия. Наряду с этим в «Географии» Страбона отсутствует какое-либо указание, позволяющее уточнить границы Трапезунтской области.

Таким образом, все вышесказанное указывает на то, что Мосхийские горы, которые, по представлению Страбона, находились на южной границе Колхиды, следует искать к северу от Трапезусии (Трапезунта), в западном районе Малого Кавказа. Такую локализацию Мосхийских гор, кроме вышерассмотренных сведений, поддерживает также следующее: по свидетельству Страбона, «весьма скалистая гора Скидис» соединяется с Мосхийскими горами. А вершины Скидиса, согласно гому же автору, занимали гептокомиты («семисельчане») [XII, III, 18], ксенофонтовы «сквитины» («шквитины»)[42], которые в научной литературе хорошо локализуются к западу от р. Чорохи, в горах Восточного Понта, примыкающего с юга непосредственно к Малому Кавказу (к страбоновым «Мосхийским горам»)[43]. Кроме означенного, заслуживает внимания и то, что в целом ряде надежных

[41] Также см., Strabo. XII, I, 1; XII, III, 1.

[42] Xenoph. Anab., VI, 7, 18—20.

[43] Джавахишвили И. А. История грузинского народа. Тбилиси, 1950, т. I, с. 26 (На груз, яз.); Микеладзе Т. К. К истории древнейшего населения Юго-Восточного Причерноморья (сквитины). — Сообщения АН ГССР, 1975, XIX, № 5, с. 633 и след. (На груз, яз.); его же. «Анабасис...», с. 130—132 и др.

источников (например, Псевдо-Скилакс Кариандийский, Аполлоний Родосский и др.)[44] южная граница Колхиды, как правило, локализуется близ устья р. Чорохи, территориальная близость которой к интересующим нас горам не вызывает сомнений.

Как отмечалось выше, Страбон называл «Мосхийскими» и те горы, которые, по свидетельству Аполлодора (II в. до н. э.), вместе с Курой отграничивали Иберию от Армении. Поскольку, согласно самому Страбону, р. Кура берет начало в Армении и тотчас вступает в Иберийскую равнину [XI, 111,2], совершенно правильной представляется точка зрения, полностью отвергающая возможность локализации Мосхийских гор к северу от истоков Куры[45]. С таким заключением хорошо согласуется и следующее сведение «Географии» Страбона. При описании Антитавра Страбон пишет: «На этой стороне Евфрата вблизи Малой Армении к северу, вслед за Антитавром простираются большая гора и множество отрогов. Один из этих отрогов называется Париадром, другой — Мосхскими горами, третий носит различные названия. Горы эти охватывают всю Армению вплоть до Иберии и Албании» [XI, XII, 4].

Следует особо подчеркнуть, что ни один из известных ныне источников не содержит каких бы то ни было указаний, позволяющих искать истоки Куры в Мосхийских горах[46]. Плутарх истоки Куры полагал в горах Иберии[47], Помпоний Мела — в Коракских[48] горах, Плиний Секунд — в Гениохских горах, которые, по его же замечанию, именовались также и Коракскими[49], и т. п.

[44] Ps. Scyl., Peripl.. 81— 88; Apoll. Rhod., Arg., II, 373-387, 392; также см. Мусхелишвили Д. Основные вопросы..., с. 47.

[45] Джанашиа С. Н. Париадр, Скидис, Мосхийские горы, с. 263.

[46] Там же, с. 263—264.

[47] Plut. Pomp. XXXIV.

[48] Pomp., Meli., Horographia, III.41.

[49] Plin., NH. VI, 39.

Суммируя вышесказанное, можно заключить, что Мосхийские горы, которые Страбон упоминает вместе с Курой, следует искать юго-западнее истоков Куры, на месте водораздельных хребтов между бассейнами рек Кура и Чорохи, Чорохи и Евфрат, Евфрат и Аракс. Такая локализация Мосхийских гор хорошо согласуется с другими сведениями Страбона, в частности, с данными о тех пунктах и областях, которые, по утверждению греческого географа, Армения присоединила к себе во II в. до н. э. в результате деятельности Артаксия и Зариадрия. Страбон говорит: «...рассказывают, что Армению, в прежние времена бывшую маленькой страной, увеличили войны Артаксия и Зариадрия. Они были первоначально полководцами Антиоха Великого, а впоследствии, после его поражения, стали царями (первый — царем Софены, Акисены, Одомантиды и некоторых других областей, а последний — царем страны вокруг Артаксаты); они расширили совместно свои владения, отрезав часть областей окружающих народностей, а именно: у мидян они отняли Каспиану, Фавнитиду и Басоропеду; у иберов — предгорье Париадра, Хорзену и Гогарену, которая находится на другой стороне реки Кира; у халибов и мосинеков— Каренитиду и Ксерксену, которая граничит с Малой Арменией или является ее частью; от катаонов — Акилисену и область вокруг Антитавра; наконец, у сирийцев — Таронитиду. Поэтому все эти народности теперь говорят на одном языке» [XI, XIV, 5].

Обращает на себя внимание то, что отторгнутые у халибов, моссиников и иберов Каренитида, Ксерксена и Хорзена на основе письменных источников античной эпохи и средних веков, а также богатого топонимического материала, рядом исследователей локализуются между истоками рек Евфрат и Апсар (совр. Чорохи), вблизи совр. Эрзрума, у южных отрогов водораздельных хребтов между бассейнами Чорохи

и Евфрат, Чорохи и Куры[50]. Именно в этом секторе, как мы полагаем, следует искать интересующие нас горы.

Клавдий Птолемей не только подтверждает, но и уточняет концепцию Страбона о местонахождении южных Мосхийских гор. Из его описания выясняется, что Мосхийские горы находятся к северу от верховьев р. Евфрат, точнее, севернее того места, где эта река «в последний раз поворачивает на восток» (район совр. Байбурта). Географ указывает: «С Каппадокией граничат, с востока Великая Армения вдоль Евфрата... до места, где (Евфрат) в самой северной точке своего течения поворачивает на восток. Эти места находятся на 71°—42°30'. Отсюда до точки на линии Мосхийских гор, которые находятся на 73° — 44°45', а отсюда вдоль соедини-тельной линии вплоть до указанного рубежа» [V, 6, I][51]. С такой локализацией Мосхийских гор полностью согласуется и то место из «Географического руководства», где сказано, что расположенная выше бохов Катарзена находится у Мосхийских гор [V, 12, 9][52], а как упоминалось выше, согласно римскому историку Ассинию Квадрату (II—III вв. н. э.), бохи-бонхи проживали в совр. Эрзурумской области, между реками Евфрат и Кура[53].

Для локализации Мосхийских гор в сочинении Клавдия Птолемея содержится еще одно заслуживающее внимания сведение. При описании Великой Армении, Каппадокии и Понтийской Каппадокии географ неоднократно указывает, что Мосхийские горы лежат на границе Великой Армении и

---

[50] Джанашиа С. Н. Древнейшие национальные сведения..., с. 90 и след.; Адонц Н. Армения в эпоху Юстиниана, с. 52 и след.; Капанцян Г. В. Историко-лингвистические работы. Ереван, 1956, с. 67 и след.; Ингороква П. Георгий Мерчуле, с. 433, 516; ВДИ, 1947, № 4, с. 232 и др.

[51] Ломоури Н. Ю. «Географическое руководство»..., с. 41, 42.

[52] ВДИ, 1948, № 2, с. 255; Ломоури Н. Ю. «Географическое руководство»..., с. 48.

[53] St. Bye., S. Βόνχαι; RE, III, I, V, Stuttgart, 1897, SS. Bochai, Bonchai.

Понтийской Каппадокии: «Великая Армения ограничивается... с запада — Каппадокией вдоль вышеуказанной части Евфрата; затем граница идет по линии Каппадокийского Понта до Колхиды через Мосхийские горы» [V, 12, 1 — 2]; далее: «Из гор Армении примечательны так называемые Мосхийские, тянущиеся вдоль вышележащей части Каппадокийского Понта» [V, 12, 5][54].

Исходя из этого, следует также принять во внимание сведения, описывающие географические пункты, которые Птолемей помещает в восточном районе Понтийской Каппадокии, в частности рек Апсар (совр. Чорохи), Лик (совр. Тортум) и Главк (совр. Олтучай)[55]. «Географическое руководство» сообщает: р. Апсар от истоков до устья течет по территории Каппадокийского Понта. В пределах этой же страны берет начало и река Лик, которая вместе с рекой Главк на 72° — 30' — 43°45' впадает в реку Апсар [V, 10,3]. Таким образом, опираясь на эти новые координаты, данные Клавдием Птолемеем, Мосхийские горы следует искать к югу и юго-востоку от истоков рек Апсар и Лик (Чорохи и Тортум) (истоки Главка—Олтучая, по всей видимости, находились в Мосхийских горах).

Все вышесказанное говорит в пользу того, что птолемеевы «Мосхийские горы» находились к северу от истоков Евфрата, к юго-востоку от истоков Чорохи и Тортума, т. е. в регионе водораздельных хребтов между бассейнами рек Чорохи и Евфрат, Чорохи и Кура, Евфрат и Аракс. Как могли убедиться, сведения Клавдия Птолемея отвечают всем требованиям «Географии» Страбона относительно местонахождения этих гор: они локализуются к северу от Аракса (древней границы Иберии), примыкая с юго-запада к району верховьев Куры.

---

[54] ВДИ, 1948, № 2, с. 254.

[55] Идентифицирование перечисленных рек принадлежит Н. Ю. Ломоури.

Следовательно, результаты анализа сведений Страбона и Клавдия Птолемея показывают, что под названием «Мосхийские горы» в греческой литературе I в. до н. э. — II в. н. э. обозначались две разные горные системы: расположенная севернее находится на южной границе Колхиды (западные отроги Малого Кавказа), а расположенная южнее — на границе Иберии и Армении (водораздельные хребты между бассейнами рек Чорохи и Кура, Чорохи и Евфрат, Евфрат и Аракс).

С представленной локализацией Мосхийских гор с общегеографической точки зрения согласуется вариант, разработанный Вахушти Багратиони, который, очевидно, при рассмотрении этого вопроса опирался на письменные традиции античного периода[56].

Предложенный нами вариант локализации Мосхийских гор близок варианту Д. Мусхелишвили, в основу которого положена весьма убедительная, хотя и отличная от нашей

[56] Еще И. Джавахишвили указывал, что «географию Западной Грузии и Месхети Вахушти, вероятно, составил по историческим источникам: из «Картлис цховреба» он выбрал все сведения, которые могли ему пригодиться для географии Грузии» (см. Джавахишвили И. А. Древнегрузинская историческая литература). Тбилиси, 1920, с. 331. На груз. яз.; его же. Вахушти Батонишвили. Соч. в двенадцати томах. Тбилиси, 1977, т. 8, с. 327 (На груз. яз.). Но в связи с вопросом локализации Мосхийских гор Вахушти Батонишвили, очевидно, обращался и к другим источникам. Дело в том, что для включенных в «Картлис цховреба» письменных памятников совершенно неизвестна греческая форма названия Месхетских гор — «Мосхийские горы» или «Гора Мосхи», которую Вахушти неоднократно употребляет. Неизвестно также засвидетельствованное в сочинении Вахушти идентифицирование (по грузинской номенклатуре феодальной эпохи) целого ряда гор с Мосхийскими горами. Все вышеотмеченное указывает на то, что «древних географов», которых Вахушти упоминает дважды именно в связи с Мосхийскими горами, следует искать среди греко-римских авторов. Из сочинения Вахушти выясняется, что он достаточно хорошо был знаком с писателями античного периода. Он неоднократно ссылается на Плиния Секунда, Сократа и Цицерона (см. Вахушти. Описание царства Грузинского» с. 1, 3, 9 и др.).

аргументация. В пользу нашего варианта локализации Мосхийских гор свидетельствуют и приведенные П. Ингороква данные относительно местообитания бохов (бонхов) в области Карина-Каренитиды, между Евфратом и Курой.

Как отмечалось выше, уточнение местоположения Мосхийских гор является необходимым этапом при локализации страны мосхов, поскольку, согласно Страбону, граница между Арменией и Иберией проходила вдоль течения Куры и по Мосхийским горам.

Для локализации границы между Иберией и Арменией на основе данных «Географии» Страбона необходимо учесть и следующее. При описании границы между Иберией и Арменией Страбон отмечает, что западные иберы переселились «в области за Понтом и Колхидой, области, которые по Аполлодору, отделены от Армении Араксом, но скорее рекой Киром и Мосхийскими горами...» [1,111,21]. Таким образом, выясняется, что граница между Иберией и Арменией некогда проходила по Араксу, а затем - по Куре и Мосхийским горам. В этом сообщении заслуживают внимания два обстоятельства. Во-первых, в нем отображена политическая ситуация двух разных периодов — раннего периода, когда граница названных стран проходила по Араксу, и более позднего, - когда она проходила по Куре и Мосхийским горам[57] (здесь мы не останавливаемся на хронологической стороне вопроса). Во-вторых, Страбон проводит границу между Иберией и Арменией не только по Мосхийским горам, но и вдоль верхнего течения Куры. Опираясь на сравнительный анализ данных Страбона и других древних авторов, С. Джана-шиа пришел к следующему заключению: упоминание Куры в 1,111,21 «Географии» свидетельствует о том, что границу

[57] Джанашиа С. Н. К политической географии Иберского (Картлийского) царства в древнейший период. — Труды, т. 2, с. 254 и след.; Меликишвили Г. А. К истории древней Грузии, с. 137; ср. Мусхелишвили Д. Л. Основные вопросы..., с. 56—60.

между Иберией и Арменией к 65 г. до н. э. - 50 г. н.э. Страбон локализует к северу от Аракса. По мнению ученого, данные как самого Страбона, так и независимых от него других авторов свидетельствуют о том, что бассейн Куры полностью находился в пределах Иберии. С этой точки зрения заслуживает внимания и следующее сведение Страбона: «Часть этой страны (Иберии, — Н. Х.) окружают Кавказские горы. Как я указал выше, отроги гор выдаются в южном направлении; они плодородны, охватывают всю Иберию, примыкая к Армении и Колхиде. В центре Иберии находится равнина, по которой протекают реки. Самая большая из них Кир. Она берет начало в Армении и, тотчас вступая в вышеупомянутую равнину, принимает Араг (текущий с Кавказа) и другие притоки, а затем через узкую долину течет в Албанию; между этой долиной и Арменией река (Кура. — Н. Х.) мощно проносится по равнинам, весьма богатым пастбищами, принимает еще больше рек, в том числе Алазоний, Ретак и Хан (все судоходные), и, наконец, впадает в Каспийское море. Прежде она называлась Кором» [XI, III, 2].

По мнению С. Джанашиа, в вышеприведенном сообщении Страбона «засвидетельствовано, что Кура — самая большая река Иберии, что весь ее бассейн до границы Албании (сведения о притоках) помещается в пределах Иберии. По представлению Страбона, только истоки Куры находятся в Армении (ясно, что здесь имеется в виду «Армения» как политическая единица), а сама река «тотчас», т. е. с самых истоков, вступает на территорию Картли. Реально же, полагаем, государственная граница, согласно данным этого сообщения, проходила по водораздельным хребтам между бассейнами рек Кура и Аракс»[58]. В пользу соображений С. Джанашиа, помимо рассмотренного сведения Страбона, говорит и сохранившееся в «Хорографии» Помпония Мелы

[58] Джанашиа С. Н. К политической географии Иберийского (Картлийского) царства..., с. 255.

указание: «Реки Кир и Камбис (т. е. Кура и Аракс. — Н. Х.) берут начало от расположенных близко друг от друга в Коракских горах родниковых источников, затем расходятся и долго текут разными руслами вдали друг от друга по странам иберов и гирканов и лишь недалеко от моря вливаются в одно озеро и одним руслом достигают Гирканского залива» [III ,41].

Не менее важны также некоторые сведения из «Истории Рима» Диона Кассия (II—III вв. н. э.), в которых засвидетельствованы события, происходившие в Иберии в период военного похода Помпея. Изложенные в этом фрагменте факты, согласно данным самого Диона Кассия, датируются 65-м г. до н. э. (время консульства Люция Аврелия Кота и Люция Манлия Торквата). Выясняется, что в этот период Иберии принадлежали оба берега Куры (Кирноса). «Когда (Помпей) собрался было переправиться через Кирнос, Арток направил к нему (послов) с просьбой заключить мир и обещал добровольно (построить) мост и обеспечить продо-вольствием. Он (Арток) выполнил оба обещания, так как хотел ему покориться, но, увидев, что Помпей перешел на этот берег, испугался и сбежал к реке Пелор, которая также протекала по его стране» [XXXII, 1-2][59].

Определенный интерес представляет и упоминание Страбоном Сиспиритиды (Спери, совр. Испир) в пределах Армении [XI, XIV, 9, 12; ср. XI, IV, 81 и Хорзены — в перечне областей, отторгнутых во II в. до н. э. Арменией у иберийцев (это — отроги Париадра, Хорзена и Гогарена) [XI, XIV, 5].

Различные мнения высказаны в научной литературе в связи с вопросом локализации Хорзены. Одни отождествляют ее с Хотеной, упомянутой в «Митридатовых войнах», вторые — с Катарзеной Клавдия Птолемея. И. Маркварт, Г. Хюбшман

---

[59] Сведения Диона Кассия о Грузии. (Греческий текст с грузинским переводом, сопроводив введением и комментариями, издал Н. Ю. Ломоури). Тбилиси, 1956, с. 60,61 (На груз. яз.). Здесь мы не касаемся маршрута похода Помпея, по поводу которого мнения специалистов расходятся. Об этом см. Сведения Диона Кассия.., с. 104.

Хорзену-Катарзену помещают на месте исторического Кларджети[60]. И. Манандян и С. Еремян, не разделяя мнение этих авторов, ищут Хорзену-Хотену на территории между совр. Олту и Ардаганом[61]. С. Джанашиа Хорзену-Хотену помещает в бассейне верхнего Евфрата, к востоку от области Гюмюшхане, вблизи Байбурта[62]. П. Ингороква Хорзену ищет у истоков Гаили, притока р. Евфрат, вблизи г.. Колоберд[63]. По мнению Д. Мусхелишвили, Хорзена-Хотена находилась на месте позднейшего Тао, на территории между истоками рек Евфрат и Чорохи[64]. Согласно нашей локализации (см. ниже), Хорзену, Хотену, Катарзену следует искать в западном районе Спери и Тао[65]. Г. Чеишвили, разделяя точку зрения об идентичности Хорзены, Хотены, Катарзены, помещает ее на месте Спери, Тао и Колы[66].

Поскольку все вышерассмотренные варианты локализации Хорзены, в конечном итоге, опираются (кроме «Географии» Страбона) на указания еще двух авторов, считаем целесообразным несколько подробнее рассмотреть сведения этих последних о Хорзене-Хотене-Катарзене.

При описании истории побега Митридата в Колхиду Аппиан (II в. н. э.) в «Митридатовых войнах», наряду с другими географическими названиями, упоминает и Хотену. Согласно Аппиану, побежденный Помпеем Митридат укрылся в

[60] Marquart I. Eranšahr nach der Geographie der Ps. Moses Xorenaci, Berlin, 1901, S. 116, 169; Hübschmann H. Die altarmenischen Ortsnamen, Strassburg. 1904, S. 211—213, 354.

[61] Манандян И. Маршруты понтийского похода Помпея и путь отступления Митридата в Колхиду. — ВДИ, 1940, № 3, с. 98, 99.

[62] Джанашиа С. Н. Древнейшие национальные сведения..., с. 93.

[63] Ингороква П. Георгий Мерчуле..., с. 433, 516.

[64] Мусхелишвили Д. Л. Основные вопросы..., с. 55, 56.

[65] Хазарадзе Н. В. Этнополитические проблемы..., с. 53—55.

[66] Чеишвили Г. Г. К вопросу о локализации Хорзене. — XXXIII научная сессия молодых ученых, посвященная 70-летию основания Института истории, археологии и этнографии АН ГССР, Тезисы докладов, Тбилиси, 1988, с. 86—88.

Синореги (в страбоновой Синории), затем направился к истокам Евфрата, намереваясь оттуда перейти в Колхиду. Митридат, не делая в пути остановок, приблизительно на четвертый день переправился через Евфрат, где и оставался в течение трех дней. Затем Аппиан говорит: «(Митридат. — Н. Х.) ворвался в Хотену, в Армению. Там он отобрал хотенов и иберов, преграждавших ему путь стрелами и копьями, и перешел через р. Апсар»[101][67]. Из приведенного сведения явствует, что Хотена, которая находилась на территории Армении, была расположена между истоками рек Евфрат и Апсар, а основную массу ее жителей составляли хотены и иберы. Таким образом, если допустить, что Хотена тождественна Хорзене, эту последнюю следует искать между верховьями рек Евфрат и Чорохи-Апсар.

А теперь посмотрим, как согласуются с предложенной локализацией данные о Катарзене, засвидетельствованные в «Географическом руководстве» Клавдия Птолемея. Согласно римскому географу, «в расположенной между Евфратом, Киром и Араксом части Армении находятся следующие области. У Москийских гор — Катарзена, выше так называемых бохов...» [V, 12, 9]. Совершенно очевидно, что данные Птолемея находятся в полном соответствии с требованием Аппиана: Катарзена, так же как и Хотена, представлена как область Армении; вместе с тем, местоположение Катарзены, как и Хотены, предполагается вблизи верховьев Евфрата (как отмечалось выше, П. Ингороква, опираясь на анализ вышеприведенного сведения Клавдия Птолемея, локализовал Катарзену в районе истоков Евфрата). В этом же сведении римского географа для локализации Катарзены находим еще два дополнительных ориентира: Катарзена расположена «у Москийских гор» и «выше бохов». Поскольку местоположение бохов между Курой и Евфратом (в районе совр. Эрзрума)

[67] Аппиан. Митридатовы войны. (Изд. текста, пер., ввод, статья Т. С. Каухчишвили. Тбилиси, 1959, с. 194, 195) (на груз. яз.).

хорошо усматривается также из уже рассмотренного выше сообщения Ассиния Квадрата, можно заключить, что в нашем распоряжении оказалось еще одно свидетельство, подтверждающее тождественность Катарзены, Хотены и Хорзены.

Следовательно, имеем определенное основание говорить о тождественности Хорзены, Хотены и Катарзены и поместить ее не на месте Кларджети, как это предполагают некоторые исследователи, а в западном районе позднейших Спери и Тао, что полностью соответствует требованиям Страбона, Аппиана и Клавдия Птолемея, поскольку, согласно предложенной локализации, Хорзена-Хотена-Катарзена помещается в пределах Армении, между верховьями Евфрата и Чорохи, у Мосхийских гор, вблизи границы Иберии.

Исходя из вышесказанного, границу между Иберией и Арменией (более позднюю границу, проходившую севернее Аракса) следует искать в регионе водораздельных хребтов между бассейнами рек Чорохи и Евфрат, Евфрат и Аракс, Чорохи и Кура (у Мосхийских гор), а затем на линии, проходящей у верховьев Куры.

Таким образом, картина, полученная в результате уточнения юго-западной границы Иберии, говорит в пользу предложенного выше варианта локализации Мосхийских гор, что, в свою очередь, дает нам возможность уточнить местоположение страны мосхов. Выясняется, что страна мосхов (до ее деления на три части) охватывала (по географической номенклатуре Грузии феодального периода) Самцхе, Аджара, Джавахети, Шавшети, Артаани, Кола, Кларджети, Тао, Спери и Басиани, т. е. всю историческую Западную Грузию[68].

---

[68] Ср. Хазарадзе Н. В. К интерпретации некоторых сообщений Страбона о Μοσχική (страна мосхов). (Тезисы XVII научной сессии Института истории, археологии и этнографии им. И. Джавахишвили АН ГССР. Тбилиси, 1968, с. 8,9); также см. Лордкипанидзе Г. А. Колхида в VI—II вв. до н. э. Тбилиси, 1976, с. 22)

Помимо вышеизложенного, в пользу нашей точки зрения свидетельствуют и данные, сохранившиеся в сочинении Плиния Секунда (I в. н. э.): «Вся равнина, — говорит Плиний, — (начиная) от реки Куры населена албанским племенем, а затем — иберами; последние от первых отграничены рекой Оказене, которая вытекает из Кавказских гор и впадает в реку Куру. Главные города в Албании — Кабалака, а в Иберии — Гермаст у р. Неорис, (затем следуют) Тассийская и Триарская области до гор Паригедрия. За ними лежат Колхидские пустыни. На той стороне, которая обращена к Керавнийским горам, живут арменохалибы и лежат земли мосхов до р. Ибер, которая вливается в р. Кир, а ниже — сакасены, а затем махероны до р. Апсар» [VI, 29][69].

Появление арменохалибов в связи с мосхами является новым аргументом в пользу нашего варианта локализации страны мосхов. Согласно еще одному сведению Плиния, на расстоянии в 100 000 шагов от Фарнакии находится свободный город Трапезунт, окруженный большими горами. А к востоку от этих гор живет племя арменохалибов, и в 30 000 шагах находится Великая Армения[70]. Таким образом, арменохалибы, территориально связанные с мосхами, локализуются в бассейне р. Чорохи, которая с востока непосредственно примыкает к отождествленным нами с Мосхийскими горами водораздельными хребтами между бассейнами рек Чорохи и Кура, Чорохи и Евфрат[71].

---

[69] В связи с упомянутыми Плинием терминами следует учесть, что термин «Оказене» идентифицируется с термином «Олазене» (ср. Алазани»), «Кабалака»—«Хабала», «Гермаст»—«Гармозика» (ср. «Армаз»), «Паригедрнй»—«Париадр».

[70] Plin., NH, VI, 11—12; ВДИ, 1949, № 2, с. 288.

[71] С такой локализацией арменохалибов согласуются подтвержденные в «Анабасисе» сведения о халибах, живущих в долине р. Чорохи. С этой точки зрения важно и то, что в армянских письменных источниках Чорохская долина упоминается под названием «Халдодзор» (Халдская долина или Халдское ущелье) (см. Микеладзе Т. К. «Анабасис...», с. 41).

К сожалению, пока что не удается идентифицировать упомянутый Плинием второй пограничный пункт страны мосхов — реку Ибер. Согласно ранее высказанному в научной литературе предположению, в последней угадывается р. Поцховисцкали, т. е. Ахалцихис-цкали[72]. (Вахушти отмечает: «В Цниси имеется хороший мост на Куре. Выше сего моста Кура... поворачивает от юга к востоку, где делает поворот, там изливается в Куру Ахалцихис-цкали, а эта речка Ахалцихис-цкали называется до Кларджети и идет от запада к востоку. А выше Кларджети Ахалцихис-цкали разделяется на четыре речки и они носят свои собственные названия»)[73]. Д. Мусхелишвили упомянутую Плинием «р. Ибер» отождествляет с р. Иори («Ивер»). Он считает вполне реальным распространение земель мосхов вплоть до реки Иори[74].

Как отмечалось выше, в «Географии» Страбона засвидетельствованы два весьма важных для локализации страны мосхов сведения. Анализ второго сведения, в котором речь идет о делении страны мосхов на три части, дал нам возможность прийти к заключению, что все эти три части страны мосхов составляли Месхети, историческую Юго-Западную Грузию.

Возвратимся к первому сведению Страбона, в котором говорится, что страна мосхов находилась «над» («выше») рекой Фазис и ее притоками — Гиппом и Главком. Географ говорит: «Что касается остальной Колхиды, то большая часть ее расположена на море. Через Колхиду протекает Фасиз — большая река, берущая начало в Армении; она принимает притоки — воды Главка и Гиппа, текущие с соседних гор. В стране мосхов над вышеупомянутыми реками находятся основанные Фриксом святилище Левкофеи и оракул Фрикса, где не приносят в жертву барана. Некогда богатый, в наше

[72] ВДИ, 1949, № 2, с. 298, прим. 6.

[73] Царевич Вахушти. География Грузии, с. 160, 161.

[74] Мусхелишвили Д. Л. Основные вопросы..., с. 75, 76, прим. 245.

время оракул был ограблен Фарнаком и несколько позднее Митридатом Пергамским. Ибо, по словам Еврипида, после разорения страны «страдает божество, не жаждет поклонения (Троянки, 26)» [XI, II, 17].

Несмотря на то, что в приведенном отрывке вместе с интересующей нас страной мосхов фигурирует р. Фазис с двумя притоками, весьма затруднительно говорить о локализаций этой страны на основании данных этого отрывка. Трудность, в первую очередь, обусловлена допущенными автором текста неточностями. Например, совершенно очевидно, что в XI, II, 17 «Географии» речь идет о колхидской реке Фазис (совр. Риони), а не об одноименной ей реке Фазис (совр. Чорохи). Тем не менее, истоками Фазиса-Риони представлены не действительные его истоки — в Кавказских горах, а истоки Фазиса-Чорохи — в Армении[75]. Вторая неточность, обращающая на себя внимание, заключается в следующем: Страбон, приписывая Фриксу возведение святилища Левкофеи, впадает в прямое противоречие с данными письменных источников о взаимоотношениях Фрикса и Левкофеи. Дело в том, что, согласно древнегреческой письменной традиции, главной причиной бегства Фрикса и его сестры Геллы было вероломство и козни их мачехи Ино-Левкофеи. Автор II в. до н. э. Аполлодор сохранил нам следующую версию этого мифа: один из сыновей Эола, Афамант, который правил Беотией, имел от Нефелы сына Фрикса и дочь Геллу. Затем он взял в жены Ино, от которой родились Леарх и Меликерт. Ино замыслила гибель детей

[75] Так же как и ряду других древних авторов, Страбону под названием «Фазис» были известны две разные реки: Фазис-Чорохи и Фазис-Риони, что полностью подтверждается сопоставлением отдельных сообщений «Географии» Страбона, содержащих название реки Фазис [I, II,39, I, III, 7; II, 139; V, IV,2; VI, IV,2; VII, III,6; XI, II, 16, 17; XI, III,4; X, XIV,7; XII, III,16]. Также см. Джанашиа С. Н. Фасид. — Труды, II, с. 271 и след.; Лордкипанидзе О. Д., К локализации Τό τῆν Λευκῦὲας ἱερόν — ВДИ, 1972, № 2, с. 108—110.

Нефелы и подговорила фиванских женщин тайно иссушить хлебные колосья, дабы посевы не дали всходов. Страшный голод обрушился на страну. Левкофея представила Афаманту ложное предсказание от Дельфийского оракула: голод прекратится, если Фрикс будет принесен в жертву Зевсу. Подчинившись настойчивым требованиям жителей страны, Афамант приготовился к закланию сына. Однако Нефела, мать Фрикса и Геллы, сумела спасти своих детей. Она отдала им златорунного барана — подарок Гермеса. Фрикс и Гелла сели на барана и взмыли в небо; под ними сменяли друг друга то море, то суша. Пролетая над морем между Сигиеном и Херронесом, Гелла соскользнула с барана и утонула, и, поскольку погибла она здесь, море это называется в намять о ней Геллеспонтом. А Фрикс достиг страны колхов, которой правил Айэт, сын Гелиоса и Персеи, брат Кирки и Пасифаи, жены критского царя Миноса. Айэт принял Фрикса дружелюбно и женил его на одной из своих дочерей — Халкиое. В благодарность за свое избавление Фрикс принес барана в жертву Зевсу, а золотое руно его подарил Айэту. Айэт развесил руно на дубе в священной роще Ареса[76].

Рассказ Аполлодора подтверждается в сочинениях греческих авторов более ранней эпохи. Например, Пиндар (VI—V вв. до н.э.) сообщает о том, как избежал Фрикс «Понта и безбожных стрел мачехи»[77]. Согласно Геродору (VI—V вв. до н. э.), «Фрикс и Гелла были вынуждены покинуть родину по причине вероломства их мачехи Ино»[78]. О коварстве и вероломстве мачехи Фрикса рассказывают также Аполлоний Родосский (III в. до н. э.), Диодор Сицилийский (I в. до н. э.) и др. Таким образом, заслуживающие доверия древние авторы единодушны в своей приверженности к традиционному взгляду на взаимоотношения Фрикса и Левкофеи. Исходя из

[76] Apoll., Bibl., 1, 9.

[77] Pind., Ep., 7; ср. Schol P. IV. 288.

[78] Schol. Apoll. Rhod., I, 31·

этого, трудно поверить, что святилище, возведенное Фриксом, могло быть посвящено Ино-Левкофее[79]. Неточность, допущенная Страбоном, в данном случае очевидна. Возможно, греческий географ, не продумав до конца имевшуюся под рукой информацию, механически объединил главных героев мифа о Фриксе — Фрикса и Ино-Левкофею.

Вызывает сомнение и вторая часть того же сведения Страбона, согласно которой, в воздвигнутом Фриксом святилище «не приносят в жертву барана»[80], поскольку одним из главных моментов сказания об аргонавтах является как раз принесение Фриксом в жертву барана и возвращение шкуры этого жертвенного барана (золотого руна) в Грецию (из Колхиды). Приведем несколько примеров. В комментариях к «Астрономии» Гесиода (VIII в. до н. э.) читаем, что Фрикс, достигнув Колхиды, принес в жертву барана, а золотое

руно его пожертвовал Юпитеру (Зевсу)[81]. Комментатор Пиндара термин «меч Фрикса» разъясняет следующим образом: «Это означает действие Фрикса, освежевание (барана); ведь он пожертвовал шкуру покровителю изгнанников Зевсу. Некоторые же говорят, что шкуру златорунного барана Фрикс пожертвовал Аресу»[82]. В тех же комментариях сказано о Медее: «Следует знать, что златорунная шкура принадлежала тому барану, который доставил Фрикса в Колхиду. Здесь (руно), как говорят, принесли в жертву покровителю изгнанников Зевсу и развесили в роще Ареса, где его защищал дракон, как говорит Пиндар, длиной и

[79] Ср. ВДИ, 1947, № 4, с. 216; Лордкипанидзе О. Д. К локализации..., с. 124, прим. 87, 88.

[80] В научной литературе хорошо известны факты наложения табу на разные части человеческого тела, на вещи, животных, отдельные слова, однако в данном конкретном случае табуирование исключено (см. Фрезер Дж. Дж. Золотая ветвь.—М., 1980, с. 222 и след.).

[81] Schol. Sanger ad loc. et Schol., p. 79. То же самое говорил Гесиод и в „Эгимносе" (см. Schol. Apoll. Rhod., III, 587).

[82] Schol. Pind., Pyth., IV, 431.

шириной равный пятидесятивесельному кораблю»[83]. В комментариях к «Аргонавтике» Аполлония Родосского историю о принесении Фриксом в жертву барана встречаем несколько раз в разных контекстах: «А Дионисий во второй книге передает, что баран был воспитателем Фрикса и вместе с ним отправился к колхам, поэтому-то рассказывают миф о жертвенном заклании там барана»[84]. «Здесь (в Скифии. — Н. Х.) Фрикс заклал барана и принес его в жертву Зевсу — покровителю изгнанников. Ибо благополучно спасся от вероломства мачехи»[85]. В комментариях к «Аргонавтике» Аполлония Родосского выражение «по его советам» объясняется следующим образом: «...(Аполлоний) говорит, что Фрикс принес барана в жертву по его же совету, т. е. по совету самого барана. Сам баран заговорил человеческим языком и приказал сделать это»[86]. Иоанн Цеце в своих разъяснениях к «Кассандре» Ликофрона сообщает: «Эта златорунная шкура была того барана, который перевез Фрикса в Колхиду. Здесь его, как говорят, (Фрикс) принес в жертву покровителю изгнанников Зевсу, а шкуру его развесил на одном дубе в роще»[87]. Эту точку зрения подтверждают также данные, засвидетельствованные в сочинениях Эратосфена (III в. до н.э.) и Аполлодора. Из дошедших до нас фрагментов комментариев к «Географике» Эратосфена узнаем следующее: «Про барана: Эратосфен говорит, что это есть баран Геллы и Фрикса, которого Фрикс принес в жертву Зевсу — покровителю изгнанников, а шкуру преподнес Айэту»[88]. То же самое повторяет и Аполлодор[89]. О принесении Фриксом в жертву

---

[83] Schol. Pind., Olymp., XIII, 75.
[84] Schol. Apoll. Rhod., Gen., I, 256.
[85] Schol. Apoll. Rhod., Hipp.
[86] Schol. Apoll. Rhod., II, 1146.
[87] L i c. Alex., 175.
[88] Frag m. ap. sc hol. Arati Phaen. 225.
[89] Apoll. Bibl., I. 9, 1.

барана сообщает и Диодор Сицилийский, однако акт жертвоприношения он связывает с «предсказанием оракула», считая при этом, что «шкура барана в соответствии с обычаем была помещена в храме Ареса»[90].

В письменных источниках античного периода подчеркивается, что главной целью похода аргонавтов в Колхиду[91] было возвращение золотого руна (шкуры принесенного в жертву барана) в Грецию[92]. Следовательно, согласно древней письменной традиции, баран был принесен в жертву и освежеван[93].

Рассмотренные сведения заслуживают внимания и с другой стороны. В частности, Страбон, приписывая возведение храма Левкофеи Фриксу, упускает из поля зрения то обстоятельство, что греческая письменная традиция имя Фрикса настойчиво связывает не с каким-либо женским божеством, а с Зевсом (Юпитером) и Аресом. Выше мы убедились, что, начиная с Геродота, ряд авторов (Пиндар, Апполоний Родосский, Ликофрон, Аполлодор, Эратосфен и др.) единодушны в утверждении, что Фрикс принес в жертву Зевсу (или Аресу) шкуру барана и что руно находится в

[90] Diod Bibl., IV, 47.

[91] Тут же следует отметить, что уже издревле была известна главная причина похода аргонавтов — богатство Колхиды: драгоценные металлы, лес, лен. Да ведь и Страбон отмечает, что «...и богатства тамошней страны (Колхиды), состоящие из золотых, серебряных, железных и медных рудников внушают мысль об истинном мотиве похода (аргонавтов), что заставило и Фрикса еще раньше предпринять такое путешествие. Кроме того, существуют памятники обоих походов...» [1,11,39]; также см. Лордкипанидзе О. Д. Древняя Колхида. Миф и археология. Тбилиси, 1979.

[92] См. Урушадзе А. В. Древняя Колхида..., с. 179, 219, 223, 232 и др.

[93] Еще Палефат II (IV в. до н. э.) в сочинении «О невероятном» поставил под сомнение предание о принесении Фриксом барана в жертву. Однако Страбон, по-видимому, свое сведение о запрете жертвенного заклания барана почерпнул не у Палефата. Дело в том, что Палефат вообще исключает и путешествие Фрикса на баране и принесение барана в жертву (см. Palaeph., XXX(31)), а Страбон упоминает барана именно в связи с Фриксом.

святилище (или роще) Ареса. Вместе с отмеченным, связь Фрикса с Зевсом и Аресом подтверждается и в следующем указании комментатора «Аргонавтики» Аполлония Родосского: «Тенистая роща Ареса, где на верхушке дуба развешано руно; а Гелланик говорит, что руно лежало в храме Зевса. Многие вспоминают так называемые долину Ареса и рощу Ареса в Колхиде. Аполлоний говорит, что золотое руно было развешано на дубе в роще Ареса и там его охранял невиданной величины дракон»[94].

Таким образом, интересующее нас сведение Страбона [XI, H, 17] содержит не одну неточность и противоречие[95]. Совершенно прав был М. Ростовцев, отмечая: «...почти во всей своей книге Страбон не перерабатывает своего материала, а его эксцерптирует или, лучше сказать, сокращает, причем механически соединяет выдержки из источников разных категорий»[96]. Тем не менее, XI, II, 17 «Географии» Страбона в определенной мере дополняет информацию, содержащуюся в XI, II, 18 этого же сочинения. Выясняется, что XI, II, 17 «Географии» дает нам три важных ориентира для локализации страны мосхов: 1) страна мосхов находится по соседству с регионом, который охватывает реку Фазис-Риони и ее притоки Главк и Гипп («В стране мосхов над упомянутыми реками...»); 2) страбонова страна мосхов представляет собой страну, связанную со сказанием о Фриксе («В стране мосхов... находятся основанные Фриксом святилище Левкофеи и оракул Фрикса...»); 3) страну мосхов следует искать в ареале военных

[94] Schol. Apoll. Rhod., Arg., II, 404. Представляется важным, что, согласно хеттским источникам, руну поклонялись в храме бога войны Забабы. Интересно и то, что во времена Нунтариясхи хетты иногда называли руно именем божества-покровителя Цитхарии (см. Гиоргадзе Г. Г. „Руно" в хеттских источниках и его античные параллели. — Труды Тбилисского гос. ун-та, 1982, т. 227, с. 287 — 293. На груз. яз.).

[95] Об источниках XI книги «Географии» Страбона см. Болтунова А. И. Описание Иберии в «Географии» Страбона. — ВДИ, 1947, № 4, с. 149.

[96] Болтунова А. И. Описание Иберии..., с. 151.

операций Фарнака и Митридата Пергамского («Некогда богатый, в наше время оракул был ограблен Фарнаком и несколько позднее Митридатом Пергамским»).

Рассматриваемое нами сведение «Географии» Страбона [XI, 11,17] уже давно привлекало внимание специалистов. Особый интерес исследователей вызывает упоминание святилища и оракула, возведенных Фриксом. В грузинской историографии нет единого мнения о местоположении этого святилища («святилище Левкофеи»), С. Джанашиа считал, что, «поскольку это сведение помещено в описании Колхиды, и местоположение храма следует предполагать вблизи территории собственно Колхиды (Страбон говорит, что он находится над Фазисом), ясно, что он принадлежит Колхиде»[97]. В грузинском и русском вариантах «Истории Грузии», изданных в 1946 г. под редакцией С. Джанашиа, святилище Левкофеи предполагается на территории Картли (Иберии)[98]. Н. Бердзенишвили, рассказывая об Ацкурском храме в «Дневнике Боржомского ущелья», пишет: «Предполагать можно и большее, что тот первый христианский храм был здесь воздвигнут на месте языческого храма (храм Левкофеи?)»[99]. Г. Меликишвили святилище Левкофеи помещает на территории Картлийского царства[100]. Г. Гозалишвили интересующее нас святилище локализует на

---

[97] Джанашиа С. Н. К происхождению феодальных отношений в Грузии.— Труды II, с. 154.

[98] Бердзенишвили Н. Г., Джавахишвили И. А., Джанашиа С. Н. История Грузии (Под ред. С. Н. Джанашиа). Тбилиси, 1946, т. I, с. 76 (на груз. яз.); Бердзенишвили Н. Г., Джавахишвили И. А., Джанашиа С. Н. История Грузии (Под ред. С. Н. Джанашиа). Тбилиси, 1946, т. I, с. 73.

[99] Бердзенишвили Н. Г. Вопросы истории Грузии. Тбилиси, 1964, т. I, с. 261 (на груз. яз.).

[100] Меликишвили Г. А. К истории древней Грузии, с. 333, 335, 407, 408; Очерки истории Грузии (в восьми томах). Тбилиси, 1970, т. I, с. 495, 584 (на груз. яз.).

[101] Гозалишвили Г. Митридат Понтийский. Тбилиси, 1962, с. 177-179.

территории Понтийской Каппадокии[101]. Ряд авторов тот же храм связывает с конкретными пунктами Самегрело, Имерети, Аджары и Месхети. Еще в прошлом столетии К. Кох высказал предположение об идентификации храма Левкофеи с Нокалакеви[102].

Д. Надирадзе этот же памятник помещает в долине р. Квирила, на месте совр. Саирхе[103]. По мнению О. Лордкипанидзе, святилище Левкофеи и ее оракул следует локализовать в Рионской долине, в окрестностях Ванского городища[104]. Согласно А. Иоселиани, этот храм следует искать в ущелье р. Кинтриши, вблизи сел. Хуцубани[105]. Г. Лордкипанидзе помещает его в колхской части страбоновой «Мосхике» (совр. Хуло-Адигенский район)[106]. По мнению Г. Чеишвили, святилище Левкофеи можно локализовать либо на месте языческого храма Ацкури, либо в окрестностях Артануджи[107]. В монографии, посвященной этнополитическим проблемам древней истории Грузии, мы также касались рассматриваемого вопроса[108] (см. ниже).

Как отмечалось, для локализации страны мосхов «География» Страбона дает нам три основных ориентира. Первым из них является упоминание Фазиса-Риони и его притоков — Главка и Гиппа. Установить местонахождение

---

[102] Ломоури Н. Ю. Нокалакеви-Археополис-Цихегоджп. — В кн.: Нокалакеви-Археополис, 1. Археологические раскопки 1973—1974. Тбилиси, 1981, с. 26. на груз. яз.

[103] Надирадзе Д. Ш. газ.: "Комунисти", 1967, 23 марта.

[104] Лордкипанидзе О. Д. Город Вани. жур.: "Цискари", 1968, № 7; его же. К локализации..., с. 106 и след.; его же. Ванское городище. Тбилиси, 1973, с. 81 и др. (на груз. яз.).

[105] Иоселиани А. Очерки истории Колхиды. Тбилиси, 1973, с. 150 и след. (на груз. яз.).

[106] Лордкипанидзе Г. А. Колхида в VI—II вв. до н. э,, с. 21.

[107] Чеишвили Г. Г. К вопросу о местонахождении святилища Левкофеи.—(в печати).

[108] Хазарадзе Н. В. Этнополитические проблемы..., с. 62—68.

этих притоков достаточно сложно[109]: если Страбон и Плиний представляют Главк как приток р. Фазис-Риони[110], Клавдий Птолемей[111] называет его рекой, которая вместе с р. Лик вливается в Апсар-Чорохи на 72°30'—43°45.

Нет единого мнения и по вопросу местонахождения р. Гипп. Упомянутая Страбоном, Плинием и Прокопием Кессарийским р. Гипп может быть отождествлена с совр. Цхенисцкали[112]. Но того же нельзя сказать о р. Гипп, которую упоминают Клавдий Птолемей и Ариан. Согласно высказанной в научной литературе точке зрения, Птолемей и Ариан так называют р. Кодори либо близлежащую р. Лагваш[113].

О Фазисе-Риони и его притоках Страбон пишет следующее: «Фазис судоходен до Сарапан (совр. Шорапани)»

---

[109] Рассматривая вопрос о локализации колхидских рек, И. Джавахишвили писал: «Квирила (Главк) и Цхенисцкали (Гипп) являются притоками Риони» (см. Джавахишвили И. А. История грузинского народа, I, с. 417). С Квирилой отождествляет Главк и комментатор «Известий древних писателей о Скифии и Кавказе» В. В. Латышев (см. ВДИ, 1947, № 4, с. 215, прим. 9; там же, 1949, № 2, с. 290, прим. 7). По мнению С. Джанашиа, отождествление Цхенисцкали с Гиппом (цхени, груз, лошадь) «представляется менее спорным», но Квирилы с Главком — «полностью недопустимым: если Гипп — это Цхенисцкали, то, естественно, Главк — это Риони» (см. Джанашиа, с. 280, прим. 39). Г. Меликишвили ставит знак равенства между Главком и Земо Риони (см. Меликишвили Г., К история древней Грузии, с. 306). О. Лордкипанидзе, как и С. Джанашиа, исключает возможность отождествления Квирилы с Главком. По его мнению, более правильной была бы идентификация Главка с левым притоком Фазиса-Риони, с р. Сулори (см. Лордкипанидзе О. К локализации..., с. 110).

[110] Strabo, XI, II, 17; XI, III, 4; Plin., NH, VI, 13.

[111] Ptolem., V, 10,3. Н. Ломоури отождествляет Главк с совр. р. Олтучай, а Лик — совр. р. Тортум, что, по нашему мнению, вполне вероятно.

[112] Ломоури Н. Ю. Из исторической географии древней Колхиды.— ВДИ, 1957, № 4, с. 103. 56.

[113] Там же, с. 103, 104; также см. Лордкипанидзе О. Д. К локализации..., с. 110.

[XI, II, 17], и далее: «Существует 4 прохода в страну (Иберию. — Н. Х.). Один ведет через колхское укрепление Сарапаны и ущелье вблизи него. Через это ущелье Фасис (из-за извилистости этой реки через нее ведут 120 мостов) бурным и стремительным потоком низвергается в Колхиду, причем, во время ливней местность покрывается рытвинами от множества горных потоков. Истоки Фасиса в горах, лежащих над Иберией, где он наполняется водами множества источников, а на равнинах он принимает еще и другие реки, среди них Главк и Гипп. Наполнившись водами притоков и став судоходной, эта река впадает в Понт» [XI. Ш,4].

Таким образом, из вышеприведенных двух сведений можно заключить, что Страбон называет «Фасисом» не всю совр. р. Риони от истоков до устья, а среднее и нижнее течения рек Квирила и Риони[114]. А это, со своей стороны, говорит о том, что ни Главк, ни Гипп не могут быть отождествлены с реками Квирила, Риони и Земо Риони. Кроме того, становится очевидным, что Главк и Гипп следует искать среди тех многочисленных притоков Риони, которые вливаются в нее южнее или юго-западнее г. Кутаиси (в Рионской долине). Исходя из вышесказанного, главным ориентиром при локализации страны мосхов, упомянутой в XI, II, 17 «Географии» Страбона, должна стать, как нам представляется, именно Рионская долина. Местоположение страны мосхов относительно этой равнины Страбон обозначает при помощи термина ὑπερκειμαι (ὑπέρκειμαι δὲ τῶν λεχθέντων ποταμῶν...)[115]. Как в «Географии» Страбона, так и в сочинениях других древнегреческих авторов (Аристотель, Полибий, Диодор Сицилийский и др.)[116] это слово часто встречается в описаниях

[114] Подробнее см. Джанашиа С. Н. Фасид, с. 274 и след. MITITEBA AR CANS

[115] Strabo, XI, II, 117.

[116] Δημητρακου Δ. Μεγα Λεξικον της Ελληνικης Γλωσσης. — Αθηναι, θ Τομος, с. 7421.

географического характера. На греческом языке ὑπέρκειμαι означает κεῖμαι ὑπεράνω, κεῖμαι ὑψηλότερου[117]. Его обычно переводят как „лежать над или выше чего"[118], «быть расположенным выше, т. е. дальше»[119], «to be placed or situated above or beyond»[120]. В сочинени Стребона вышеуказанное слово встречается во всех значениях[121]. Но в интересующем нас контексте оно, по нашему мнению, означает расположенный «над», «выше», «на высоком месте». Исходя из сказанного, можно сделать вывод, что упомянутую как в XI, II, 17, так и в XI, II, 18 «Географии» Страбона страну мосхов (Μοσχική) следует искать на территории исторического Месхети. Такая локализация отвечает основным требованиям сведений Страбона: страна мосхов находится по соседству с Колхидой, Иберией и Арменией, южнее Мосхийских гор, расположенных «над», «выше» Рионской долины. В пользу такой локализации говорит и следующее: в XI, II, 17 «Географии» Страбона эта страна представлена связанной с именем Фрикса. Дело в том, что ареной действия героев сказаний о Фриксе и аргонавтах (Язона, Медеи, Медоса, Армена и др.), согласно Страбону, является не Рионская долина в Колхиде, а регион, расположенный за ее пределами (к югу от нее). В этом отношении представляются важными сообщения Страбона о том, что в Колхиде существует много памятников обоих походов — сперва Фрикса, а затем Язона. Географ пишет: ...святилище Фрикса, расположенное на границах Колхиды и Иберии, и святилища Иазона, которые показывают во многих местах в Армении и Мидии, в соседних с ними странах» [1,11,39]. Эти данные уточняются в XI, II, 18 «Географии»: «В Иберии есть также городок (город Фрикса)

[117] Там же, с. 7421.

[118] Греческо-русский словарь. (Сост. А. Д. Вейсман). СПб., 1882, с. 1269.

[119] Древнегреческо-русский словарь. М., 1958, т. 2, с. 1677.

[120] Liddle H. G., Scott R. A. Greek-English Lexikon. Oxford, 1968, p. 1865.

[121] Strabo I, III, 21; VI. IV. 2; VII, III, 7; IX. V, 9: XI, II; XII, XIV. 2; XII. III, 19.

— современная Идеесса, хорошо укрепленный пункт на границе Колхиды» [XI, II, 18]. Опираясь на Эратосфена, Страбон сообщает, что Язон «оставил корабли и из страны колхов предпринял поход вплоть до Армении и Мидии...» [1,111,2]. Согласно «Географии», о пребывании Язона в Армении свидетельствует наличие там святилищ его имени [XI, XIII, 10; XI, XIV, 12]. Страбон рассказывает, что именно Язону приписывают изменение русла р. Аракс [XI, XIV, 13]. В тесной связи с Арменией и соседними с ней странами представляет географ Язона и его спутников, особенно фессалийца Армена, которого, согласно письменной традиции (Кирсил Фарсалийский, Мидий Ларисский)[122], автор «Географии» считает эпонимом Армении [XI, IV, 8; XI, XIV, 12]. Здесь же Страбон сообщает: «Часть спутников Армена поселилась в Акилисене (которая в прежние времена была подвластна софенам), тогда как другие в Сиспиритиде[123] вплоть до Калахены и Адиабены за Армянскими горами» [XI, XIV, 12; ср. XI, IV и др.). Следует обратить внимание и .на следующее: в названии Мидии Страбон угадывает имена Медеи и ее сына Медоса (Мида) [XI, XIII, 10]. Географ приводит и другие данные, свидетельствующие о наличии связи между Медеей, Медосом и Язоном[124]. Так, например, р. Аракс Страбон связывает не только с Язоном, но и с его сыном Медосом (он упоминает реку Медос (Мид), которая берет начало в Мидии и сливается с Араксом) [XV, III, б][125].

---

[122] Как сообщает Страбон, историки Кирсил Фарсалийский и Мидий Ларисский были современниками Александра Македонского [см. XI, IV, 12].

[123] По мнению С. Джанашиа, страбонова Сиспиритида — то же, что и древнегрузинское «Спери» (см. Джанашиа С. Н. Древнейшие национальные сведения..., с. 58 и след.; ср. Ингороква П. Георгий Мерчуле..., с. 606 и след.).

[124] Strabo, XII, XIII, 10; ср. Herodotus, VII, 12.

[125] Джанашиа С. Н. Античная схема кавказских этнархов и эпонимов. Труды, II, с. 239 и след.

Достаточно интересную информацию содержит «География» и о топонимах Юго-Восточного Причерноморья, которые, по мнению Страбона, проистекают от имен героев сказаний о Фриксе и аргонавтах. Так, основываясь на сведениях Эфора, название древнего торгового города синопцев «Киторон» Страбон связывает с именем сына Фрикса [XII, III, 10]. По его же данным, синопцы считали основателем своего города одного из спутников Язона — Автолика и поклонялись ему, как богу. Тут же находился и оракул Автолика [XII, III, II и др.][126].

Таким образом, выясняется, что географический регион действия как главных героев сказаний о Фриксе и Язоне (Фрикс, Язон, Медея), так и второстепенных мифических персонажей (Киторон, Медос, Армен, Автолик) территориально граничит с землями, где, как мы предполагаем, находилась страна мосхов. Этот вывод позволяет искать страну мосхов и возведенный Фриксом храм к югу от приморской Колхиды, в Юго-Западной Грузии (на месте исторического Месхети).

Такое предположение согласуется и с тем указанием интересующего нас сведения Страбона [XI, II, 17], согласно которому находящиеся в стране мосхов храм и оракул были

---

[126] В связи с рассматриваемым вопросом заслуживают внимания подтвержденные в «Географии» и следующие топонимы: «Гераклов мыс», «мыс Иасоний», «городок Киторос» [XII, III, 17] и др. В этом отношении также представляется интересным идентичность топонима «Апсар» (близ совр. Гонио), одного из древних названий реки Чорохи — «Апсар» — «Апсор» с именем сына Айэта и брата Медеи — "Апсирт". Здесь же следует добавить, что еще Прокопий Кессарийский в De Bello Gothico пытался идентифицировать топоним «Апсар» — «Апсор» с именем «Апсирт». «В древности эту местность (Апсар. — Н. Х.) называли мужским именем Апсирт, — пишет Прокопий, — в память происшедшего здесь несчастья. Местные жители говорят, что здесь из-за вероломства Медеи и Язона ушел из жизни Апсирт, и поэтому место это получило его имя; он ведь умер здесь, и место, где он умер, стали называть по его имени» [VIII, 2].

ограблены сперва Фарнаком, а затем Митридатом Пергамским. Сопоставление сведений Страбона, Плутарха, Аппиана и Диона Кассия делает очевидным, что страна мосхов непосредственно граничила с ареалом военных операций Фарнака и Митридата Пергамского (Колхида, области Трапезусия и Фарнакия, Синоп, Вифиния, часть территории Каппадокии и Понта, Малая Армения), поскольку была расположена между Колхидой и Малой Арменией[127].

В пользу локализации страбоновой страны мосхов на месте исторического Месхети свидетельствуют также письменные источники более позднего периода (I в. до н. э.— III в. н. э.). Рассмотрим некоторые из них. Плиний, рассказывая о Фазисе- Риони, отмечал, что эта река вытекает из страны мосхов [VI, 13][128]. Если допустить, что истоком Фазиса-Риони Плиний считал исток какого-либо из ее левых притоков[129], а также принять во внимание, что несколько притоков Риони (рр. Саджавахосцкали, Ханисцкали)[130] берут начало в горах Гадо, или Персати (страбоновы «Мосхийские горы»), тогда плиниеву страну мосхов следует искать опять-таки на территории исторического Месхети.

К такому же выводу мы придем и в том случае, если дадим рассматриваемому сведению Плиния иную интерпретацию. Представляется вполне вероятным предположение, что Плиний (подобно другим древним авторам) вместо истока

---

[127] Об интересующих нас маршрутах военных операций Фарнака и Митридата Пергамского подробнее см. Чеишвили Г. Г. К вопросу о местонахождении...

[128] ВДИ, 1949, 2, с. 289.

[129] Джанашиа С. Н. Фасид, с. 275; Лордкипанидзе О. Д. К локализации..., с. 109, прим. 23.

[130] Вахушти пишет, например: «Кроме того, ниже устья Цхенисцкали в Риони притекает с юга Саджавахосцкали. Она вытекает из Персати...». Чуть ниже географ продолжает: «Выше Варцихе впадает в Рион Ханисцкали, она вытекает из Персати, идет к северу и изливается в Рион с юга» (см. Царевич Вахушти. География Грузии, с. 202, 203).

р. Фазис-Риони, указывает на исток собственно месхетской р. Фазис-Чорохи (как могли убедиться выше, в отрывке, содержащем название р. Фазис, он говорит именно о Фазисе-Риони, а не о Фазисе-Чорохи). Если в Мосхийских горах (гора Гадо, или Персати), лежащих у северной границы страны мосхов, берут начало только притоки р. Фазис-Риони, то из расположенных у южной границы Мосхийских гор (горы Ириджлу, Девабоини и Калну) вытекают месхетские реки: Чорохи (из Ириджлу) и ее притоки — Тортоми (из Девабоини) и Бана — Фанаскерт (из Калну)[131]. Подтверждение этому мы находим у Солина (III в. н. э.), сочинение которого в основном опирается на «Естественную историю» Плиния: истоки рек Фазис, Араке и Евфрат Солин упоминает вместе. (По мнению Солина, «из Гениохских гор вытекает река Аракс, а из Мосхийских гор река Фазис. Река Аракс берет начало вблизи верховьев Евфрата, затем она (Аракс.— Н. Х.) течет к Каспийскому морю» [XV, 9][132]. Поскольку Солин говорит об истоках рек, расположенных в одном определенном регионе, а не в разных отдаленных друг от друга областях, естественно напрашивается вывод, что «Фазисом» Солин именует не колхидскую реку Фазис-Риони, а месхетскую реку Фазис-Чорохи (близость верховьев р. Чорохи и рек Аракс и Евфрат общеизвестна).

В пользу локализации страны мосхов на территории исторического Месхети говорят также те указания Корнелия

[131] Вахушти сообщает нам: «Ныне же начинаем с Кларджети. И в этой стране наибольшая река есть Чорох. Она вытекает из горы Ириджлу и идет от юга к северу, сделав маленький уклон к востоку, до места Хварамзес-хиди» (см. География Грузин, с. 172). Об истоках р. Тортом Вахушти пишет следующее: «А река Тортоми вытекает из горы Девабоини и идет от юга к северу...» (там же, с. 185). И наконец, о Бана-Фанаскерте тот же автор сообщает: «Выше того притекает речка в Чорох Бана Панаскетская, вытекающая из горы Калну и идущая от востока к западу» (там же, с. 181).

[132] См. ВДИ, 1949, № 3, с. 243.

Тацита (I—II вв.), согласно которым земли мосхов следует искать близ Армении (в сообщении говорится, что мосхи «сделали набег на захолустья Армении»)[133].

Такая локализация страбоновой страны мосхов согласуется и с данными греческих источников VI—V вв. до н. э. о расселении мосхов. Из анализа сведений этих источников явствует, что с юга земли мосхов непосредственно граничили с предполагаемой нами территорией страбоновой страны мосхов (историческая Месхети).

Предложенный нами вариант локализации страны мосхов согласуется и с выводами Д. Мусхелишвили о местонахождении этой страны[134]. Наш вариант локализации согласуется с высказанными в научной литературе соображениями (см. выше), согласно которым, возведенные Фриксом святилище и оракул (святилище Левкофеи Страбона) следует искать в Месхети или, более вообще, в Картли (в Иберии). В пользу правомерности помещения связанных с именем Фрикса памятников и страны на территории исторической Юго-Западной Грузии свидетельствует и заслуживающая внимания концепция Т. Микеладзе, в свете которой Колхиду, связанную с сказанием об аргонавтах, точнее, Айа-Колхиду, следует искать не в Рионской долине, а на территории Юго-Западной Грузии[135] (в бассейне р.Чорохи).

Таким образом, вышерассмотренные сведения дают нам основание локализовать страбонову страну мосхов (до ее деления на 3 части) на месте исторического Месхети, охватывавшего всю историческую Юго-Западную Грузию (Самцхе, Аджара, Джавахети, Шавшети, Артаани, Кола, Кларджети, Тао, Спери и Басиани).

---

[133] Tac., Ann., XIII, 37; ВДИ, 1949, № 3, 203; ср. Меликишвили Г. А. К истории древней Грузии, с. 367.

[134] Мусхелишвили Д. Л. Основные вопросы..., с. 59.

[135] Микеладзе Т. К. Исследования по истории древнейшего населения..., с. 84 и след.

სტრაბონისეული მოსხების ქვეყნის ლოკალიზაციისათვის (Μοσχική)

ჩატარებული კვლევა-ძიების შედეგად, ავტორი იმ დასკვნამდე მიდის, რომ სტრაბონისეული მოსხების ქვეყანა ისტორიული მესხეთის ანუ სამცხე-ჯავახეთის, კლარჯეთის, სპერის, ტაო-ბასიანის, შავშეთის, კოლა-არტაანის ტერიტორიაზეა მოსათავსებელი. ავტორის თვალსაზრისით, მოსხების ქვეყნის ამგვარი ლოკალიზაცია პასუხობს სტრაბონის ცნობების ძირითად მონაცემებს: მოსხების ქვეყანა მოთავსებულია კოლხეთის, იბერიისა და არმენიის მეზობლად, რიონის დაბლობზე „მაღლა" გადაჭიმული მოსხური მთების (ვახუშტისეული ღადო ანუ ფერსათისა და აჭარა-გურიის შორის მდებარე მთების) სამხრეთით.

სტატიაში გამოთქმულ თვალსაზრისს გარკვეულწილად ამყარებს სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული ვარაუდები, რომელთა თანახმად, ფრიქსეს მიერ აგებული ლეკოთეას ტაძარი მესხეთში, ან უფრო ზოგადად, ქართლში მდებარეობდა.

LOCALIZATION OF STRABO'S THE COUNTRY OF MOSKHS (Μοσχική)

In the light of this localization of the Moskhian mountains it is suggested that Strabo's Μοσχικη) ("the country of the Moskhians") prior to its partition between the Colchians, Iberians and Armenians (as related by Strabo) must have occupied a vast area – the entire south-western historical Georgia, in particular the territory of Adjara-Shavsheti-Klarjeti-Samtskhe-Tao-Kola-Artaani-Speri-Bassiani. Proceeding from the above localization, the author assumes, that the boundaries of the country of the Moskhians must have run along the western ridges of the Lesser Caucasus and the watershed ridges of tie Chorokhi-Kura, Chorockhi-Euphrates-Araxes.

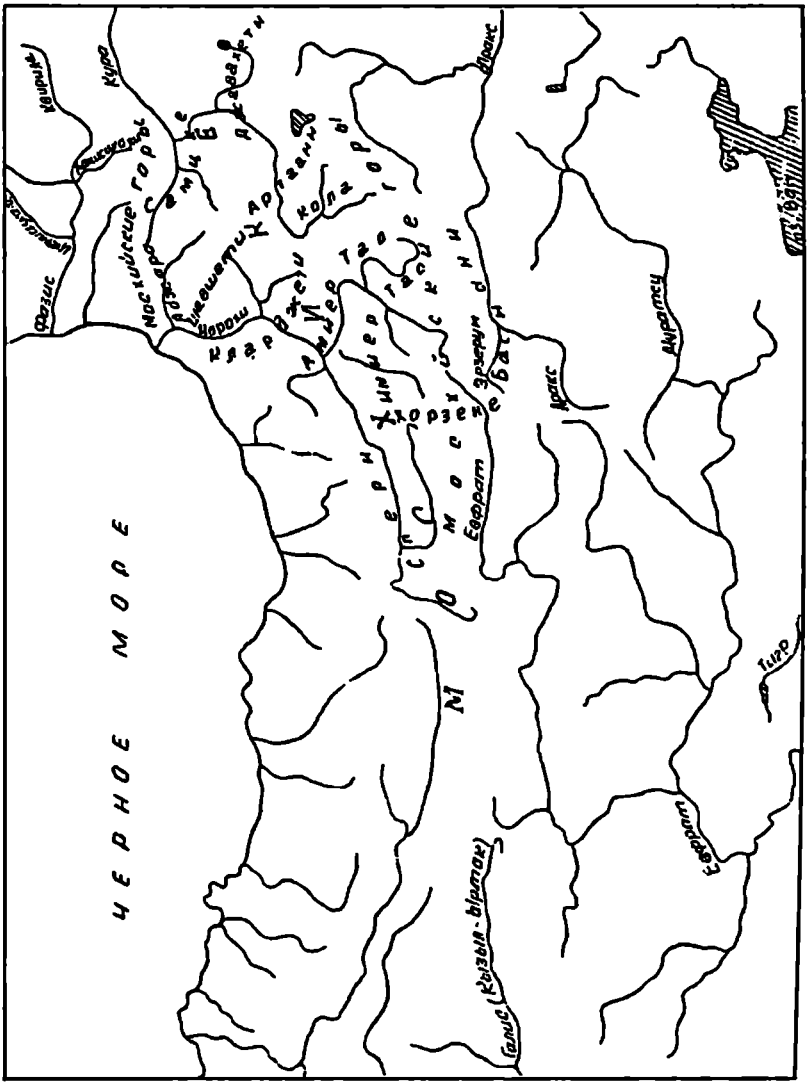

“Мосхике” в IV-III вв до н.э.

სხვადასხვა დროის, სხვადასხვაენოვან (ასურულ, ურარტულ, ძველბერძნულ, ლათინურ, სპარსულ, არაბულ თურქულ, რუსულ, იტალიურ, ფრანგულ, გერმანულ...) წერილობით პირველწყაროებში არაერთი ქართული ეთნონიმი მოწმდება. სკეითინების (Σκυθινοί) სახელწოდება პირველად ქსენოფონტის (ძვ. წ. V-IV სს.) "ანაბასისში" იხსენიება. მოგვიანებით, ამავე ეთნონიმს სკიტინების (Σκυτινοί) ფორმით დიოდორე სიცილიელის (ძვ. წ. I ს.) "ისტორიული ბიბლიოთეკის" ტექსტშიც ვხვდებით.

ქსენოფონტი გვამცნობს, რომ ხალიბების ქვეყნის "შემდეგ ელინები მივიდნენ მდინარე ჰარპასოსთან, რომლის სიგრძე ოთხი პლეთრონია. აქედან იარეს სკეითინების [ქვეყანაში] ვაკეზე ოთხ გადასავლად 20 ფარასანგი და [მივიდნენ] სოფლებში, სადაც დარჩნენ სამი დღე და სურსათი მოიმარაგეს. აქედან გაიარეს ოთხ გადასავლად 20 ფარასანგი დიდ, მდიდარ და მჭიდროდ დასახლებულ ქალაქამდე, რომელსაც გუიმნიასი ეწოდებოდა. იქედან ქვეყნის მმართველმა ელინებს მეგზური გაუგზავნა, რათა ისინი თავის მტრების ქვეყანაზე გაეტარებინა. მან მისვლისთანავე თქვა, რომ 5 დღეში მიიყვანს [ელინებს ისეთ] ადგილზე, საიდანაც ზღვა მოჩანს... მეხუთე დღეს მიაღწიეს მთას. მთის სახელი იყო თეხესი. როგორც კი მეწინავენი მთაზე ავიდნენ, ატყდა დიდი ხმაური. როცა ქსენოფონტმა და არიერგარდში მყოფმა მეომრებმა [ხმაური] გაიგონეს, გადაწყვიტეს, რომ წინიდან სხვა მტერი დაესხათ თავს... მალე მათ გაიგონეს, რომ მეომრები ყვირიან: "ზღვა, ზღვა!" და ერთიმეორეს გადასცემენ [ამ სასიხარულო ცნობას] (შემდეგ მეგზური დაასაჩუქრეს – ნ. ხ.)... მან უჩვენა მათ სოფელი, სადაც შეიძლებოდა დაბანაკება მაკრონების

[ქვეყანაზე] სამ გადასავლად 10 ფარასანგი გაიარეს" [მიქელაძე, 1967, 82-85]. ამავე ეპიზოდის დიოდორე სიცილიელისეული აღწერა ასეთია: "იქიდან აიყარნენ და 7 დღეში გადაიარეს ეგრეთწოდებული ქალდების ქვეყანა და მივიდნენ ჰარპაგოსად წოდებულ მდინარესთან, რომელიც 4 პლეთრონის სიგანისა იყო. აქედან მიდიოდნენ სკიტინების (ქვეყანაზე) დაბლობის გზით, სადაც 3 დღეში მომჯობინდნენ, რადგან ყოველივე აუცილებელი უხვად ჰქონდათ. მეათე დღეს მიადგნენ დიდ ქალაქს, რომელსაც გუმნასია ერქვა. ამ (ქალაქიდან) ყველა ამ ადგილების გამგებელმა მათ ზავი დაუდო და მეგზურები დაუყენა ზღვაზე გასაყვანად. 15 დღეში მივიდნენ მთა ხენიონთან. მათ, ვინც პირველები მოდიოდნენ, ზღვა რომ დაინახეს, დიდად გაიხარეს და ისეთი ყიჟინა ასტეხეს, რომ ბოლოში მყოფებმა იფიქრეს, მტერი დაგვხვდა ჩასაფრებული და იარაღი იშიშვლეს. როდესაც ყველანი ავიდნენ, საიდანაც ზღვა ჩანდა, ხელები აღაპყრეს და ღმერთებს მადლობას სწირავდნენ, როგორც უკვე გადარჩენილები...მეგზურს ვერცხლის ფიალა და სპარსული ტანსაცმელი აჩუქეს. მან უჩვენა გზა მაკრონებისაკენ და წავიდა" [ყაუხჩიშვილი, 1976, 103-104].

ამ ორი ნაწყვეტის ურთიერთშეჯერებიდან სავსებით ნათელია: მიუხედავად იმისა, რომ დიოდორე სიცილიელი სკვითინებს სკიტინების სახელით მოიხსენიებს, მდ. ჰარპასოსს – ჰარპაგონად, ხალიბებს – ქალდებად, გუმნეასს – გიმნასიად, ხოლო მთა თეხესს – ხენიონად, სკვითინების ქვეყანაში ბერძენ მოქირავნეთა პერიპეტიების ისტორიის აღწერისას, ფაქტობრივად, ქსენოფონტიც და დიოდორე სიცილიელიც ურთიერთმსგავს ინფორმაციას გვაწვდიან.

თ. მიქელაძე, ქართველური ტომების შესახებ ქართულ ენაზე "ანაბასისის" ცნობების პირველი და დღემდე ერთადერთი მთარგმნელი, ამ თხზულებაში დაცული

ცნობების შესწავლის გზით, ქსენოფონტის მიერ მოწოდებული ყველა გეოგრაფიული კოორდინატის გათვალისწინებით, საკსებით მართებულ იმ დასკვნამდე მიდის, რომ ქსენოფონტისეული სკვითინეს აღმოსავლეთიდან ხალიბები ემეზობლებოდნენ. საზღვარი მათ შორის მდ. ჰარპასოს-ჭორუხზე გადიოდა. ჩრდილოეთით სკვითინების კუთვნილი ტერიტორია პონტოს ტავროსს ემიჯნებოდა, თეხესი – ზიგან-დაღის მიდამოებში – მაკრონების მიწა-წყალს, ხოლო სამხრეთით და დასავლეთით მათი გავრცელების არეალის ფარგლები ძნელი დასადგენია [მიქელაძე, 1967, 130-131].

სკვითინების საკითხთან დაკავშირებით სხვაცაა საყურადღებო: პონტოს ტავროსის ერთ ნაწილს, მდ. ჭოროხის ქვემო წელიდან ტრაპეზუნტის ხახამდე, (სადაც თ. მიქელაძის თვალსაზრისით ქსენოფონტისეული სკვითინები იყვნენ განსახლებული) სტრაბონი (ძვ. წ. I-ახ. წ. I სს.) სკვითინების სახელწოდებასთან ფონეტიკურად მსგავს სახელწოდება "სკიდისს" (Σκυθινοί) უწოდებს, ხოლო მის მწვერვალზე განსახლებულ ტომებს - "ჰეპტაკომეტებს", "შვიდსოფლელებს" [ყაუხჩიშვილი, 1957, 203-204].

იე. ჯავახიშვილი სტრაბონის ცნობის განხილვისას წერდა: "...იმათ, რომელნიც სკუდისის მთის მწვერვალზე ბინადრობდნენ, თურმე ჰეპტაკომეტებს ეძახდნენ... ბერძნულად იგი "შვიდ სოფლის მცხოვრებლებს" ნიშნავს. ოცი საუკუნის შემდეგ, ეხლაც კი შენახულია ეს სახელი. ინგლისის კონსული ბ. ჯიფორდი თავის ანგარიშში მოგვითხრობს, რომ ტრაპიზონის სანჯაყის (ოლქის) მეორე მაზრა, რომელსაც სახელად "კურა სებაა" ანუ "შვიდი სოფელი" ჰქვია, რიზეს მახლობლად, ამ ქვეყნის 'შუაგულ მთებში მდებარეობსო. იგი მხოლოდ ამ სიტყვის არაბული თარგმანია (კურა – სოფელი, სებაა – შვიდი), ხოლო არაბულად იმიტომაა ნათარგმნი, რომ

წინათ ოფიციალური მიწერ-მოწერის დროს ოსმალეთში არაბულ ენას ხმარობდნენ ხოლმე. ცხადია, მაშასადამე, "კურა სებააც" და "ჰეპტაკომეც" ადგილობრივი სახელის თარგმანი უნდა იყოს. იქნებ მთის სახელში, რომლის მწვერვალზედაც "შვიდსოფლელები" ცხოვრობდნენ, ადგილობრივი სახელწოდება იყოს კიდეც შენახული: "სკუდისი" იქნებ ბერძნულად გადმოცემული "შკვიდიში" იყოს, რაც (შკვითი) მეგრულად შვიდს ნიშნავს: "შ"-ინის მაგიერ ბერძნულად "ს"-ინი იმიტომა ზის, რომ ბერძნებს ბგერა "შ"-ინი არ მოეპოვებოდათ. თუ ეს სწორი გამოდგა, მაშინ ამ სიტყვის მხოლოდ პირველი ნაწილი ყოფილა შერჩენილი, ხოლო ამ ადგილს "შვიდსოფელი"-ს სახელი იმიტომ დაერქმეოდა, რომ მოსახლეობა იქ ალბათ შვიდ სოფლად ყოფილა დანაწილებული. ეს ჰეპტაკომეტები, ანუ შვიდსოფლელები მოსსინიკები, ანუ მეგრულ-ჭანურ შტოს წარმომადგენელ ტომის ხალხი ყოფილან" [ჯავახიშვილი, 1951, 411-412].

თ. მიქელაძე ივ. ჯავახიშვილის ზემომოყვანილი მოსაზრებების გათვალისწინებით, დაასკვნის, რომ "სტრაბონთან დაცული სახელწოდება ადგილობრივი სახელწოდებისა Ἑπτακωμῆται ბერძნული თარგმანია ქსენოფონტესთან დამოწმებული ადგილობრივი სახელწოდების (Σκυθινοί), რაც ნიშნავს შვიდსოფელს. ამ სახელწოდების ახსნის შესაძლებლობა მეგრულ-ჭანური ენის მეშვეობით მიუთითებს იმაზე, რომ სკვითინების სახით დასავლურ-ქართულ ეთნიკურ ელემენტთან გვაქვს საქმე, მეორე მხრივ, რაკი მოცემული სახელის სემანტიკა რიცხვით სახელთანაა (შვიდთან) დაკავშირებული, საფიქრებელია, რომ ეს ეთნიკური სახელი სოციალურ ნიადაგზეა წარმოშობილი. Σκυθινοί ტერმინში და მის ბერძნულ თარგმანში Ἑπτακωμῆται ასახული უნდა იყოს შვიდი სათემო ერთეულის ერთ სოციალ-პოლიტიკურ ორგანიზაციად შერწყმის ფაქტი.

როგორც ჩანს, სკვითინების გაერთიანების პროცესი ძვ. წ. V ს-ის დასასრულისათვის თითქმის მომთავრებული ჩანს. შექმნილია ერთი ძლიერი ეთნო-პოლიტიკური გაერთიანება, რომელსაც ერთი მმართველი განაგებს. მმართველის რეზიდენციაა ქ. გუმნიასი – დიდი, მდიდარი და მჭიდროდ დასახლებული ქალაქი" [მიქელაძე, 1967, 131].

ამგვარად, სკვითინების, მისი თანამოსახელე მთის – სკიდისის, მთის მწვერვალებზე მცხოვრები ჰეპტაკომეტების და ამავე რეგიონში ბ. ჯიფორდის მიერ დამოწმებული კურასებაას სახელწოდებებში მეგრულ-ჭანური შკვითის (შვიდის), მისი ბერძნული შესატყვისი Επτα-ს და არაბული "სებაა"-ს არსებობა ეჭვს არ უნდა ბადებდეს. უფრო მეტიც, ჩემი აზრით, სკვითინების (სკიტინების) სახელწოდების იდენტიფიკაციისათვის ამოსავალი არა ტერმინ "შვიდსოფლებშია", რომელიც ტერმინ "სკვითინის" თარგმანს არ წარმოადგენს, ან შვიდი სოფლის სინოიკისმოსშია საძიებელი, არამედ თავად სკვითინების სახელწოდების სკვით, შკვით- ფუძეში, რომელიც ბერძნულში მრავლობითი რიცხვის აღმნიშვნელი οι-თ და სამი ხმოვნის (ι, ο, ι) გამყოფი ν-თია გაფორმებული. აქვე იმასაც დავძენ, რომ თავად შვიდის სემანტიკის თვალსაზრისით, სკვითინების სახელწოდება დღემდე არავის განუხილავს, არა და, ჩემი აზრით, ყველაზე საყურადღებო ისაა, რომ ამ ქართველური ტომის თვითდასახელება მაინცდამაინც შვიდთანაა დაკავშირებული, რომელიც ერთ-ერთ საკრალურ რიცხვს წარმოადგენს და სავარაუდოა, რომ სკვითინების სახელწოდებაშიც სწორედ ამ ფუნქციითაა აღჭურვილი.

სამეცნიერო ლიტერატურაში გავრცელებული თვალსაზრისით, მსოფლიოს ხალხთა კულტურულ ტრადიციაში შვიდის საკრალიზაცია კოსმოლოგიურ რწმენა-წარმოდგენებში იღებს სათავეს [Бородин, 1970, 62. Бикерман, 1975, 78]. მართლაც, თუ სადღეისოდ ცნობილ

წერილობითი პირველწყაროების მიხედვით ვიმსჯელებთ, დავინახავთ, რომ საკრალური შვიდი შუმერებისათვის, ეგვიპტელებისათვის, ბაბილონელებისათვის, აცტეკებისათვის და სხვა ე. წ. "მკვდარი ხალხებისათვის", კარგად ცნობილი საკრალური რიცხვი იყო. შუმერული წერილობითი ძეგლის "იშთარის მოგზაურობის" მოწმობით, როდესაც შუმერთა დიდი ქალღმერთი ინანა ქვესკნელს გაემგზავრა, შვიდი ღვთაებრიები ნიჭით დაჯილდოვდა, შვიდი ჭიშკარი გაიარა, მას შვიდჯერ წაართვეს ყველა სამკაული და შვიდჯერ ჩააგონეს. საკრალური შვიდის მოტივს "გილგამეშის ეპოსშიც" ვხვდებით. როდესაც გილგამეში ქვესკნელში წასასელელად მოემზადა, მზის ღმერთმა უთუმ ანის შემზარავი შვიდი გმირი, შვიდი მაცნე მღვიმეში ჩაკეტა (ვეშაპი, ურჩხული, ცეცხლი, წარღვნა, გველი, ქარიშხალი და მისი ძმა). შუმერებთან ფართოდ იყო გავრცელებული წარმოდგენები 7 სულზე. ისინი წყალთა და სიბრძნის ქალღმერთ ეას მტრებად იყო მიჩნეული.

ჩვენთვის საინტერესო საკითხთან დაკავშირებით საგულისხმო მონაცემებს ეგვიპტურ პაპირუსებში ე. წ. "მიცვალებულთა წიგნშიც" ვხვდებით. ამ წერილობით წყაროში საუბარია ადამიანის შვიდ სულზე. ამ შვიდ სულს იგი გარდაცვალების შემდეგ თანდათან კარგავს, რათა მარადისობაში გადავიდეს. ძველი ეგვიპტელების წარმოდგენით, სული უკვდავია. ადამიანი გარდაცვალების შემდეგ მზესთან ერთად არსებობს, მზესთან ერთად ამოდის ცაზე და დაისის ჟამს სიბნელეში იძირება. საგულისხმო ისიცაა, რომ ეგვიპტელებს ადამიანის პირველწინაპრებად მთვარის ღმერთი – თოთი მიაჩნდათ, რომელიც მათი რწმენა-წარმოდგენებით ბუნების შვიდი სტიქიის გამაერთიანებელი და მატარებელი იყო. საკრალურ შვიდთანაა დაკავშირებული ფარაონის სიზმრის შვიდი მჭლე და შვიდი მსუქანი ძროხაც,

რომელიც შვიდწლიან გვალვასა და შვიდწლიან მოსავალს განასახიერებდა.

ძველ ბაბილონში შვიდი ღვთაების სახელწოდება შვიდ ქალაქს დაუკავშირდა. საყურადღებო ისაა, რომ მოგვიანებით შვიდივე ღვთაება მნათობებთან იყო ასოცირებული: აბელ-მარდუქი – იუპიტერთან, ნაბუ – მერკურთან, ნერგალი – მარსთან, ზაბაბა-ნინურთა – სატურნთან, იშთარი – ვენერასთან, შამაში – მზესთან, სინი – მთვარესთან.

შვიდ მნათობთან, საკრალურ შვიდთან დაკავშირებული რწმენა-წარმოდგენები ბაბილონელთა კულტურულ ტრადიციაში სხვა ფორმითაც ელინდება. ჰეროდოტეს მოწმობით, ეთემენანკის ზიქურატს შვიდი საფეხური ჰქონდა. ასეთივე კონსტრუქციით იყო ცნობილი ესაგილაც. რიცხვი შვიდი ბაბილონური ქალაქების არქიტექტურაშიც აისახა (შვიდი ჭიშკარი, შვიდი გალავანი, შვიდი კოშკი...). უფრო მეტიც, თითოეულ მნათობს მისთვის განკუთვნილი ფერი მიეწერებოდა. ცალკეული მნათობისათვის მიძღვნილ ტაძარს მისთვის განკუთვნილი ფერით ღებავდნენ. შვიდი მნათობისადმი მიძღვნილი ნინევიის ცნობილი ობსერვატორია შვიდსართულიანი იყო და შვიდფერად იყო შეღებილი: მზის (შამაშის) სართული –ოქროსფრად, მთვარის (სინი) – ვერცხლისფრად, ბელ-მარდუქის (იუპიტერის) სართული – თეთრად, იშთარის (ვენერას) სართული – ჭრელად, ნაბუს (მერკურის) სართული – მწვანედ, ნერგალის (მარსის) – წითლად, ზაბაბა-ნინურთას (სატურნის) – შავად. ბაბილონის სამეფოში შვიდფერად არა მხოლოდ ტაძრებს, არამედ სასახლეებსაც, გალავნებსაც, ჭიშკრებსაც და სხვა ნაგებობებსაც ღებავდნენ.

შვიდის საკრალიზაციის შესახებ საყურადღებო ინფორმაციას ინდო-ირანულ კულტურულ ტრადიციებშიც ვხვდებით. ირანელთა რწმენა-წარმოდგენებით, ღვდამიწა

შვიდ ნაწილად. შვიდ ქვეყნად, შვიდ ხმელეთად იყოფა [ნახუცრიშვილი, 1979, 21-27]. იგივე თვალსაზრისია გაბატონებული ცასთან დაკავშირებითაც, რომელიც შვიდი მნათობის კუთვნილ შვიდ ცადაა გააზრებული. ზოროასტრიზმი ექვს უკვდავ წმინდანს (ამეშასპენტი) და მეშვიდეს – ახურამაზდას იცნობს. რიგვედაში ადიტი (ღვთაება) შვიდი მთავარი ღმერთის დედაა. ვედურ მზის ღვთაებას, სურის შვიდი ფაშატი დაატარებს. ავესტას კალენდარში თვის პირველი შვიდი დღე უკვდავი ღვთაებების სახელებითაა ცნობილი. საყურადღებო ისიცაა, რომ ძვ. წ. II ათასწლეულით დათარიღებულ ერთ-ერთ სამარხში მაინცადამაინც შვიდი სამსხვერპლო ცხოველის ჩონჩხია აღმოჩენილი, რაც, როგორც ვარაუდობენ, საკრალური შვიდის არსებობაზე უნდა მიუთითებდეს. ძველ ირანში მეფე შვიდი ქვეყნის მბრძანებლად ითვლებოდა. როგორც წესი, მას შვიდი მრჩეველი ჰყავდა. მეფის ნახვის უფლება სპარსელთა და მიდიელთა მხოლოდ შვიდი წარჩინებული გვარის წარმომადგენლებს გააჩნდათ. ასევე იყო სასანიანთა ირანშიც.

შვიდის საკრალიზაცია ირანულ წეს-ჩვეულებებშიც აისახა. მაგალითად, ახალ წელს მეფეს სინზე დადებულ ხორბლის, ქერის, ცერცვის ორი სახეობის, ქუნჯუთისა და ბრინჯის შვიდ-შვიდ მარცვალს მიართმევდნენ. სპარსელი ქალებისათვის ცნობილი იყო მათთვის განკუთვნილი მორთულობის შვიდი ნივთი. შვიდი აქტიური რიცხვია ირანულ ეპოსში, ზღაპრებში, ანდაზებში. აქ ხშირად ვხვდებით გამოთქმებს: "შვიდი ძმა", "შვიდი და", "შვიდი დღე", "შვიდი თვე", "შვიდი წელი", "შვიდი დოლი და შვიდი ზურნა", "შვიდი ვეული", "შვიდი მთა", "შვიდი უღელტეხილი" და "შვიდი სახლი". ისევე როგორც შვიდის შემცველ რიცხვებს: 70, 700, 7000

(შაჰნამეს ერთ-ერთი გმირი 700 წელი ცხოვრობს, მზეთუნახავს 700 მხევალი დარაჯობს).

ინდურ, ტიბეტურ და ჩინურ კულტურულ ტრადიციებში საკრალური შვიდის შესახებ პირველხარისხოვან მონაცემებს ჯერ კიდევ XIX ს-ში, ინგლისურ ენაზე გამოქვეყნებულ ე. ბლავატსკაიას ნაშრომის "საიდუმლო დოქტრინას" I ტომში ვპოულობთ, რომელიც რუსულ ენაზე პირველად 1991 წელს გამოქვეყნდა. ამ ნაშრომში მოყვანილი ძიანის წიგნის "კოსმოსური ევოლუცია" სტროფებში (ე. წ. ტრანსებში) "შვიდ მარადისობაზე", "ნეტარებისაკენ მიმავალ შვიდ გზაზე", "შვიდ უზენაეს უფალზე", "შვიდ ჭეშმარიტებაზეა" საუბარი [Блаватская, 1991, 64-65]. ინდიელთა კულტურულ ტრადიციაში შვიდი მნათობი დასტურდება, რომელთაგან ყოველი შვიდჯერ შვიდს წარმოშობს.

შვიდის საკრალური ბუნება ძველი და ახალი აღთქმის წიგნებშიც აისახა. სწორედ ებრაელებს ეკუთვნით შვიდ-სამშაბათიანი დროისა და სამყაროს შექმნის შვიდდღიანი ციკლი, წარმოდგენები შვიდ ეშმაკზე. ქრისტიანულ მოძღვრებაში ღვთისმშობლის შვიდი სიხარული და შვიდი ვნება, შვიდი საეკლესიო საიდუმლოა (ნათლისღება, მირონცხება, ზიარება, აღსარება, ზეთისცხება, მღვდლობა, ქორწინება).

შვიდის სიმბოლიზმი ძველი ბერძნებისა და რომაელებისთვისაც იყო ცნობილი. გავიხსენოთ თუგინდ შვიდი საოცრება ("ჰეპტა თეამატა" და ლათინური septem miracula mundi), შვიდი ბრძენი, შვიდი მუზა, არიფმომანტია, რომელიც კაბალისტიკას დაედო საფუძვლად, აპოლონის ბედნიერ რიცხვად შვიდი ითვლება. მოგვიანებით, პითაგორელებიც იგივეს ამტკიცებდნენ. ისიცაა ცნობილი, რომ ბერძნებმა ასურულ-ბაბილონური ღვთაებების შვიდეულს, რომელიც შვიდ მნათობს ასახიერებდა, შესაბამისი ეკვივალენტები მოუძებნეს.

შვიდი საფუძვლად რომაულ კვირას დაედო, რომელიც, იულიუს კეისრის რეფორმამდე, შვიდი სამუშაო და ერთი ბაზრისათვის განკუთვნილი დღისაგან შედგებოდა. კონსტანტინე დიდის (IV ს.) მიერ ჩატარებული ღონისძიებების შემდეგ კვირა (მზის დღე) უქმედ გამოცხადდა და კვირამ შვიდეულის სახე მიიღო. კვირის სახელწოდება მნათობებს დაუკავშირდა: ორშაბათი – მთვარის დღედ გამოცხადდა, სამშაბათი – მარსის, ოთხშაბათი – მერკურის, ხუთშაბათი – იუპიტერის, პარასკევი – ვენერას, შაბათი – სატურნის, კვირა – მზის დღე.

"ქართლის ცხოვრების" ს. ყაუხჩიშვილისეული გამოცემის I-II ტომებში წარმოდგენილ თხზულებებში "შუდ"-ი და "შუდ" კომპონენტიანი რიცხვითი სახელები უმთავრესად საკრალური სიმბოლიკით ხასიათდება. სავარაუდოა, რომ შვიდის საკრალიზაციის სათავეები არა მხოლოდ ძველი და ახალი აღთქმის წიგნებში, ჰაგიოგრაფიულ და ჰიმნოგრაფიულ ლიტერატურაშია საძიებელი, არამედ ქართველთა უძველეს, წინაქრისტიანულ რწმენა-წარმოდგენებშიც, რომელთა რეკონსტრუქციას დიდად უწყობს ხელს საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი არქეოლოგიური მონაპოვარი, ქართული ფოლკლორის ნიმუშები, ხატოვანი სიტყვა-თქმანი და ეთნოგრაფიული კვლევა-ძიების შედეგად დაგროვილი უნიკალური მასალა [ხაზარაძე, 2005, 165].

უძველესი არქეოლოგიური ნივთი გვარჯილას კლდის მღვიმის მეზოლითურ ფენაში 1953 წ. აღმოჩენილი ე. წ. "მეთაურის კვერთხის" ფრაგმენტია. იგი მსხვილფეხა საქონლის ნეკნისგანაა დამზადებული (სისქე 1, 3 სმ, სიგრძე 6, 2 სმ-ია). მის ორივე ზედაპირზე შვიდ-შვიდი ამონაკაწრია. ნაკაწრები ღრმადაა დატანილი და ისარს ან ორმხრივ შუბის პირს მოგვაგონებს. ამ ნივთის აღმომჩენი დ. თუშაბრამიშვილი წერდა: აღნიშნული ორნამენტი არ წარმოადგენს უბრალო დეკორატიულ

მოტივს, არამედ მას განსაზღვრული, შესაძლებელია, სიმბოლური მნიშვნელობა ჰქონდა" [კიკვიძე, 1976,153]. ი. კიკვიძე უფრო შორს მიდის და ვარაუდობს, რომ გამორიცხული არაა შვიდ-შვიდი ხაზის ამოკაწვრა ასტრალური შინაარსის იყოს და შვიდ ცთომილს გამოხატავდეს. ი. კიკვიძისავე აზრით, "მთავარი ისაა, რომ გვარჯილას კლდე'ში ნაპოვნი მეთაურის კვერთხის ფრაგმენტი მყარი საბუთი ჩანს ჩვენში უკვე ძველი ქვის ხანის დასასრულისათვის კოსმოლოგიურ შეხედულებათა და სოლარულ რწმენათა განვითარების დასანახად. ადამიანი ირჩევს შვიდ მნათობს, თაყვანს სცემს მას და რიცხვი შვიდის მაგიურ ძალაში დარწმუნებულია" [კიკვიძე,154].

სადღეისოდ არსებული არქეოლოგიური, ენიობრივი, ეთნოგრაფიულ-ფოლკლორული, ტრადიციული მედიცინის მასალები, საისტორიო წერილობითი პირველწყაროები ერთმნიშვნელოვნად გვიჩვენებს, რომ ქართველურ ტომებში შვიდის საკრალიზაციას საკმაოდ ხანგრძლივი ისტორია აქვს. ამჯერად, ჩვენთვის საინტერესო საკითხთან დაკავშირებით, განსაკუთრებით საგულისხმო ისაა, რომ ჯერ კიდევ მ. ჯანაშვილმა, 1904 წ. ბერძნულ-რომაული კვირეულის სახელწოდებებთან მეგრული სახელწოდების შედარების გზით, ამ უკანასკნელის წარმართული, წინაქრისტიანული ხასიათი წარმოაჩინა. რეკონსტრუქციის შედეგად გაარკვია, რომ მეგრულში კვირას (მზის დღე) ჟაშხა ეწოდებოდა, ორშაბათს (მთვარის დღე) – თუთაშხა, სამშაბათს (არეს-მარსის დღე) – თახაშბა, ოთხშაბათს (ჰერმეს-მერკურის დღე) – ჯუმაშხა, ხუთშაბათს (აფროდიტე-ვენერას დღე) – ცაშხა, პარასკევს (ზევსი-იუპიტერის დღე) – ობიშხა, შაბათს (კრონოსის დღეს) – საბატონი [ვახუშტი, 1904, პგ-უბ].

ჩემი აზრით, არანაკლებ საყურადღებოა სამეგრელოში დადასტურებული საკრალურ შვიდთან დაკავშირებული

რიტუალებიც. მაგ.: "შქვითული" ("შვიდეული"), რომელიც ჭირნახულის აღებისა და დაბინავების შემდეგ ოქტომბრის ბოლო რიცხვებში ორშაბათ (თუთაშხა) დღეს იმართებოდა. ამ დღეს უნდა დაეკლათ: გოჭი, ბატკანი, ხბო, მამალი, იხვი, ციკანი და დაეჭირათ თევზი. აკვირდნენ პურის, ფეტვის და სიმინდის კვერებს, ოჯახში მოკეთეებს იწვევდნენ. სადილის წინ ყველა მამაკაცი, ოჯახის უფროსის წინამძღოლობით, შქვითულის ქვევრთან მიეიდოდა და დაიწოქებდა. იქვე ხონჩას მოათავსებდნენ, რომელზედაც კვერები და დაკლული ცხოველების გულ-ღვიძლი და თავები ელაგა. ოჯახის უფროსი ქვევრის თავს ანთებულ სანთლებს მიაკრავდა და კარგი და დოვლათიანი მოსავლისათვის სამადლობელ ლოცვას წარმოთქვამდა. ღმერთს ოჯახის კეთილდღეობას და მფარველობას შესთხოვდა... დასასრულს შქვითულის ქვევრს თავს მოხდიდნენ, დანაყრდებოდნენ, მასპინძლის სახლში დაბრუნდებოდნენ და სუფრას შემოუსხდებოდნენ [მაკალათია, 1941, 320; თოფურია, 1954, 89].

არანაკლებ საყურადღებოა საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე შვიდი მაისის წვიმასთან დაკავშირებული რეალიები. ეს დღე ქართული ეროვნული მასალის მიხედვით, სამიწათმოქმედო სამუშაოების კომპლექსს განეკუთვნება და აღორძინების უნარის მქონე ძალადაა მიჩნეული: "შვიდი მაისის ნამს ოჯახის უფროსი სახაშეში ჩაუშვებდა, ღმერთო ბარაქა დაადე ჩვენ მოსავალსო; "შვიდი" მაისის ყანას 7 ფეხი რო ედგეს, იმედი გქონდეს კიდევ შეემატებაო, იმედ ნუ გადაიწყვეტამ აღარ ამოვაო; "შვიდი" მაისის წვიმაო თავზე დამედინაო, "შვიდი" ნაწნავი დავიწან მხრებზე გადამედინაო [რუხაძე, 2001, 199]. ვ. კოტეტიშვილის თანახმად, "ხავსი მოედო ზურმუხტად, შვიდად ნაწნავსა თმასაო". მისივე ცნობით, შვიდი მაისის დილის ნამს მაწვნის დედისათვის აგროვებდნენ [კოტეტიშვილი, 1934, 60]. შვიდ რიცხვთან

დაკავშირებით, გ. გოცირიძემ კახეთში ჩამოსახლებულ ფერეიდნელ ქართველებთან ძალზედ საგულისხმო მასალა მოიძია. თავის მთხრობელებთან მკვლევარმა დაადასტურა "შვიდკაცა", "შვიდფერი", "შვიდნი ძმანი", "შვიდი ცხენი". ერთ-ერთი ფერეიდნელი ქართველის სიტყვებით: "შვიდი ფერის ყოილი ყვაოდა პაპას ბაღში", ხოლო მეორის - "საქმის მოსარიგებლად შვიდი კაციც რო წაეყვანა, თუ პატრონს არ უნდოდა, ქალს არ მისცემდა". მკვლევარმა ისიც გაარკვია, რომ საქორწილო სუფრისათვის 7 ცხვარი, 7 ლიტრი ბრინჯი, 7 ქვაბი ერბო, 7 შეკვრა ჩაი იყო განკუთვნილი*.

მაგალითების გამრავლება უსასრულოდაა შესაძლებელი...

ახლა თუ ყოველიფე ზემოაღნიშნულის კონტექსტში, ჩვენთვის საინტერესო სკვითინების სახელწოდების იდენტიფიკაციის საკითხს დაუბრუნდებით, იმ მართებულ დასკვნამდე მივალთ, რომ მეგრული "შკვითი-შქვითი" (შვიდი) შემცველ ეთნონიმსა (სკვითინები) და ორონიმში (სკიდისი) საკრალური შვიდია ნაგულისხმევი. შვიდის საკრალიზაცია ქართველური ტომების (მათ შორის – მეგრელ-ჭანების) უძველეს კოსმოლოგიურ წარმოდგენებშია საძიებელი.

---

* ბატონ გ. გოცირიძეს უღრმეს მადლობას მოვახსენებ მის მიერ შეგროვილი საველე ეთნოგრაფიული მასალის მოწოდებისათვის.

დამოწმებული პირველწყაროები და ლიტერატურა

1. ვახუშტი, საქართველოს გეოგრაფია, მოსე ჯანაშვილის რედაქტორობით, თბილისი, 1904.

2. თოფურია ნ., ქართველი ხალხის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან (მევენახეობა-მეღვინეობასთან დაკავშირებული წეს-ჩვეულებები საქართველოში), დისერტაცია ხელნაწერის უფლებით, თბილისი, 1954.

3. კიკვიძე ი., ადრესამიწათმოქმედო კულტურები, თბილისი, 1976.

4. კოტეტიშვილი ვ. ხალხური პოეზია, ქუთაისი, 1934.

5. მაკალათია ს., სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, თბილისი, 1941.

6. მიქელაძე თ., ქსენოფონტის "ანაბასისი", თბილისი, 1967.

7. ნახუცრიშვილი ნ., რიცხვი "შვიდი" ირანულ ენებში, "ჯევანმარდი" II, თბილისი,1979.

8. ყაუხჩიშვილი თ., სტრაბონის გეოგრაფია, ცნობები საქართველოს შესახებ, თბილისი, 1957

9. ყაუხჩიშვილი თ., ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, III, თბილისი, 1976.

10. ხაზარაძე ნ., "შუდ"-ის სიმბოლიკისათვის "ქართლის ცხოვრებაში", სამხრეთ კავკასია და ახლო აღმოსავლეთი, თბილისი, 2005.

11. ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია, I, თბილისი, 1951.

12. Бикерман, Хронология мира, Москва, 1975.

13. Блаватская Е. Секретная доктрина, Москва, 1991.

14. Бородин А. Число и мистика, Донецк, 1970.

HISTORY OF THE GEORGIAN ETHNONYMICS

For the purpose of explanation of the semantic code of the Skvithians (Σκυθινοί, Σκυτινοί) recurring several times with Xenophon (5th 4th cc. BC) and Diodorus Siculus (1st c. BC), the author made wide use not only of evidence by authors of the Classical period, but materials of archaeology, linguistics, ethnography, folklore and traditional medicine as well. Sharing the opinion expressed in the scientific literature, according to which the root of the name of the Skvithians should be linked with Megrelian-Chan *skviti* ("seven"), the author thinks that the existence of this number in the above-mentioned ethnonyms can be explained by sacred seven and its roots must be sought for in the ancient cosmological beliefs of the Georgians.

თანაავტორებთან ერთად
WITH THE COAUTHORS
ВМЕСТЕ С СОАВТОРАМИ

ბრიგოლ გიორგაძე
ნანა ხაზარაძე

ქართველი ხალხის ეთნოგენეზი და ძველაღმოსავლური ეთნოკულტურული სამყარო

ქართველი ხალხის ეთნოგენეზის პრობლემის შესწავლის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან წყაროს ენობრივი მონაცემები წარმოადგენს. ქართველთა უძველესი საცხოვრისის ლოკალიზაციისთვის ამ პირველწყაროს სრულიად განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება. სწორედ ენობრივი მონაცემების საფუძველზე შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ქართველური ეთნოსის განსახლების ტერიტორია მჭიდროდ იყო დაკავშირებული წინააზიურ რეგიონთან. ქართველთა წინაპრებს შორეულ წარსულში ურთიერთობა უნდა ჰქონოდათ ძველ აღმოსავლეთში მცხოვრებ ისეთ ცნობილ ეთნოსებთან, როგორიც იყვნენ შუმერები, სემიტები, ინდოევროპელები (განსაკუთრებით ხეთები), ხათები (პროტოხეთები), ხურიტები, ურარტელები და სხვანი. ქართველურ და ძველაღმოსავლურ ენებში არსებული ლექსიკური შესატყვისობანი, ისევე როგორც ამ ენათა ურთიერთმსგავსი სტრუქტურული მახასიათებლები, ცხადია, მიგვანიშნებს იმ გეოგრაფიულ არეალზე, რომლის ფარგლებში უნდა ეცხოვრა ქართველ-ურ ეთნოსს.

შუმერულ და ქართველურ ენათა ლექსიკის შედარებითმა ანალიზმა მკვლევართა ნაწილი (მ. წერეთელი, ჰ. ფენრიხი, ჯ. შარაშენიძე, კ. თოფურია, ნ. ხაზარაძე) იმ დასკვნამდე მიიყვანა, რომ შუმერული ლექსიკა – ორ ასეულზე მეტი ლექსიკური ერთეული – გარკვეულ სიახლოვეს ქართველურ ენათა შესაბამის ლექსიკასთან ავლენს. შდრ., მაგალითად: შუმ. TUNIR "თონე", "თორნე"

და ქართ. "თუნი, თორნე, თურნე"; შუმ. DUG "ღოქი, თიხის ჭურჭელი" და ქართ. "ღოქი, ღუგუნი"; შუმ. DERG "ქვეერის სახეობა" და ქართ. "დერგი", შუმ. DIḪ "ქვა, თიხის დაფა" და საერთოქართ. *დიჭ-, ქართ. "თიხა, ტალახი", მეგრ. "ღიხა", "მიწა, ადგილი", ლაზ. "ღიხა", "მიწა, ნიადაგი" შუმ. GIBIL "ცეცხლი" და ქართ. "ყვერბი", მეგრ. "ყებური, კებური, კრებული"; იგივე შუმ. GIBIL და საერთო ქართ. *გაბ/გბ-, ქართ. "გბობა, გბოლვა", მეგრ. "გიბუა" "ხარშვა აბრეშუმის ძაფისა", ლაზ. "ოგუბუ" "ხარშვა", სვან. "ლიჯაბ" "ხარშვა"; შუმ. GI.IZI "ცეცხლმოკიდებული ლერწამი, ჩირაღდანი" და საერთო-ქართვ. *გზ-, ქართ. "გიზ-გიზი", "ძლიერი ცეცხლის ხმა, ბრიალი, გუზგუზი", "აღგზება", "ცეცხლის ანთება", მეგრ. "რზამა", "წაკიდება ცეცხლისა", "ვორზანქ", "ეუკიდებ", "დორ-ზამილი" "ანთებული", ლაზ. "ოგზაფუ" "წაკიდება ცეცხლისა", "ეიგ-ზერ" "ვიწვი"; შუმ. BABBAR "ბრწყინვა, სინათლე" და საერთო ქართ. *უარ-, ქართ. "ვარვარებს, გავარვარებული, გავარვარება", სვან. უარუალ "ბრწყინვა", შუმ. GAN "მინდორი, ყანა"; ძველქართ. "ყანა", "აგარაკი", "ველი, ყანო-ბირი", ქართ. "ყანა", მეგრ. "ყონა", ლაზ. "ყონა", შუმ. ḪAR "ხარი" და საერთო ქართ. *ჭარ-, ძველქართ. "ჭარი", "ხუარაკი", ქართ. "ხარი", მეგრ. "ხოჯი", ლაზ. "ხოჯი", სვან. "ჭანი"; შუმ. PAB/P "მამა" და ქართ. "მამა, პაპა", მეგრ. "ბაბაი, ბაბუა", ლაზ. "პაპუ"; შუმSAL "ქალი" და საერთოქართვ. *ც'ოლ-, ქართ. "ცოლი", მეგრ. "ჩილი", ლაზ. "ჩილი", სვან. "ჩოშ/ჩუშ-, ლიჩ. შუილი"; შუმ. SAR "წერა" და ქართ. "წერა, სერვა"; შუმ. DAG "სუფთა, ნათელი" და საერთოქართ. *ღეღ-, ქართ. "ღღე", მეგრ. "ღღა", სვან. "ღეღ, ლადეღ"; შუმ. ENEM "ენა, სიტყვა" და ქართ. "ენა"; შუმ. ÉRIN "ლაშქარი" და ძველქართ. "ერისაგანი, ერისკაცი, მხედარი, ჯარისკაცი", ქართ. "ერი"; შუმ. NU "არა" და საერთოქართ. *ნუ, ქართ. "ნუ", მეგრ. "ნუ", სვან. "ნო"; შუმ. "MARUN" და ქართ. "მარანი"; შუმ

É. ḪUḪUL "შუმერული მთვარის ღვთაების სახლი ცაზე" და ქართ. "ხუხულა", "ხულა"; შუმ. IZI და ქართ. "ეზო", მეგრ. "ოზე" და სხვა მრავალი (ჩიქობავა 1938, გვ. 265; ორბელიანი, 1949, გვ. 111, 114, 165, 192, 247, 249, 460; ორბელიანი, 1965, გვ. 231; Климов, 1964, გვ. 77, 80; აბულაძე, 1973, გვ. 300, 465, 566; კიკნაძე, 1977, გვ. 117; ღლონტი, 1984, გვ. 206, 254; შარაშენიძე, 1983, გვ. 41. შდრ. იქვე, გვ. 38, სქ. 1;Гамкрелидзе, Иванов,1984, გვ. 821; ფენრიხი, სარჯველაძე, 1990, გვ. 70-71, 80, 101, 105, 118, 242, 413, 494; ჩიტაია, 1997, გვ. 216, 217; ხაზარაძე, თოფურია, 2000, გვ. 22, 26 და სხვ.).

შუმერულ და ქართველურ ენათა შედარებამ მკვლევარნი შემდეგ დასკვნამდე მიიყვანა: შუმერული ლექსიკის უდიდესი ნაწილი არც დრავიდულია, არც სემიტური და არც ნახურ-დაღესტნური (ე.ი. ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიური). იგი აჩვენებს გარკვეულ სიახლოვეს ქართველურ ენათა ლექსიკასთან. ყურადღება მიაქციეს აგრეთვე შუმერულ და ქართველურ ენათა შორის ტიპოლოგიური მსგავსების არაერთ მაგალითს (თუმცა ეს არ მიუთითებს მათ გენეტიკურ კავშირზე): ეს ენები აგლუტინაციურია. სიტყვის ძირს ან ფუძეს ემატება როგორც პრეფიქსები, ასევე სუფიქსები. სიტყვათწარმოება ხდება ძირის გაორმაგებით, ხმოვნის შეცვლით, პრეფიქსაციით, სუფიქსაციით. ამ ენებში არსებობს ერგატივი – მოთხრობითი ბრუნვა ქვემდებარის სპეციფიკური ხმარებით გარდამავალ ზმნასთან და ა.შ. (Tseretheli, 1959, გვ. 77 და შმდ.; Fähnrich, 1981, გვ. 89 და შმდ.; შარაშენიძე, 1983, გვ. 28 და შმდ.).

ჯერჯერობით არ ხერხდება რა შუმერულსა და ქართველურ ენებს (ეთნოსებს) შორის გენეტიკური კავშირების გამოვლენა, დასადგენია, სად უნდა ყოფილიყო ამ ენათა საკონტაქტო რეგიონი. ასეთ ადგილად სავარაუდოდ უნდა იყოს ან სამხრეთ შუამდინარეთი, სადაც ძვ. წ. IV ათასწლეულიდან დასტურდება

შუმერების ყოფნა, ან კავკასია, საიდანაც ადრეულ ხანებში უნდა მომხდარიყო შუმერების მიგრაცია სამხრეთ შუამდინარეთში, ანდა სამხრეთ ამიერკავკასია, სადაც მტკიცდება ქართველთა ბინადრობა. როგორც ვარაუდობენ, აღნიშნულ ენათა შორის საკონტაქტო რეგიონად უფრო მეტად მისაღები უნდა იყოს კავკასია, სახელდობრ, ამიერკავკასია (სამხრეთ მესოპოტამია საერთოდ გამოირიცხება იმის გამო, რომ იქ ქართველური ტომების განსახლება, მთელი რიგი მიზეზების გამო, არ დასტურდება).

სემიტურ-ქართველურ ლექსიკურ პარალელებთან დაკავშირებით ყურადღებას ამახვილებენ რიცხვით სახელებზე, რომელთა სესხება ძალზე გავრცელებული მოვლენაა მსოფლიოს სხვადასხვა ენებში, რაც მჭიდრო კავშირებითა და კულტურული ურთიერთქმედებით აიხსნება. სემიტური რიცხვითი სახელი "შვიდი"- *SAB'-*SAB'AT- ნასესხები აქვს საერთოქართველურ ენას როგორც "შვიდ". წინარე სემიტურიდან ნასესხებ სიტყვად მიაჩნიათ აგრეთვე ქართული რიცხვითი სახელი „*არვა"/ /„რვა" (Гамкрелидзе, Иванов, 1984, с. 875, 842). გამოვლენილია აგრეთვე შემდეგი ლექსიკური დამთხვევები: სემ. *FĪL "სპილო" და ქართ. "სპილო"; სემ. *K-L`- "დაკავება, დაჭერა, დამწყვდევა" და ქართ. "კლი-ტ". შდრ. აგრეთვე სემ. *M-T-k- "(მ)ტკბილ-" და ქართ. "ტკბილი"; სემ. *P-L-K "ჩუგლუგი, ცუდი" და ქართ. "ფელქვა, ჩეხვა, ფელკი"- "ნაჭერი" (მოჭრილი ან მოჩეხილი რამ), ზან. მეგრ. "ფელეკანს" "ჩეხავს". შეინიშნება ქართველურ-აქადური ნასესხობანიც, მაგ., აქად. AGURRU და ქართ. "აგური", აქად. (კასიტური) KUDURU "სამიჯნე ქვა" და ქართ. "კედელი", მეგრ. "კიდა" - "კიდალ", ჭან. "კოდ-ა", "კიდა"; აქად. ṬĪḪU- და ქართ. "ტიხარი"; აქად. kudurru "ცის შუმერული ღვთაების სახლი მესამე ცაზე" და ქართ. "დარანი, სამალავი" (აქედან: ძველქართ.

“დადარნება, დამალვა, საფარს ცხოვრება“), აქად. ŠUK- და ქართ. “შუკა“ და ა.შ. (აბულაძე, 1973, გვ. 1, 70, 106, 193, 213, 412; ორბელიანი, 1949, გვ. 192, 470; ჩიქობავა, 1938, გვ. 70, 154-155; ხაზარაძე, თოფურია, 2001, გვ. 25)*.

არეალური ადრეული კონტაქტები სემიტური ენებისა ქართველურ ენებთან უნდა განხორციელებულიყო ახლო აღმოსავლეთის იმ განსაზღვრულ რეგიონში, სადაც ერთმანეთის ახლოს უნდა ეცხოვრათ ადრეული ხანის სემიტებსა და ქართველურ ტომებს. ასეთ რეგიონად შეიძლება მივიჩნიოთ სემიტური ენების გავრცელების ჩრდილოეთი პერიფერია, რომელიც ემეზობლებოდა მცირე აზიის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილს და მოიცავდა ჩრდილოეთ სირიისა და ჩრდილოეთ მესოპოტამიის რაიონებს ძვ. წ. III ათასწლეულის შუა ხანებამდე, ამ რეგიონში ხურიტების გამოჩენამდე, რის შემდეგაც პირდაპირი კონტაქტები ქართველური წარმოშობის ტომებისა სემიტ ტომებთან უნდა შეწყვეტილიყო. მათ შორის კონტაქტები კვლავ გაგრძელდა მას შემდეგ, რაც ხურიტები დასუსტდნენ და თანდათან დატოვეს პოლიტიკური ასპარეზი, ე.ი. ძვ. წ. XIII-XII საუკუნეებიდან, როდესაც გამოჩნდნენ არამეული წარმოშობის სემიტი ტომები (გიორგაძე, 1999, გვ. 50 და შმდ.).

ქართველური და ინდოევროპული ენების კონტაქტები უნდა მომხდარიყო საერთო ინდოევროპულისა და საერთო-ქართველურის დონეზე, რაც გარკვეულ შუქს შეიტანს ამ ეთნოსთა თავდაპირველი განსახლების საკითხში. ამ მხრივ საყურადღებოა ლექსემები, რომლებიც ქართველურ ენებში წინარე ინდოევროპული წარმომავლობის უნდა იყოს (“უღელი“, “ღორი (ეშვი)“, “მატლი“, “თხა“, “თიხა“, “დადება“, “სისხლი“, ”მკერდი“, “ქამარი“, “შობა (დაბადება)“, “ბერვა“, “შეკრება“, “ექვსი“,

*მაგალითების ერთი ნაწილის მოწოდებისათვის მ. ქურდიანს მადლობას მოვახსენებთ.

"მაგარი", "გათბობა (თბობა)" და სხვ.) (Гамкрелидзе, Иванов, 1984, с. 877 и сл.). წინარე ინდოევროპულ ენას კონტაქტები უნდა ჰქონოდა წინარე ქართველურ ენასთან წინა აზიის ჩრდილოეთ პერიფერიის რაიონებში, ამიერკავკასიის სამხრეთით ზემო მესოპოტამიამდე ძვ. წ. V ათასწლეულიდან. ასეთ შემთხვევაში სრულიად გამოირიცხება შესაძლებლობა ამ კონტაქტების არსებობისა წინარე ინდოევროპულისათვის ტრადიციულად დადგენილ რაიონებში – ცენტრალურ ევროპაში თუ ბალკანეთში.

ქართველური და ინდოევროპული ენების კონტაქტების საკითხისათვის საგულისხმოა **ხეთური ენების მონაცემებიც**. გამოვლენილია შემდეგი ლექსიკური პარალელები: ხეთ. ištamana- "ყური" და ქართ. "მო(სმენა)"; ხეთ. gimmantariya- "გამოზამთრება" და ქართ. "ზამთარი"; ხეთ. šuppi- და ქართ. "სუფთა, წმინდა"; ხეთ. wellu- "მდელო" და ქართ. "ველი"; ხეთ. wiyana- "ღვინო" და ქართ. "ღვინო"; ხეთ. duddumili- "ჩუმად, ფარულად" და ქართ. "დუმილი"; ხეთ. aku- "ქვა" და ქართ. "ქვა".

ცნობილია, რომ რიგ ენაში სამეთუნეო მორგვის აღსანიშნავად ტერმინი "ბორბალი" გვევლინება. იგივე ვითარებას ვადასტურებთ ძველქართულშიც, სადაც "მორგუს", "მორგვს" სხვა სიტყვებთან ერთად "ბორბალიც" შეესატყვისება. აღიშნულის კონტექსტში ინტერესს იმსახურებს, ერთი მხრით, ხეთური სიტყვა ?`ḫurki, რომელიც ბორბალსაც აღნიშნავს და მორგვსაც და, მეორე მხრით, ფონეტიკურად და სემანტიკურად მასთან ახლომდგომი ბორბლიანი ქართული ტრანსპორტის ერთ-ერთი სახელწოდება "ურიკა" (Гамкрелидзе, Иванов, 1984, с. 708, 718; აბულაძე 1973, გვ. 33, 273; ნეიმანი, 1951, გვ. 40, 215; ღლონტი, 1984, გვ. 377, 526; ხაზარაძე, თოფურია, 2000, გვ. 23 და სხვ.).

განსაკუთრებით აღსანიშნავია შემდეგი: ხეთურ ენაში ზმნის აწმყო დროის მხოლოობითი რიცხვის პირველი,

მეორე და მესამე პირის დაბოლოებანი **-მი, -ში (-სი), -ცი** ბგერითი შემადგენლობით იდენტურია ქართველურ ენებში მხოლობითი რიცხვის პირის ნაცვალსახელებისა – "მე", "შენ", "ის"; ხეთური ზმნის მხოლოობითი რიცხვის პირველი და მეორე პირის დაბოლოებანი **-ვენი, -თენი** თითქმის იდენტურია ქართველური ენების ნაცვალსახელებისა "ჩვენ", "თქვენ" და ა.შ. (ი. დიაკონოვის მიხედვით, ზემოაღნიშნული ლექსიკური პარალელები არის არა ნასესხობანი პროტოქართველურში, არამედ დამადასტურებელია ნათესაობისა, რომელიც მომდინარეობს საერთოქართველური-ინდოევროპული ენის დიალექტიკური კონტინუუმიდან. მისივე აზრით, პროტოქართველურის ტიპოლოგია სიტყვისა საოცრად წააგავს პროტოინდოევროპულს). ზემოაღნიშნული ენობრივი მონაცემების მიხედვითაც, ხეთურ-ქართველურ ენათა კონტაქტების ადგილად შეიძლება ჩავთვალოთ მცირე აზიის ჩრდილო-აღმოსავლეთ პერიფერია და ჩრდილოეთ მესოპოტამიის უფრო ჩრდილოეთით მდებარე რაიონები (გიორგაძე, 1999, გვ. 62 და შმდ.).

ცალკეულ ტიპოლოგიურ და ლექსიკურ ნასესხობებს მკვლევარნი ავლენენ **ხურიტულ და ქართველურ ენებშიც.** ნ. ნოზაძის გამოკვლევების მიხედვით, ამ ენებში აფიქსების მეშვეობით ერთნაირად იწარმოება პროფესიის აღმნიშვნელი სახელები (მაგ., "მე-ბაღ-ე", "მე-წაღ-ე" და ა.შ.). ამასთანავე გვხვდება მოქმედებითი გვარის მიმღეობის ფორმები პროფესიის აღმნიშვნელი სახელების ფუნქციით ("მხატვარი", "მწერალი" და ა.შ.). ზოგიერთ შემთხვევაში ხურიტული ზმნის პასივის ფორმები გამოიყენება აქტივის ფუნქციით, ისევე როგორც ქართულში ("იგზავნება", "იწერება"). ზოგჯერ რელატიურ დეპონენსებს მხოლოდ პირდაპირი ობიექტი ახლავს როგორც ხურიტულში, ასევე ქართულში ("ერეკება", "ეზიდება" და სხვ.). ტიპოლოგიური სიახლოვე ზოგიერთი

ხურიტული -ი ფორმისა ქართულ დეპონენსებთან სრულიად ნათელია. ტიპოლოგიურ პარალელს აკლებენ აგრეთვე ხურიტული უღლების მრავალპირიანობასა და ქართული უღლების მრავალპირიანობას შორის (ხურიტულ და ქართულ ენებს შეუძლიათ აბრუნონ არა მხოლოდ სახელები, არამედ ზმნური ფორმებიც).

ხურიტული ლექსიკისაგან ქართულ ენას შეიძლება შემდეგი სიტყვები ჰქონდეს ნასესხები: ხურ. **aw-ari** "მინდორი", ქართ. "არე (-მარე"); ხურ. **ezi,** საერთოქართ. ***ცა,** ქართ. "ცა", მეგრ. "ცა", ლაზ. "ცა", სვან. ცჯა; ხურ. **šeri** "სალამო", საერთოქართ. ***სერ-,** ქართ. "სერი, სერობა", "ვახშამი, ვახშმობა", მეგრ. "სერი, ღამე", ლაზ. "სერი, ღამე"; ხურ. **šala** "ქალიშვილი", ქართ. "წული"; ლაზ. "წულუ, მცირე, პატარა"; ხურ. **t:ibne** "ბზე, თივა", ქართ. "თივა, თიბვა"; ხურ. **šur** "სწრაფვა", ქართ. "საშური, მიეშურება"; ხურ. **kad** "თქმა", ქართ. "ქადილი" და სხვ. (გიორგაძე, 1999, გვ. 67 და შმდ.; ფენრიხი, სარჯველაძე, 1990, გვ. 268, 394, 451).

ხურიტები ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში ბინადრობდნენ ძვ. წ. III ათასწლეულის შუა ხანებიდან. ქართველურ ტომებს მათთან სწორედ ამ დროიდან უნდა ჰქონოდათ ურთიერთობა ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლომდე, როდესაც ერთიანი ხურიტული ეთნოსი აღარ არსებობდა (ამის შემდეგ, ალბათ, აქა-იქ შემორჩენილი იყო ხურიტების ცალკეული ჯგუფები). ურთიერთობებს ადგილი უნდა ჰქონოდა ჩრდილოეთ მესოპოტამიის ჩრდილოეთით მოსაზღვრე რაიონებში. შესაძლოა ყივარაუდოთ ქართველ ტომთა ნაწილის ინფილტრაცია მეზობელი ხურიტებით დასახლებულ ტარიტორიაზე, სადაც ისინი ხურიტული წარმოშობის ტოპონიმებს უნდა დაპატრონებოდნენ.

ქართველურ ტომებს ძვ. წ. III ათასწლეულის შუა ხანებიდან მაინც ურთიერთობები ჰქონდათ მცირე აზიის

ცენტრალურ ნაწილში მცხოვრებ ერთ-ერთ უძველეს ეთნოსთან – **ხათებთან (პროტოხეთებთან)**, რასაც აჩვენებს ხათური და ქართველური ენების ზოგიერთი მონაცემი: ხათური მორფემა **-ḫ-**, ისევე როგორც **-s-** ანალოგს იჩენს ქართველურ ენებში, რომლებშიც დაცულია ხათურში ცნობილი სიტყვათწარმოების სუფიქსი კუთვნილებისა და წარმომავლობისა **-ელ**. ამასთან აკავშირებენ სვანურში გამოყენებული სახელების პრეფიქსს **ლი-**, ან მრავლობითი რიცხვის **ლ-**ს. ლექსიკური პარალელებიდან ყურადღებას აქცევენ შემდეგს: ხათ. **tete** "დიდი" და ქართ. "დიდი"; ხათ. **tumail** "წვიმა" და ქართ. "წვიმა"; ხათ. **šavaT** "ვაშლი"და ქართ. "ვაშლი"; ხათ. **karam** "ჭურჭელი" და ქართ. "ქვევრი"; ხათ. ***win** "ღვინო" (სიტყვაში **windukaram** "მეღვინეთუხუცესი") და ქართ. "ღვინო"; ხათ. **ureš** "მჭედელი" და ქართ. "ურო"; ხათ. **(wa)zar** – "ცხვარი" და ქართ. "ცხვარი", ხათ. **tuḫḫukuru** – "ხედვა", რომლისგანაც გამოიყოფა **-kuru-** და ქართ. "ყურება" (გიორგაძე, 1999, გვ. 66).

დასასრულ, ქართველურ ტომთა და ურარტელთა კონტაქტებზე უნდა მიუთითებდეს შემდეგი ქართველურ-ურარტული ლექსიკური პარალელები: ურარტ. **kira** "მიწა" და ქართ. "ყირამალა"; ურარტ. **šališan** და ქართ. "შარშან", ქართულ მისამღერებში შემორჩენილი ურარტული გამოთქმები: **ივრი ალალე** (არალე) – "უფალო ალალე", **თარი ალალე** – "ძლიერო ალალე", **არი ალალე** – "მომეცი ალალე" და სხვ. (Сванидзе, 1937, с. 37; Меликишвили, 1954, с. 417)*.

ამით ვამთავრებთ მიმოხილვას ქართველური ეთნოსის კავშირურთიერთობებისა წინა აზიის ისეთ

* გამოელენილია აგრეთვე კონტაქტები მედიტერანულ სამყაროსთან, ბასკებთან, დასავლეთ მცირე აზიასთან, დადგენილია არაერთი საინტერესო ფაქტი, რომელთა შესახებ აქ აღარ შეეჩერდებით.

ცნობილ ეთნოსებთან, როგორიც იყვნენ შუმერები, სემიტები, ინდოევროპელები (ხეთები), ხურიტები, ხათები (პროტოხეთები), ურარტელები, რომელთა მხრიდან, შესაძლოა, ადგილი ჰქონდა კიდეც ცალკეული ეთნიკური ჯგუფების შეღწევას – ინფილტრაციას საქართველოს ტერიტორიაზე, სადაც ისინი ასიმილაციას განიცდიდნენ ადგილობრივ ქართველურ ტომებთან. პარალელურად ქართველურ ეთნოსს იმავე ხანებში ურთიერთობანი უნდა ეწარმოებინა ჩრდილო კავკასიის, სახელდობრ აფხაზურ-ადიღეურ და ნახურ-დაღესტნურ ეთნოსებთან: საერთო-ქართველური ფუძე-ენის ქრონოლოგიურ დონეზე ელინდება ლექსიკური პარალელები ამ კავკასიურ ფუძე-ენებთან. მართალია, ამ ლექსიკური პარალელების კვალიფიკაციის საკითხი საბოლოოდ არ არის გადაწყვეტილი, მაგრამ უკვე ახლა შეიძლება სრული უეჭველობით აღინიშნოს: ქართველური ტომების (ქართველების) წინაპრები და ნახურ-დაღესტნური თუ აფხაზურ-ადიღეური ტომების წინაპრები ერთ დიდ რეგიონში ცხოვრობდნენ და ერთმანეთთან ინტენსიური ურთიერთობა ჰქონდათ. ამ ურთიერთობების ხანგრძლივ და უწყვეტ ხასიათზე მეტყველებს იმ მრავალ ნასესხობათა არსებობა, რომელიც დაფიქსირებულია კავკასიური ენების ოჯახის ისტორიულად დადასტურებული წევრების ლექსიკაში.

ქართველურ და ახლოაღმოსავლურ ეთნოსებს შორის არსებულ ურთიერთობებს დიდი გავლენა უნდა მოეხდინა ქართველურ ტომთა ეთნოგენეზის პროცესის განვითარებაზე. ყოველივე ზემოაღნიშნულიდან გამომდინარე, ძვ. წ. III-II ათასწლეულებში ქართველური ეთნოსი წარმოგვიდგება როგორც ერთ-ერთი დამოუკიდებელი და მყარად ჩამოყალიბებული ეთნიკურ-ენობრივი ერთობა თავისი დამოუკიდებელი კულტურულ-ისტორიული ტერიტორიით. იგი არსებობდა არა იზოლირებული სახით,

არამედ როგორც მის თანადროულ ცივილიზაციებთან მჭიდროდ დაკავშირებული ეთნიკური ერთობა საკმაოდ განვითარებული ენობრივი სისტემით. ზემოაღნიშნულ ურთიერთობებს უნდა დაეჩქარებინა ქართველურ ტომთა საზოგადოებრივი განვითარების პროცესი, რომელიც, წინა ასიის დიდ ეთნოსებთან შედარებით, მაინც შენელებული ტემპით მიმდინარეობდა, რაც კარგად ჩანს ქართველურ ტომთა ტერიტორიაზე თუნდაც სახელმწიფოს ჩამოყალიბების შეყოვნებით.

Г. Гиоргадзе
Н. Хазарадзе

Этногенез грузинского народа и древневосточный этнокультурный мир

Авторы предлагаемой статьи, на основе данных лексики и грамматических систем картвельских и древневосточных языков (шумерский, хаттский, хеттский, хурритский, урартский, семитские языки), пришли к заключению, что регион расселения грузинского этноса на протяжении III-I тыс. до н. э. следует локализовать северо-восточнее и восточнее Анатолии и севернее северной Месопотамии, т.е. на юге и юго-западе Закавказья.

დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა:

აბულაძე, 1973 – ი. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973.

Гамкрелидзе, Иванов, 1984 – Т.В. Гамкрелидзе, Вяч. В. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы, II, Тб., 1984.

გიორგაძე, 1999 – გ. გიორგაძე, ზოგიერთ ძველ-აღმოსავლურ ენასთან ქართველური ენების კონტაქტების საკითხი თანამედროვე სამეცნიერო ლიტერატურაში (მოკლე მიმოხილვა), "ენათმეცნიერების საკითხები", თბ., 1999, №3.

ნეიმანი, 1951 – ალ. ნეიმანი, ქართულ სინონიმთა ლექსიკონი, თბ., 1951.

კიკნაძე, 1977 – ზ. კიკნაძე, ბაბარი, ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, თბ., 1977, ტ. 2.

კიკნაძე, 1984 – ზ. კიკნაძე, შუამდინარული მითოლოგიის ლექსიკონი, თბ., 1984.

Климов, 1964 – Г.А. Климов, Этимологический словарь картвельских языков, Москва, 1964.

Меликишвили, 1954 – Г.А. Меликишвили, Наири-Урарту, Тб., 1954.

ორბელიანი, 1949 – სულხან-საბა ორბელიანი, სიტყვის კონა, თბ., 1949.

ორბელიანი, 1965 – სულხან-საბა ორბელიანი, თხზულებანი, ტ. IV_1, თბი., 1965.

Сванидзе, 1937 – А.С. Сванидзе, Материалы по истории алародийских племен, Тб., 1937.

Tseretheli, 1959 – M. Tseretheli, Das Sumerische und das Georgische, Bedi Kartlisa, Paris, 1959, N32-33.

Fähnrich, 1981 – Heinz Fähnrich, Das Sumerische und die Kartvelsprachen, Georgica, Jena-Tbilisi, 1981, N4.

ფენრიხი, სარჯველაძე, 1990 – ჰ. ფენრიხი, ზ. სარჯველაძე, ქართველურ ენათა განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, თბ., 1986.

ჩიტაია, 1997 – გ. ჩიტაია, შრომები, ტ. I, თბ., 1997.

შარაშენიძე, 1983 – ჯ. შარაშენიძე, შუმერები და მათი კულტურა, თბ., 1983.

ჩიქობავა, 1938 – ა. ჩიქობავა, ჭანური-მეგრული-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, თბ., 1938.

ხაზარაძე, თოფურია, 2000 – ნ. ხაზარაძე, კ. თოფურია, ახლო-აღმოსავლური წარმომავლობის ქარ-თული ტექნიკური ტერმინოლოგიის ისტორიი-სათვის, საერთაშორისო სიმპოზიუმის შრომები საბუნებისმეტყველო და საინჟინრო დარგების განვითარების ისტორიის საკითხებზე, თბ., 2000.

N. Khazaradze, T. Tsagareishvili

THE CULT OF SACRED TREE IN GEORGIA
(Mythological Parallels)

The identification of the ^{GIŠ}eja-, repeatedly referred to in the Telepinu myth, Hittite law (§50), and a number of ritual-mythological texts and documents has long been the subject of controverry and clash of opinions. At various times views have been advanced by: J. Friedrich, H. Güterbock, E. Laroche, V. Haas, S. Alp, C. Girbal, N. Bendukidze, V. Ivanov, G. Giorgadze, and others.

Some researchers indentify ^{GIŠ}eia- with fir, others with oak, and others translate it as "evergreen tree", without specifying the species.

In 1984 a new point of view was advanced in connection with the interpretation of ^{GIŠ}eia. Th. Gamkrelidze and V. Ivanov identified the ^{GIŠ}eia- of the Hittite written sources with yew (Taxus), conceptualizing it as the tree of the world.[1] This view is based on the following: I. According to Gamkrelidze and Ivanov, the *eḭ-//*oḭ- form is reconstructed for the designation of yew (Taxus) at the Common Indo-European level, phonetically being identical with eia-. The myths and rituals associated with the ^{GIŠ}eia- of Hittite sources evince considerable semantic affinity with those Indo-European (German, Norwegian, Saxon, Old Celtic) traditions related to the yew. Thus, in the German, tradition the evergreen yew was symbol of rebirth after death. In a poetic text written in Old Norse the yew is glorified as the greenest among the trees in winter. Anglo-Saxons planted the yew near graves, where it personified eternal life and resurrection from the dead. Old Celts also considered the yew a sacred tree.[2]

An attempt will be made below to demonstrate that the viewpoint advanced by Gamkrelidze and Ivanov, is supported by Georgian tradition as well.

However, before treating this aspect of the problem in hand, we shall review the evidence of Hittite written sources, which will enable a more or less precise reconstruction of Hittite beliefs and ideas with regard to this tree. From this point of view, one passage in a Hittite text has long been deserving attention, for it contains a significant characterization of the tree. The text, devoted to the description of the ritual of placing the hearth,says that among other objects and plants the ^{GIŠ}eia was set down, and the following was said: "(In the same way) as the ^{GIŠ}eia (is) always green and (its) leaves are not shed, let the King and the Queen also be "green!" Let thear word be also eternal!" (KUB, XXIX, 1, 4, 17-20).[3]

It is clear from this fragment that the ^{GIŠ}eia- in ques-tion is an evergreen plant. Furthermore, the ^{GIŠ}eia- in the Hittite conception symbolized eternity. The cited text contains one more point of interest, viz., that the ^{GIŠ}eia- was necessarity placed at the hearth.

A unique role is assigned to ^{GIŠ}eja- in the Telepinus myth. Here it figures in the final part of the myth, describing the homecoming of the God Telepinus who had walked away and lost himself in the steppe. The Hittite text (KUB, XII, 10; XXXIII, 2) says: "Telepinus came home to his house and cared (again) for his land... He let the sheep go to the fold, he let the cattle go to pen. The mother tended her child, the ewe tended her lamb, (25) the cow tended her calf. Also Telepinus tended the king and queen and provided them with enduring life and vigor. Telepinus cared for the king. A pole (^{GIŠ}eja-) was erected before Telepinus and from this pole the fleece of a sheep was suspende. It signifies fat of the sheep, it signifies grains of corn (and) (30) wine, it signifies cattle (and) sheep, it signifies long yers and progeny.

It signifies the lamb's favorable message. It signifies fruitful breeze. It signifies... satiation..."

Thus, in a myth related to Telepinus - the dying and reviving god - ^{GIŠ}eia- is the sacred tree from which the sacred fleece was suspended. The fleece signifies fertility, progeny, long years, the revival of the king and the queen, and every favour. The special importanse of ^{GIŠ}eia- in the Telepinus myth is also indicated by the exclusive use of a logogram expressing the tree image to designate the proper name Telepinus in Hieroglyphic-Luwian writing[4].

We find ^{GIŠ}eia- in differing context as well. According to §50 of tablet of Hittite Laws, when the 11 th month set in the city of Arina the house of the person on whose gate ^{GIŠ}eia- appeared was exempted from the state duty[5]. This article of the Hittite code contains several important details. In the first place, it is clear that the ^{GIŠ}eia- was a symbol of immunity. We learn also that this symbol was placed on the gate of the house of the person granted immunity. Finally the significant evidence that the ^{GIŠ}eia- designated an evergreen tree, found in the above text devoted to the ritual of setting up the hearth, is corooborated. G. Giorgadze[6] has drawn attention to the fact that in the historical document of legislative character the appearance of the ^{GIŠ}eja- on the gate of the exempted person's house as the symbol signifying this act is timed to the 11 th month, which coincides with Jannuary-February of our calendar[7]. Now, in the indicated season only an evergreen plant can have preserved its greenness, excluding all leaf-bearing trees (the oak included)[8].

The ^{GIŠ}eia- in KUB, XIII, 8, 1-12, dealing with the grant-ing of immunity to the newly-established "stone house" (É. NA_4) from sahan and lutsi, also appears to signify freedom[9].

The foregoing warrants the conclusion that the ^{GIŠ}eia- was anevergreen tree, embodying eternity, inexhaustible vitality, fertility, progeny, dying and reviving nature and freedom.

As noted above, the point of view, advanced by Gamkrelidze and Ivanov, on the identification of the yew with the ^{GIŠ}eia- of Hittite sources is supported along with Indo-European mythological traditions by Georgian evidence as well.

The sacred tree and associated beliefs and ideas are known held an important place in the mythological reasoning of Georgian tribes. A number of studies have shown that the oak, lime, willow, ash, poplar, fir, pine, and other plants were considered sacred in different parts of Georgia[10].

Ethnographic research has demonstrated the existence of the cult of the evergreen yew in various parts of Georgia. The tree grows almost everywhere in Georgia. In Racha, Lechkumi-Imereti, and Guria it is called "urthkmela", in Achara - "mada", "urtkhmela" and "satila"; in Lower Racha - "tsutuli"; in Kartli - "urtkhli"; in Megrelia - "urtkheli"; in Svaneti - "urtkhel", "shaira"; in Mtiuleti - Gudamaqari - "urtkhli", and in Pshavi - "utkhovari"[11].

The Georgian peoples were aware of the chief characteristics of the species: durability, and slow growth. It must have been due to there botanical features of the plant that the yew had, from time immemorial, been the object of worship.

According to ethnographic evidence gathered in Mountainous Megrelia, the festival "Urtkhaoba" (from Georgian "urtkheli," "yew"), connected with yew, was held in spring.

A tall, one thousand-year old yew was chosen as the ritual tree. The tree was visited with offerings and prayers. It was entreated to grant all manner of good. The text of one such supplication runs thus: "God Allmighty, sacred tree given of strength! Give than to our people victory, progeny; make good our prayer and supplication, multiply our cattle, give us a bounty harvest, give us this day happiness, and do not reject our offering".

The festival of "urkhaoba" was attendedly the following ritual: The members of the family stood round the yew in the yard where the rite was performed. The male chief of the family would approach

the tree with an offering; putting it under the tree, he asked it to grant the family happiness and health. Then he broke off a twig and holding it, went round the tree times with prayers, three times strohing each member of the family with the twig and supplicating the tree to protect the family from an evil eye. This rite performed, the family returned home. The yard was again first entered by the head of the family. He hung the twig brought from the "urtkhelioni" ("yew yard") on the gate, smearing the gate with charcoal beforehand. Finally, the entire household entered the house and sat down to a festive meal. On the day following "urtkhaoba", early in the morning,before sunrise, the head of the house again went to the yew tree, broke off several twigs, smeared them with charcoal, fashioned the twigs into crosses and hung them on the doors of the outhouses in the orchard, vineyard, field, and kitchengarden. A year later the yew crosses had to be replaced with new ones. The old twig and the fallen needles were gathered and buried near the gate.

The yew twig figured also in the New Year cycle of festivities. It was believed that a yew twig fixed for gate or door would bring opulence and happiness to the family, and ward off an evil eye. As a rule the twig was hung by the head of the family. Some let the twig hung till the next New Year,others would remove it after a month, burying it at the gate. It was forbidden to throw out the yew twig. The peasants would the local landlords a happy new year by hunging a yew twig on the landlord's gate or door.

Other beliefs were also connected with yew as a sacred tree. Thus, in Mountainous Megrelia the yew was supplicated to grant their children victory and a progeny. A woman (mother) was the principal personage in this ritual. The supplicant women prepared for a visit to the yew night before. To bake the ritual loaves, they made the dough from maize coarse flour, adding yew needles to it. As soon as the moon appeared in the sky they baked cakes in the name of the sacred tree and the children. Then they went to the

tree, put the assigned cake under it, and prayed thus: "Thou mughty tree. my sacred tree, I have come to tree to supplicate happiness and health for my children." After the prayer-supplication, if the son attended the mother, the latter would blacken her hand with charcoal, then would first smear the tree, and then the son's forehead, letting him eat the cake baked for him. In case the child happened to be debilitated by illness as to preclude its walking to the sacred tree the mother would bring home a yew twig and fix it to the door of child's room. A week later, early in the morning, before sun rise, the mother again went to the tree and, neeling down to it, would pray: "Powerful God, life giving tree, powerful and mighty yew tree, accept my supplication for my child's health". She repeated this prayes three times, going round the tree on her knees thrice; she made the sign of the cross on the tree with her chsrred hand, then put her forehead against it in such a way that the image of the cross was impressed on her forehead. The woman returned home without uttering a word, went up to the child aud pressed her forehead against that of the child, so that now the image of the cross was impressed on the child's forehead.

An increase of progeny and sound health was suppli-cated of the sacred yew tree at the "Pertoba festival" as well, which was held on 29 June. The festival was held at the niche which was situated near a large and tall, 1000 year-old yew. Returning home, the supplicant brough with them a yew twig. Before the festival meal was laid the yew twig was passed three times across the cover of the family wine jar, with the following prayer: "On this Pertoba give us strength and progeny". The lid of the wine jar was raised as soon as the prayer was said.

In Mountainous Megrelia the yew was supplicated for aid and succour on ordinary days as well. They would go to the tree and set down an offering under it. It was forbidden to touch the offering. The suuplicant would take some ground in his hand, go round the tree thrice, addressing it thus: "Great power, thou destroy

one enemy and traitor, thou increase our progeny and gladden us. Give us power and strength. Let your protection ever attend my family and the fruit of my labour". This ritual was performed privately.

Traces of the yew cult have also been discovered in the ethnographic reality of Eastern Georgia. In Pshavi the tree was considered sacred. Under the direction of the chief khevisberi it was planted close to the shrine. As a rule the offering to the icon (sheep, goat) was hung on a special forked pole made of the yew tree.

In Pshavi the yew was also connected with the cult of the deceased; it was planted near graves. The tree played the principal role in the burial rite of a missing person. According to the custom prevalent in Pshavi, in erecting a cenotaph they would cut off a yew branch of the height of the missing person, and clothe and inter it according to all the burial rites.

The rendering of the yew sacred must have been facilitated by the rather strict taboo imposed on it in Pshavi. Although the Pshavs were well aware of the excellent economic qualities of the tree, they assiduously avoided using it in everyday economic life.

Thus, the evidence adduced gives a fairly clear picture of the chief mythological motifs of the beliefs and ideas related to the yew in Kartvelian tribes. In particular, it is found to symbolize might, omnipotence, life-giving power and purity (it will be noted that in the above prayers there often occur phrases like "Sacred tree", "life - giving tree", "powerful and omnipotent", "great power"). It also obvious from the texts of prayer-supplications and rituals that the yew was looked to as the source of the well being of the family, increase of progeny, health and victory, increase of livestock, bumper crop, plenty, happiness, revival of life, resurrection from the dead, vanquishing of the enemy and traitors, and protection from an evil eye. The various rites related to the yew highlighted the sacred significance of the yew branch and its

needles. As a rule the branch (twig) was fixed to the gate or to the door of the dwelling or of an outhouse.

A comparison of the Indo-European and Georgian traditions, related, on the one hand, to the ^{GIŠ}eia- of Hittite sources, and the yew, on the other shows an obvious semantic affinity, which seems to indicate a serious basis for the identification of ^{GIŠ}eia-with the yew.

REFERENCES

1. Gamkrelidze Th. V., Ivanov V. V., The Indo-European Language and the Indo-Europeans, II, Tbilisi, 1984, pp. 628- 631 (in Russian).
2. Ibid., p. 629.
3. Tatishvili I., The Hittite ritual of setting up the hearth (KUB XXIX, I, III, 37-IV-29). Arkeologiuri dziebani, Tbilisi, pp. 142-151.
4. Laroche. E., Les Hieroglyphes Hittites, Paris. 1952, N 151.
5. Giorgadze G., Hittite "immunity charters". Matsne (Ser. History), 1976, N, 4 p. 41. (In Georgian).
6. Giorgadze G., Interpretation of § 50 of the Hittite laws.
7. Friedrich J., Kammenhuber A., Hethitisches Wörterbuch- Lfr., 4, Heidelberg, 1979, p. 320.
8. Haas V., Bemerkungen zu^{GIŠ}eia-, AF, V, Berlin, 1977, S. 270.
9. Giorgadze G., Essays on the socio-economic History of the Hittite State, Tbilisi, 1973, pp. 30-32 (In Russian).
10. Lomia V., Towards the Tree Cult in Georgia, Bulletin of the Georgian SSR State Museum, 1927, v. 3, pp. 164-178. (In Georgian): Chitaia G., The motif of the tree of life in a Laz ornament, Enimkis moambe, 1941, X, pp. 301-320 (In Georgian); Bardavelidze V. V., Ancient religious beliefs and ritual graphic art of Georgian tribes, Tbilisi, 1957, pp. 55 ff. (In Russian); Ochiauri T., Mythological traditions in the mountainous areas of Eastern Georgia, Tbilisi, 1967, pp. 102 ff.; Rukhadze J., Concerning one religious festival in Svaneti, Dzeglis megobari, 1980, pp. 35-40 (in Georgian); Surguladze I., Symbols of Geor-gian folk ornament, Tbilisi, 1986, pp. 146 ff (In Georgian).
11. Tsagareishvili T., Monuments of the living nature. The Yew, Dzeglis megobari, 1983, pp. 5-8. (In Georgian); N. Khazaradze, T. Tsagareishvili, Georgian— Old-Anatolian Mythological Parallels, International Conference Dedicated to the 120th Birth Anniversary of Ivane Javakhishvili, The Caucasus in the Context of World History, Abstract of Papers, Tbilisi, 1996, p. 65-66; N.

Khazaradze, T. Tsagareishvili, Towards the Identification of the GIŠeia- of Hittiten Written Sources, Kavkasiur - Akhloagmosavluri Krebuli, IX, Tbilisi, 1998, p. 112- 119; N. Vachnadze, The System of Mentality and Moral Ideal of Georgian Society (5th-10th centuries), Tbilisi, 1998, p. 214- 245 (In Georgian).

წმინდა ხის კულტი საქართველოში

ავტორები ხეთურ წყაროებში მრავალგზის მოხსენიებული GIŠeia-თან და საქართველოში ურთხელთან დაკავშირებული რწმენა-წარმოდგენების ანალიზისა და მათი ურთიერთშეჯერების გზით იმ საყურადღებო დასკვნამდე მივიდნენ, რომ ეს რწმენა-წარმოდგენები, ფაქტობრივად, სემანტიკურ იდენტობას ავლენენ, რაც, თავის მხრივ, იმის მოწმობაა, რომ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულ თვალსაზრისს (თ. გამყრელიძე) ურთხელთან GIŠeia-ს გაიგივების შესახებ საკმაოდ სარწმუნო საფუძველი აქვს.

ნანა ხაზარაძე, ნანა ბახსოლიანი

ძალის აღმნიშვნელი ლუვიური იეროგლიფების ინტერპრეტაციისათვის

ძველ ანატოლიაში ძვ. წ. XVI საუკუნეში ხეთების მონათესავე ლუვიელების მიერ შექმნილი დამწერლობა 496 ნიშანს ითვლის. ლოგოგრამებითა და დეტერმინატივებით წარმოდგენილი იეროგლიფური ნიშნების ერთი ნაწილი ადამიანთან, მის სხეულთან, სოციალურ სტატუსთან, სხვადასხვა ქმედებებთან დაკავშირებულ ცნებებს ასახიერებს (მე, ადამიანი, თავი, ხელი, ფეხი, ტერფი, ქალი, დედა, ქალბატონი, დედოფალი, მეფე, დიდი მეფე, ბავშვი, ვაჟი, უფლისწული (ქალი, ვაჟი), ძმა, ძლიერი, მრისხანება, საუბარი, აღება, დადება, მიტანა, თაყვანისცემა, რიტუალის აღსრულება და ა. შ), მეორე – ცხოველებს (ძაღლი, ცხენი, სახედარი, ირემი, ხარი, ცხვარი...), მესამე – მცენარეებს (პურის თავთავი, ბროწეული, ყურძნის მტევანი, მარადმწვანე ხე...), მეოთხე – მნათობებს, ბუნების მოვლენებს, ლანდშაფტს (ცა, მზე, მთვარე, ექვსქიმიანი და მრავალსხივიანი ვარსკვლავები, ელვა, მიწა, დაბლობი, მთა, მდინარე, წყალი, წყაროს სათავე, აღმოსავლეთი...), მეხუთე – ნაგებობებს (ქალაქის ჭიშკარი, სასახლის ჭიშკარი, სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობები, სასახლის და ტაძრის ფუნდამენტის სქემატური გამოსახულებები...), მეექვსე – საბრძოლო და შრომის იარაღებს, ავეჯს (საბრძოლო ეტლი, ბორბალი, სამეფო ტახტრევანი, სკამი-სავარძელი, მაგიდა, თითისტარი, საბეჭდავი...), მეშვიდე ჭურჭელს (დოქი, ფიალა), მერვე – სიმბოლოებს (ღვთაების, ქალღვთაების, მეფის, ქურუმის,

მოსამართლის აღმნიშვნელი სიმბოლოები, მეცხრე – ციფრებს, გეომეტრიულ ფიგურებს (1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 1000...). მეათე ჯგუფში ჯერჯერობით დაუდგენელი სემანტიკის იეროგლიფებს აერთიანებენ [1, 31].

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრების თანახმად, იეროგლიფურ-ლუვიური დამწერლობა თავდაპირველად საკულტო დანიშნულების იყო. საკანცელარიო ლურსმულისაგან განსხვავებით, იგი მონუმენტურ რელიგიურ დამწერლობას წარმოადგენდა. გვიანხეთურ ხანაში (ძვ. წ. X-VIII სს.) ეს დამწერლობა სეკულარიზაციას განიცდის. ჩნდება სააღმშენებლო და მიძღვნითი წარწერები, ქარხემიშში (ჩრდილოეთი სირია) იწერება ისტორიული შინაარსის ტექსტები, ტყვიის ფირფიტებზე სრულდება სამეურნეო ხასიათის დოკუმენტები (კულულუ) [1, 8].

ისევე როგორც ლუვიური იეროგლიფების ცალკეული ნიშნები, ასევე ამ დამწერლობით შესრულებული ტექსტები გენდერის პრობლემასთან დაკავშირებით საკმაოდ საინტერესო ინფორმაციას გვაწვდის.

ქალის გამოსახულების ამსახველი იეროგლიფები რამდენიმე თვალსაზრისითაა საინტერესო. ისინი, უპირველეს ყოვლისა, საშუალებას გვაძლევენ წარმოვიდგინოთ ძველანატოლიელი ქალის ანთროპოლოგიური იერსახე [2, 92]. მოყვანილი იეროგლიფური ნიშნები (ე. ლაროშისეული კლასიფიკაციით №15, 16, 79,[3, 9] ჰ. მერიჯისეული კლასიფიკაციით №13, 14, 288c [4, 181]) საკმაოდ ადეკვატურად ასახავენ ძველ ანატოლიელთა (ძვ. წ. II-I ათასწლეულები) იერსახეს. ეს მითუმეტეს ასეა, თუ გავითვალისწინებთ ხეთური და გვიანხეთური ხანის კულტურის ძეგლებზე დამოწმებულ

* მოყვანილი პირველი და მეორე ლუვიური იეროგლიფის ფონეტიკური წაკითხვა უცნობია, რაც შეეხება მესამეს, როგორც წესი, - it და nati- ფონეტიკური კომპლემენტები ახლავს.

ქალთა სახეებს, რომლებიც, უმთავრესად, პროფილშია წარმოჩენილი, ხასიათდებიან ნუშისებრი ფორმის თვალით, მკვეთრად გამოხატული ცხვირით, მცირე ზომის ტუჩებით, მოკლე ნიკაპითა და მაღალი ყელით. მოყვანილი იეროგლიფები, აგრეთვე, საშუალებას გვაძლევს აღვადგინოთ ძველანატოლიელი ქალის ვარცხნილობა და თავსაბურავის ფორმა.

განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი ისაა, რომ დამწერლობის შემქმნელნი ქალებს საზოგადოებაში მისი ფუნქციის მიხედვით განასხვავებდნენ. ერთ შემთხვევაში ხაზგასმულია ქალის ფიზიოლოგიური ფუნქცია – დედობა, ხოლო მეორეში – სოციალური, თანაც გაბატონებული "ქალი"-"დედა" 0 სულხან-საბა ორბელიანის ტერმინოლოგიით საშვილოს [5, 64] სქემატური ნახატით აღინიშნება, "ქალბატონი" – ქალის გამოსახულებით, "დედოფალი" - "ქალბატონისა" და "დიდის" ცნებების ამსახველი ნიშნების ლიგატურით. აქვე დავძენთ, რომ ეს უკანასკნელი იეროგლიფური ნიშანი №363, როგორც წესი, მეფის აღმნიშვნელ შუმეროგრამასთან ერთად გვხვდება.

ალბათ ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ჩვენთვის საინტერესო დამწერლობაში მამაკაცების გამოსახულებიანი იეროგლიფური ნიშნებიც დასტურდება: (№1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 19, 20, 21, 22) [2, 92-93], მაგრამ, როგორც წესი, ისინი, ძირითადად, არსებით სახელებს, ზმნებს, ნაცვალსახელებს და გრამატიკის სხვა ნაწილებს (ადამიანი, თავი, ქანდაკება, გმირი, კითხვა, ჭამა, დალევა, ლაპარაკი, მე) ასახიერებენ ⅄.

გვიანხეთური ხანის იეროგლიფურ-ლუვიური ტექსტების ანალიზი და ხეთური ხანის წერილობითი ძეგლების კონტექსტებთან მათი შედარება ერთმნიშვნელოვნად

გვიჩვენებს, რომ ქალის სტატუსი ძვ. წ. X-VIII საუკუნეებში არსებითადაა შეცვლილი. თუ ხეთურ საზოგადოებაში, როგორც ამაზე არაერთი მკვლევარი მიუთითებს (ქალი, დედოფალი, ქალბატონი, ქურუმი ქალი) საკმაოდ მაღალი სოციალური სტატუსით სარგებლობდა, გვიანხეთურ ხანაში ამგვარ სიტუაციას ვერ ვადასტურებთ. როგორც წესი, ჩვენს ხელთ არსებული გვიანხეთური ხანის იეროგლიფურ-ლუვიური დამწერლობით შესრულებული ყველა ტექსტი, მცირე გამონაკლისის გარდა, მამაკაცის – მეფის ან სოციალური იერარქიის მაღალ საფეხურზე მყოფი პირის სახელითაა შედგენილი. იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერების გავრცელების არეალში (ძველი ანატოლიის გარდა, ჰინესი, ჰამათი, სიპილოსი, ყარაბელი, კვიპროსი, ირანი) აღმოჩენილი ძვ. წ. X-VIII საუკუნეებით დათარიღებული წერილობითი ძეგლები შემდეგი სტერეოტიპული ფრაზებით იწყება:

"მე ვარ იარირისი, დინასტიის მქონე, ჩემი მზე, კაცი.... ჩრდილოეთიდან და აღმოსავლეთიდან მეტისმეტად სახელგანთქმული, ღვთაების საყვარელი...", "მე ვარ პანუნა, კაცი მზისგან განათებული...", "მე ვარ თარხუნაზი, მმართველი, თარხუვარას შვილი, მეფე ვარპალავას ვასალი... მმართველი", "მე ვარ კურთია... ასქუას შვილი, დიდად პატივცემული დასავლეთსა და აღმოსავლეთში", "მე ვარ კითივარა სოსტურას საყვარელი ვასალი...", "მე ვარ [x დაy] შვილი... ვასურმეს ვასალი...", "მე ვარ დიდი მეფე ვასურმე..., შვილი დიდი მეფე თუვანთისა". "მე ვარ ხალპარუნთია, მსაჯული, გურგუმის მეფე, შვილი მსაჯულისა მუვათალის" [6, 25, 45, 100, 106, 108, 116, 124, 127]. "მე (ვარ) P, Ati-ს შვილი, შვილიშვილი ნუნასი..", "მე ვარ ვარპალავა თუვანას მეფე, სამართლიანი, ღვთისმოსაე, შვილი...", "მე ვარ შარუვანა, სამართლიანი, Nahitia-ს ბატონი", "მე ვარ ჰაპიპა..", "მე ვარ თარხუვარა, საყვარელი

შვილი თარხუირმასი", "(ურ)თარხუ, მეფის ძმისწული... სულუმალის შვილი, მმართველი მალატიის", "მე ვარ უილიპისა, ბატონი...", "მე ვარ თარა, მალატიის მმართველი" [7,9, 11, 12, 24, 28, 36, 37, 38]

ხეთური ხანიდან განსხვავებით, ქალის გამოსახულება მრავლად არც გვიანხეთური ხანის კულტურის ძეგლებზე გვხედება. აქაც, როგორც წესი, ანალების და სხვა ტიპის იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერები მათი ავტორების – სამეფო-სამთავროთა მმართველების გამოსახულებებითაა დამშვენებული (ხართაფუ, აზითავათა, ვარპალავა, იარირისი, ქამანასი...).

თუმცა, აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ სადღეისოდ ცნობილ 300-ზე მეტ იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერაში, რომელთა უდიდესი ნაწილი გვიანხეთური ხანით თარიღდება, გამონაკლისის სახით მაინცაა დამოწმებული სამიოდე შემთხვევა, როდესაც წარწერის მთავარი მოქმედი პირი დედოფალი, ქალი, ქალბატონი და ცოლია. ასე მაგალითად, მალატიაში აღმოჩენილ ერთ-ერთ სტელაზე ვკითხულობთ ტერმინს დედოფალი – SALLUGAL, რომელსაც ერთ ხელში თასი, ხოლო მეორეში ქალღმერთ ქუბაბასათვის შესაწირი ძღვენი უპყრია (Malatya VI) [7, 55]. არანაკლებ საყურადღებოა, ბოიბეიპინარში აღმოჩენილი იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერები, რომელთაც, სამწუხაროდ, ჩვენამდე ფრაგმენტების სახით მოაღწიეს. იგი კუმუხის ქვეყნის ერთ-ერთი ადმინისტრაციული ერთეულის მმართველის – ხათუსილის დედას ეკუთვნის. წარწერა ძველაღმოსავლური მეფეების წარწერებისათვის დამახასიათებელი კრულვის ფორმულით მთავრდება. ხათუსილის დედა "ბრძანებს": "ვინც ამ ტახტრევანს და წარწერას სიძულვილით დაამსხვრევს, ვინც ჩემს მიერ ამოკვეთილ ჩემი ბატონის – თუხამის, პანამუვათის და შვილის – ხათუსილის სახელებს წაშლის, ის ცისა და მიწის

ბოროტების მფლობელი გახდება" (Boybeypinari I, II) [7, 75-83].

ყურადღებას ერთ-ერთი გვიანხეთური ხანის სამთავროს - გურგუმის (დღევ. მარაში) მმართველის მეუღლის სტელაზე ამოკვეთილი წარწერაც იმსახურებს. იგი ქალღვთაება ქუბაბასადმი შესაწირის მირთმევის სცენას ასახავს. მიძღვნითი წარწერა ასე იკითხება: "მე ვარ თარხუნთივასტი, აიმის ცოლი..." [7, 84].

ჩატარებული კვლევა-ძიება, რომელიც, ფაქტობრივად, პირველად ხორციელდება, ერთმნიშვნელოვნად გვიჩვენებს დროში ქალის საზოგადოებრივი სტატუსის ცვალებადობას, კერძოდ, გვიანხეთურ ხანაში არსებულ გენდერულ დისბალანს ხეთური ხანისაგან განსხვავებით, გვიანხეთური ხანის საზოგადოებაში ქალთან შედარებით მამაკაცის როლის მნიშვნელობის გაზრდას. ჩვენი ვარაუდით, ქალის სტატუსის დაქვეითებას ძვ. წ. X-VIIIსს. ობიექტური საფუძველი გააჩნდა. საქმე ისაა, რომ ხეთების იმპერიის ნანგრევებზე წარმოქმნილი წვრილი სამეფო-სამთავროები (მუშქების ქვეყანა, თაბალი, ხილაქუ, ქუე, მელიდუ-ქამანუ, ქარხემიში, გურგუმი, კუმუხი) პირისპირ აღმოჩნდნენ ისეთი დიდი და ძლიერი იმპერიის წინაშე, როგორიც ასურეთი იყო. სამთავროების პოლიტიკური დამოუკიდებლობის შესანარჩუნებლად ამ სამეფოების მესვეურებს თავდაცვა პერმანენტულად უწევდათ და ამ მიზეზით, ბუნებრივია, ქალის სტატუსი უკანა პლანზე უნდა აღმოჩენილიყო. ამ თვალსაზრისით, ისიც არაა შემთხვევითი, რომ გენდერული დისბალანსი გვიანხეთური ხანის სამეფო-სამთავროთა პანთეონშიც აისახა. ხეთური ხანისაგან განსხვავებით, პანთეონში უზენაესი ღვთაების სტატუსი მზის ღვთაების ნაცვლად ამინდის, ნაყოფიერების და ომის ღვთაება თარხუნთასმა დაიკავა. უფრო მეტიც, მამრი ღვთაების თარხუნთასის უპირატესობა ძვ. წ. X-VIII სს-ის მეფე-მთავართა

ტიტულატურაშიც აისახა. სამეფო ხელისუფლების გენეზისის იდეაც მდედრი მზის ღვთაების ნაცვლად თარხუნთასს დაუკავშირდა.

დამოწმებული პირველწყაროები და ლიტერატურა

1. ნ. ხაზარაძე, ლუვიური იეროგლიფების სამყაროში თბილისი, 2006.

2. Дунаевская И. М. Язык Хеттских Иероглифов, Москва, 1969.

3. Laroche E., Les hiéroglyphes hittites, I, Paris, 1960.

4. Meriggi P., Hieroglyphisch-Hethitisches Glossar, Wiesbaden, 1962.

5. სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, II, თბილისი, 1993.

6. Meriggi P. Manuale di Eteo Geroglifico, Parte II: Testi-1a Serie, Roma, 1967.

7. Merrigi P., Manuale di Eteo Geroglifico, Parte II: Testi – 2a E 3a Serie, Roma, 1975.

8. ხაზარაძე ნ., ბახსოლიანი ნ., ძველი ახლო აღმოსავლეთის ისტორიისა და კულტურის წყაროთმცოდნეობითი ძიებანი, თბილისი, 2012.

Nana Khazaradze, Nana Bakhsoliani

TOWARDS INTERPRETATION OF LUWIAN HIEROGLYPHS DENOTING WOMAN

The study from the viewpoint of gender of hieroglyphic Luwian signs and Hittite and Late Hittite texts executed in the hieroglyphic Luwian script leads the authors to the conclusion that the gender balance existing between men and women in the Hittite society experiences variations in the Late Hittite period. Men's role in public life increases considerably. The same is observable in the pantheon of the Late Hittite communities, where in the rank of the supreme deity the place of the sun deity is occupied by Tarhunt - the deity of weather, fertility and war. Moreover, the advantage of the male deity Tarhunt was also reflected in the titles of the kings and princes of the 10th-8th cc. BC. The idea of the genesis of the royal power was linked with Tarhunt, instead of a female deity [8, 90]. In the authors' view, the reason of this process must be sought for in the political history of the communities of the Late Hittite period.

ნანა ხაზარაძე, ნინო მინდაძე

გელასი კესარიელის ერთი ცნობის ინტერპრეტაციისათვის

ცნობილია, რომ 1914 წლამდე ქართლის მოქცევის ისტორიის უძველეს ბიზანტიურ წყაროდ რუფინუსის (IV-V სს.) "საეკლესიო ისტორია" იყო მიჩნეული. 1914 წელს ანტონ გლასმა დაასაბუთა თვალსაზრისი, რომლის თანახმადაც, რუფინუსს ქართველთა მოქცევის ამბავი 395 წელს გარდაცვლილი ბერძენი ავტორის გელასი კესარიელის "საეკლესიო ისტორიიდან" ჰქონდა ნასესხები და ლათინურად ნათარგმნი. მიუხედავად იმისა, რომ გელასი კესარიელის თხზულება V ს-ის ბოლოს მოღვაწე კომპილატორის, გელასი კვიზიკელის ნაშრომის საშუალებითაა ჩვენამდე მოღწეული, იგი მაინც რუფინუსის "საეკლესიო ისტორიის" პირველ-წყაროდაა აღიარებული.[1]

ამჯერად გელასი კესარიელის "საეკლესიო ისტორიაში" შემონახული ერთი ცნობა გვაინტერესებს, რომელიც ქართლის მოქცევის შესახებ თხრობისას გვხვდება.

როგორც დავინახავთ, ამ ცნობამ ჩვენამდე ბიზანტიურ და ძველქართულ წერილობით წყაროებში ვარიანტების სახით მოაღწია.

გელასი კესარიელი გვამცნობს: "მაგრამ რადგან იმათში (იბერებში – ნ.ხ., ნ.მ.) ჩვეულება იყო, რომ თუ ვისმე ბავშვი გაუხდებოდა ავად, ყველა იქაურებს მოიელიდა და ყველას თხოვდა დახმარებას, - მოხდა [ეხლაც ისე], რომ ერთი ქალი, რომელიც ამ მიზნით

[1] ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 1951, გვ. 186 და შმდ.

კარი-კარ დადიოდა, ამ ტყვე-ქალთანაც მოვიდა. ხოლო ამან მიმართა ქალს, რომელიც კარებში იდგა ბავშვით ხელში, და უთხრა: "მე ვერ შევძლებ ეუშველო ბავშვს; ქრისტეს კი, რომელზედაც ხშირად მილაპარაკია თქვენთან, ვიცი, შეუძლია მკვდრებიც აღადგინოს და მიტოვებულთ განკურნება არგუნოს". ხოლო ბავშვის დედა ემუდარებოდა ტყვე-ქალს. მაშინ ამან, აღძრულმა სიბრალუ-ლით მთხოვნელის მიმართ, თავის გარესამოსში გაახვია ბავშვი, შეავედრა ღმერთს და განკურნებული გადასცა იგი დედას".[2]

რუფინუსი გელასი კესარიელის მოყვანილ ცნობას მხოლოდ ნაწილობრივ იმეორებს. იგი წერს: "ამბობენ, რომ იმათში ჩვეულება იყო, რომ თუ [ვინმეს] ბავშვი გაუხდებოდა ავად, დედა ჩამოატარებდა მას სათითოოდ ყველა სახლში, რათა, თუ ვინიცობაა ვინმეს ეცოდინებოდა რაიმე გამოცდილი საშუალება, დახმარებოდა გაჭირვე-ბულს. და როდესაც ერთმა ქალმა თავისი ბავშვი, ჩვეულებისამებრ, ჩამოატარა ყველასთან, და ისე მოათვალიერა ყველა სახლი, რომ ვერავითარი წამალი ვერ მიიღო, [ბოლოს] მივიდა აგრეთვე ტყვე-ქალთან, რათა მას მიეთითებინა, თუ რამე საშუალება იცოდა.

ტყვე-ქალმა განუცხადა, რომ მან ადამიანური რამ საშუალება არაფერი იცის, მაგრამ არწმუნებს მას, რომ მის ღმერთს ქრისტეს, რომელსაც იგი თაყვანს სცემს, შუძლია მიანიჭოს მას ხსნა, რომლის იმედი ადამიანებს გადაუწყდათ. და მის შემდეგ, რაც მან ბავშვი დადვა თავის გარესამოსზე და ზედ უფლისადმი ვედრება შეწირა, გამოჯანმრთელებული ბავშვი უკან დაუბრუნდა დედას".[3]

შემდეგი ავტორი, რომელიც ჩვენთვის საინტერესო საკითხს ეხება, თეოდორიტე კვირელია (393-457/8 წწ.).

---

[2] გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, I, თბ., 1961, გვ. 186-187.

[3] იქვე, გვ. 201-202.

გელასი კესარიელისა და რუფინუსისაგან განსხვავებით, იგი ავადმყოფი ბავშვის კარდაკარ შემოტარების გავრცელებულ ჩვეულებას იბერების სამკურნალო ცოდნის დაბალ დონეს მიაწერს: "რადგან ბარბაროსები (იგულისხმება იბერები – ნ.ხ., ნ.მ.) სამკურნალო მეცნიერების ცოდნას მოკლებული იყვნენ, ავად რომ გახდებოდნენ, ჩვეულებრივ ერთმანეთ'ში დადიოდნენ, რომ უკვე იმ ავადმყოფობა-მოხდილთაგან და გამომრთელებულთაგან ესწავლათ, თუ როგორ გამოჯანმრთელებულიყვნენ".[4]

სოკრატე სქოლასტიკოსთან (380-440 წწ.) დამოწმებული ჩვენთვის საინტერესო ცნობა რუფინუსისეულს უახლოვდება, იმ განსხვავებით, რომ ავადმყოფი ბავშვი აქ მეფის შვილადაა წარმოდგენილი: "მოხდა ისე, რომ მეფის შვილი, მცირეწლოვანი, ავად გახდა. და, ადგილობრივი ჩვეულებისდა თანახმად, მეფის ცოლმა სხვა ქალებთან გააცანა ბავშვი სამკურნალოდ, იქნებ ვინმემ გამოცდილებით რაიმე საშუალება იცოდეს ამ სენის წინააღმდეგო. ასე ჩამოატარა ბავშვი ძიძამ, მაგრამ ვერც ერთმა ქალმა ვერ აღმოუჩინა სამკურნალო დახმარება; ბოლოს, ბავშვი მიიყვანეს იმ ტყვე ქალთან. ამან, მრავალი ქალის თანდასწრებით, ნივთიერი რამ საშუალება კი არ იხმარა, - არც იცოდა ასეთი, - არამედ აიყვანა ბავშვი, მიაწვინა თავის, მატყლისაგან მოქსილ ქეჩაზე და შემდეგი მარტივი სიტყვა წარმოსთქვა: "ქრისტე, რომელმაც მრავალი განკურნა, მოარჩენს ამ ბავშვსაც". ამ სიტყვების შემდეგ რომ ილოცა და ღმერთს შეევედრა, ბავშვი მაშინვე გამომთელდა და ამის შემდეგ კარგად გრძნობდა თავს".[5]

სოკრატე სქოლასტიკოსის ცნობას ერმია სოზომენე (V ს.) ავსებს: "ამ დროს, - ამბობს ავტორი, - მოხდა ისე,

[4] გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, I, თბ., 1961, გვ. 210.

[5] იქვე, გვ. 230-231.

რომ მძიმედ გახდა ავად ერთი ბავშვი; დედა დაატარებდა [ავადმყოფ ბავშვს] კარი-კარ და აჩუენებდა [ხალხს]. იბერებს ჩვეულებად აქვთ ეს [იმ მიზნით] რომ, იქნებ ვინმე იპოვონ ამ ავადმყოფობის მკურნალი, და ამით გაუადვილდეს მაშერალთ ტკივილისაგან განთავისუფლება".[6]

ბუნებრივია, იბადება კითხვა, როგორია ამ მხრივ ძველი ქართული წერილობითი წყაროების ავტორთა პოზიცია?

"მოქცევაჲ ქართლისაჲ"-ს შატბერდისეულ ნუსხაში ქართლში გავრცელებულ ჩვენთვის საინტერესო ჩვეულებაზე არაფერია ნათქვამი. ნინოს ცხოვრების არსენისეულ ვერსიაში კი, შატბერდისეულისაგან განსხვავებით, განკურნების მიზნით, ავადმყოფი ბავშვის კარდაკარ ჩამოტარების ჩვეულების ამსახველი ცნობის სრული ვარიანტი დასტურდება. იგი გვამცნობს: "ესევითარითა მოღუაწებითა დაადგრა ადგილსა მას, შორის მაყუალთა, ექუს წელ, ხოლო ვინაჲთგან წარმართნი იგი მკურნალობისა ჭელოვნებასა უმეცარ იყვნეს და სიმრავლითა სნეულთაჲთა აღსავსე, ამისთჳსცა ურთიერთას მივიდოდეს და სნებისაგან სიმრთელედ შეცვალებისა მისგან სახესა თჳსთა სნეულთა კურნებისასა ისწავებდეს. ამისთჳსცა კაცისა ვისმე წარჩინებულისა ძე სნეულ იყო და მიეცა მის მიერ ღირსსა ნინოს, რაჲთა წარიყვანოს და იძიოს სხუათაგან სახე კურნებისა მისისაჲ. ხოლო ნეტარმან მან ყრმაჲ იგი მიიქუა და წარიყვანა და თჳსსა, ცხედარსა მიაწვინა. და ევედრა ღმერთსა, ყოველთა დამბადებელსა, განჴსნად და შეცვალებად იგი სნეულებისა მისგან..."[7]

---

[6] გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, I, თბ., 1961, გვ. 210., გვ. 236.

[7] ძველი ქართული ჰაგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, III (მეტაფრასული რედაქციები XI-XIII სს.), თბ., 1971, გვ. 25.

არსენისეულისაგან განსხვავებულია ლეონტი მროველის თხზულებაში არსებული ვერსია. ჩვენთვის საინტერესო ჩვეულებას იგი მედიცინაში არა ქართველთა უმეცრებით ხსნის, არამედ ყმაწვილის დაავადების სიმძიმით. ლეონტი მროველი აღნიშნავს: "და იყო ესრეთ სამ წელ, ვინაცა განაცხადა ქადაგება ქრისტესი და დაიმოწაფნა მრავალნი (იგულისხმება ნინო – ნ.ხ., ნ.მ.). მაშინ იყო ვინმე ყრმა-წული, უფალი მძიმისა სენისა, და მიმოაქუნდა დედასა მისსა კარითი-კარად, რათამცა პოვა მეცნიერი ვინმე კურნებისა, და ჰყომცა სარგებელი მისი. და შეისწავეს იგი ყოველთა და არაოდეს პოვეს სარგებელი კურნებისა ყრმისა მისთჳს. და მკურნალთაცა რქუეს დედაკაცსა მას, ვითარმედ: "არა სარგებელ ეყვის ყრმასა მაგას". ხოლო დედაკაცი იგი იყო წარმართი, გულფიცხელი, და მარადის სძაგებნ სჯულსა ქრისტიანეთასა, და აყენებდის სხუათაცა მისვლად და კითხვად წმიდისა ნინოსა, ხოლო ვითარცა სასოწარკუეთილ იქმნა მკურნალთა მიერ, მოვიდა და დავარდა წინაშე წმიდისა ნინოსსა, და ევედრებოდა კურნებასა ყრმისასა. მაშინ რქუა წმიდამან ნინო: "კურნება, რომელი კაცთაგან არს, მე არა რა ვყო; ხოლო ღმერთმან ჩემმან ქრისტემან მოსცეს ყრმასა მაგას კურნება, რომელი ყოველთაგან განწირულ არს". და რომელსა კილიკსა ზედა მარადის ილოცავნ წმიდა ნინო, მას ზედა დადება უბრძანა ყრმისა მის, და იწყო ვედრებად ღმრთისა მიმართ. და მასვე ჟამსა განკურნა ყრმა იგი და განცოცხლებული მისცა დედასა მისსა. ხოლო დედამან ყრმისამან აღიარა ქრისტე და თქუა: "არა არს სხუა ღმერთი თუნიერ ქრისტესა, რომელსა ქადაგებს ნინო". და დაემოწაფა წმიდასა ნინოს, და შეუდგა კუალსა მისსა, და ადიდებდა ღმერთსა".[8]

დაბოლოს, ჩვენთვის საინტერესო ცნობა ვახუშტი ბატონიშვილსაც აქვს დაცული: "იყო ვინმე ყრმა-წული

[8] ქართლის ცხოვრება, I, თბ., 1955, გვ. 103-104.

უფალი მძიმისა სენისა და მიმოაქუნდა დედასა, რათა განჰკურნოს. ესე იყო ყოვლადმოძულე ქრისტიანობისა; არამედ რა უსასო იქმნა მკურნალთაგან, მოვიდა წინაშე ნინოსა და ევედრა, ხოლო წმინდანმან დადვა კილიკსა ზედა თუსსა, ულოცა და აღადგინა და მისცა დედასა თუსსა, ამისთუს დედამან ყრმითურთ აღიარა ქრისტე და მადლობდა ღმერთსა"[9].

თუ განხილული ბიზანტიური და ქართული წერილობითი წყაროების მონაცემებს ურთიერთს შევუდარებთ, დავინახავთ, რომ "მოქცევაჲ ქართლისაჲ"-ს შატბერდისეული ნუსხის ავტორისაგან განსხვავებით, ყველა დანარჩენი (გელასი კესარიელი, რუფინუსი, თეოდორიტე კვირელი, სოკრატე სქოლასტიკოსი, ერმია სოზომენე, არსენ ბერი, ლეონტი მროველი, ვახუშტი ბატონიშვილი) ერთხმად ადასტურებს ქართლში (იბერიაში) ავადმყოფი ბავშვის კარდაკარ ჩამოტარების ჩვეულებას. თუმცა როგორც დავინახეთ, მოხსენიებული ავტორები ამ ჩვეულების სხვადასხვა ინტერპრეტაციას გვთავაზობენ.

ზემოაღნიშნულ კონტექსტში ორი საკითხია განსაკუთრებით საინტერესო. პირველი გელასი კესარიელის ცნობის პირველწყაროს ეხება, მეორე – გელასი კესარიელისა და მისი მიმდევრების ცნობების რეალურ-ისტორიულ ღირებულებას.

---

[9] ქართლის ცხოვრება, IV, თბ. 1993, გვ. 84; აქვე 'ენდა ითქვას, რომ მოვსეს ხორენაცი ჩვენთვის საინტერესო ჩვეულების შესახებ არაფერს ამბობს. იგი მხოლოდ იმას აღნიშნავს, რომ "სანატრელმა ნუნემ" (წმ. ნინომ)... დიდი გულმოდგინების წყალობით შეიოვისა მკურნალობის ხელოვნება და მრავალი სნეული მოარჩინა, სავსებით (განკურნა) ქართველთა წინამძღოლის, მირიანის ცოლიც. მაშინ ჰკითხა მას მირიანმა თუ რა ძალის მეოხებით ჩადის ამგვარ საოცრებებს [ნუნემ კი] ამა'ზე ქრისტეს სახარების ქადაგებით უპასუხა". იხ. მოვსეს ხორენაცი, სომხეთის ისტორია, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო ალ. აბდალაძემ. თბ., 1984, გვ. 170-171.

ჩვენთვის საინტერესო ცნობის პირველწყაროს საკითხი. ბუნებრივია, ქართლის მოქცევის შესახებ ქართული და ბიზანტიური წყაროების ურთიერთმიმართების შედარებითი კვლევის შედეგად შეიძლება გადაწყდეს. ამ თვალსაზრისით კი, შემდეგია გასათვალისწინებელი: ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში საკმაოდ არგუმენტირებული თვალსაზრისი არსებობს გელასი კესარიელისა და რუფინუსის თხზულებაში მოთხრობილი ქართლის მოქცევის ამბის პირველწყაროს შესახებ. მ. ჩხარტიშვილმა ქართული, ბიზანტიური და სომხური წერილობითი წყაროების ანალიზის გზით აჩვენა, რომ "ფრიად სარწმუნო ბაკურს", რომელსაც გელასი კესარიელი და რუფინუსი ქართლის მოქცევაზე საუბრისას[10] იმოწმებენ, "სახელდახელოდ კი არ შეუთხზავს იბერთა მოქცევის ისტორია, არამედ წინასწარ მოფიქრებულ, საგანგებოდ შემუშავებულ ისტორიას ჰყვებოდა"[11].

მკვლევრისათვის აშკარაა, რომ ბიზანტიელი ავტორების ჩვენთვის საინტერესო ვერსიების პირველწყარო მაინცდამაინც ადგილობრივი ქართული ვერსიაა, რომელიც ბიზანტიაში ბაკურის ყოფნის დროისათვის (IV ს-ის მეორე ნახევარი) წერილობით უკვე გაფორმებული იყო[12]. მ. ჩხარტიშვილისავე თანახმად, "ნინოს ცხოვრების" ციკლის ყველაზე ადრეული ტექსტები ქართლის მოქცევის თანადროული უნდა იყოს. V ს-ის მეორე ნახევარში კი, მათ ბაზაზე თვისებრივად ახალი ნაწარმოები "მოქცევაჲ ქართლისაჲ" შეიქმნა, რომელშიც "ნინოს ცხოვრების" ციკლის ორი შტო გაერთიანდა[13].

---

[10] მოვსეს ხორენაცი, სომხეთის ისტორია, გვ. 170-171.

[11] ჩხარტიშვილი მ., ქართული ჰაგიოგრაფიული წყაროთმცოდნეობითი შესწავლის პრობლემები, "ცხოვრება წმიდისა ნინოისი", თბ., 1987, გვ. 46-47. იქვე იხ. მითითება სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაზე.

[12] ჩხარტიშვილი მ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 47.

[13] იქვე, გვ. 92

თუ მ. ჩხარტიშვილის მიერ გამოთქმული ამ თვალსაზრისიდან ამოვალთ, მაშინ, ბუნებრივია, რომ გელასი კესარიელთან დამოწმებული ცნობა იბერიაში გავრცელებული ჩვეულების შესახებ კარდაკარ ავადმყოფი ბავშვის შემოტარებისა, ქართლის მოქცევის ისტორიის ამსახველი ადრეული ტექსტებიდან მომდინარედ უნდა მივიჩნიოთ, მიუხედავად იმისა, რომ "მოქცევაჲ ქართლისაჲ"-ს შატბერდისეულ ნუსხაში ცნობა ქართლში გავრცელებული ამ ჩვეულების შესახებ არ მოწმდება.

ახლა თავად ჩვენთვის საინტერესო ჩვეულების შესახებ. ნათელია, რომ იბერიაში გავრცელებული ჩვეულების თემას როგორც ბიზანტიურ, ასევე ქართულ წერილობით წყაროებში განსაკუთრებული დატვირთვა აქვს. საქმე ისაა, რომ როგორც "ფრიად სარწმუნო ბაკურის" პირველწყაროს ავტორს, ასევე მასზე დამოკიდებულ გელასი კესარიელსა და რუფინუსს, უპირველეს ყოვლისა, მიზნად აქვთ დასახული ხაზი გაუსვან ნინოს "კურნების ნიჭს", თვალნათლივ დაგვანახონ, რომ მან შეძლო განეკურნა ბავშვი (ვარიანტი – უფლისწული) და დედოფალი, რომელთაც "ადამიანურმა საშუალებებმა" ვერ უშველეს. ეს მოტივი უკლებლივ ყველა ზემომოტანილ ცნობაში მოწმდება. ნინო, როგორც წესი, აღნიშნავს: "მე ვერ შევძლებ ვუშველო ბავშვს; ქრისტეს კი, რომელზედაც ხშირად მილაპარაკნია თქვენთან, ვიცი შეუძლია მკვდრებიც აღადგინოს და მიტოვებულთ განკურნება არგუნოს" (გელასი კესარიელი), ან "ტყვექალმა განუცხადა, რომ მის ღმერთს ქრისტეს, რომელსაც იგი თაყვანს სცემს, შეუძლია მიანიჭოს მას ხსნა, რომლის იმედი ადამიანს გადაუწყდა" (რუფინუსი) და ა.შ.

მ. ჩხარტიშვილი სავსებით მართებულად აღნიშნავს, რომ ქართლის მოქცევის შესახებ ბაკურის მონათხრობში წარმოდგენილი ფაქტები ჰაგიოგრაფიული ლიტერატურის თვალსაზრისით სტერეოტიპურია, ნაწილი კი, სათავეს უშუალოდ სახარებიდან იღებს. კერძოდ, ასეთია,

მკვლევრის აზით, "კურნების ნიჭის" თემაც, რომელიც სახარების შესაბამისი მოტივის გამოძახილი უნდა იყოს[14]. როგორც ჩანს, ცნობა კარდაკარ ავადმყოფი ბავშვის ჩამოტარების იბერიაში არსებული ჩვეულების შესახებ, უპირველეს ყოვლისა, ნინოს "კურნების ნიჭის" ხაზგასმის მიზნითაა ტექსტში შეტანილი. მიუხედავად ამისა, ამ ცნობას რეალური საფუძველიც უნდა ჰქონოდა და იგი განსაკუთრებით საინტერესო ქართული მედიცინის ისტორიის თვალსაზრისითაა. როგორც აღვნიშნეთ, ყველა აეტორი, ბიზანტიელი თუ ქართველი, რომელიც ქართლის მოქცევას ეხება, გვაუწყებს, რომ სამედიცინო დახმარების აღმოჩენის მიზნით ავადმყოფის კარდაკარ ჩამოტარება იბერების ძველ ჩვეულებას წარმოადგენდა.

რა შეიძლება ითქვას ამ ჩვეულების შესახებ. მსგავსი ტრადიცია, ფუნქციურად იგივე, ოდნავ განსხვავებული ფორმით, ჰეროდოტესაც აქვს დადასტურებული ბაბილონში: "ხოლო სიბრძნის მიხედვით მეორე ადგილი უჭირავს მათ'ში (ბაბილონელებში – ნ.ხ., ნ.მ.) დამკვიდრებულ შემდეგ წესს. ავადმყოფები გამოჰყავთ მოედანზე, რადგან მკურნალები მათ საერთოდ არ ჰყავთ, ავადმყოფთან მოდიან სხვადასხვა პირები და ეთათბირებიან მას ავადმყოფობის შესახებ. მოსულთა შორის არიან ისეთები, რომელთაც ან თვითონ გადაუტანიათ ის, რაც ავადმყოფს სჭირს, ანდა უნახავთ სხვა, რომელსაც სჭირვებია იგივე სენი. მოსულები ამის შესახებ ლაპარაკობენ და ურჩევენ ავადმყოფს იმას, რაც თვითონ გაუკეთებიათ და გადარჩენილან მსგავსი ავადმყოფობისაგან, ანდა სხვა უნახავთ, რომელიც გადარჩენილა. მათთვის არ შეიძლება ავადმყოფის გვერდით ჩუმად ჩავლა, რომ არ შეეკითხონ მას თუ რა ავადმყოფობა სჭირს"[15].

---

[14] ჩხარტიშვილი მ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 92.

[15] ჰეროდოტე, ისტორია, ბერძნულიდან თარგმნა და საძიებლები დაურთო ო. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1975, ტ. I, გვ. 109-110.

როგორც ვხედავთ, ჰეროდოტე ბაბილონელთა ამ ტრადიციას იმით ხსნის, რომ "მათ" ე.ი. ბაბილონელებს მკურნალები საერთოდ არ ჰყავდათ. საინტერესოა, რომ თეოდორიტე კვირელი სწორედ ამ არგუმენტით ასაბუთებს იბერებში აღნიშნული წესის არსებობას: "რადგან ბარბაროსები (იგულისხმება იბერიელები – ნ.ხ., ნ.მ.) სამკურნალო მეცნიერების ცოდნას მოკლებულები იყვნენ, ავად რომ გახდებოდნენ, ჩვეულებრივ ერთმანეთში დადიოდნენ, რომ უკვე ავადმყოფობა-მოხდილთაგან და გამოჯანმრთელებულთაგან ესწავლათ, თუ როგორ გამოჯანმრთელებულიყვნენ"[16].

ამგვარად, როგორც ჰეროდოტე, ისე თეოდორიტე კვირელი აღნიშნული ტრადიციის არსებობას ამა თუ იმ ხალხში სამედიცინო ცოდნისა და სამკურნალო საქმიანობის დაბალ დონეს უკავშირებენ.

უპირველეს ყოვლისა უნდა ითქვას, რომ თეოდორიტე კვირელი, როგორც ჩანს, არ ითვალისწინებს, ან არ იცნობს ბერძნულ მითოლოგიაში თუ მწერლობაში არსებულ მონაცემებს მედეას საქმიანობის, მისი სამკურნალო მცენარეების ბაღის შესახებ და ანტიკურ ავტორთა სხვა ცნობებს, თუნდაც პლინიუსის "ბუნების ისტორიაში" არსებულ ინფორმაციას, რომლის მიხედვით იბერიაში "საუკეთესო კამის წვენს ამზადებდნენ, რომელსაც თაფლს უმატებდნენ და საუკეთესო მალამოს აკეთებდნენ"[17].

მედიცინის ისტორიის ცნობილი მკვლევარი ჰ. სიგერისტი კომენტარს უკეთებს ჰეროდოტეს ზემომოყვანილ ცნობას და აღნიშნავს, რომ არ შეიძლება იმის თქმა თითქოს ძველ ბაბილონში საერთოდ არ ჰყავდათ მკურნალები. ჰეროდოტეს ეს შეხედულება ეგვიპტის ფონზე შეექმნა, სადაც მრავალი სხვადასხვა სპეციალობის ექიმი მოღვაწეობდა. ჰ. სიგერისტის აზრით,

[16] გეორგიკა, I, 1961, გვ. 187.

[17] Ган К., Известия древних греческих и римских писателей о Скифии и Кавказе. 1864, გვ. 112.

ასეთი ჩვეულება ძველი აღმოსავლეთის ღარიბ მოსახლეობაში იყო გავრცელებული[18].

ჩვენ სწორედ ამ უკანასკნელ მოსაზრებას ვიზიარებთ და აღვნიშნავთ, რომ იბერების ეს ძველი ტრადიცია შემორჩენილი იყო მოსახლეობის დაბალ სოციალურ ფენაში, ხოლო მაღალი სოციალური წრის წარმომადგენლები მაღალ-პროფესიონალ მკურნალთა მომსახურებით სარგებლობდნენ, რასაც ლეონტი მროველის ცნობაც ადასტურებს: "მაშინ დედოფალი ნანა შევარდა სენსა დიდსა და მწარესა, რომლისა კურნება ვერავინ შეუძლო, რამეთუ ყოველთა **ჭელოვანთა მკურნალთა** (ხაზი ჩვენია) წარმოაცალიერნეს წამალნი მათნი და ვერ შესძლეს ყოველთა კურნება მისი, უღონო იქმნეს და სასოწარკუეთილ"[19].

როგორც მედიცინის ისტორიის ქართველი მკვლევრები აღნიშნავენ, ის გარემოება, რომ "ჭელოვანი მკურნალი" უმთავრესად მეფეს და მის მახლობლებს მკურნალობდა, იმის სასარგებლოდ ლაპარაკობს, რომ ხელოვანი მკურნალი, ალბათ, სამკურნალო საქმეში დახელოვნებული, დაოსტატებული ექიმის ეპითეტი იყო. გამორიცხული არ არის ვიფიქროთ, რომ ხელოვანი მკურნალი[20] ექიმის მაღალ რანგზე მიუთითებდეს, ე.ი. "ჭელოვანი მკურნალი" პროფესიონალს, თავის საქმეში დაოსტატებულს, დახელოვნებულს წარმოადგენდა და შესაბამისად მაღალ არისტოკრატიულ წრეს ემსახურებოდა. ხოლო დაბალი სოციალური წრის წარმომადგენლები პროფესიონალ მკურნალთა მომსახურებით ვერ სარგებლობდნენ, მათ, როგორც ჩანს, ემპირიული ცოდნა-გამოცდილებით აღჭურვილი, მედიცინაში გათვითცნობიერებული პირები მკურნალობდნენ. სწორედ ასეთი,

---

[18] Sigerist H. A., History of Medicine, Oxford, 1951, გვ. 425.

[19] ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 104.

[20] სააკაშვილი მ., ბელაშვილი ა., საქართველოს მედიცინის ისტორია, ტ. III, თბ., 1956, გვ. 173.

მკურნალობაში გამოცდილი, პირის მოძებნის ანდა მისგან კონსულტაციის მიღების მიზნით დაჰყავდათ ავადმყოფები კარდაკარ. თეოდორიტე კვირელისა და სოკრატე სქოლასტიკოსის ზემოთ მოყვანილი ცნობები ამაზე პირდაპირ მიუთითებს. თეოდორიტე კვირელის მიხედვით: "ბარბაროსები (ე.ი. იბერები – ნ.ხ., ნ.მ.)... ავად რომ გახდებოდნენ, ჩვეულებრივ ერთმანეთში დადიოდნენ, რომ უკვე **ავადმყოფობა-მოხდილთაგან** და **გამომრთელებულთაგან** ესწავლათ თუ როგორ გამოჯანმრთელებულიყვნენ"[21]. სოკრატე სქოლასტიკოსის მიხედვითაც: "მეფის ცოლმა სხვა ქალებთან გაატანა ბავშვი სამკურნალოდ, იქნებ ვინმემ **გამოცდილებით** რისიმე საშუალება იცოდეს ამ სენის წინააღმდეგ"-ო[22].

ამ შემთხვევაში რომ ემპირიულ სამკურნალო ცოდნაზეა ლაპარაკი, არსენ ბერის შემდეგი ინფორმაციაც მიუთითებს: "ხოლო ვინაჲთგან წარმართნი იგი **მკურნალობისა ჭელოვნებასა** უმეცარ იყვნეს და სიმრავლითა სნეულთაჲთა აღსავსე, ამისთჳსაცა **ურთიერთას მივიდოდეს და სნებისაგან სიმრთელედ შეცვალებისა მისგან სახესა თჳსთა სნეულთა კურნებისასა ისწავებდეს**"[23]. სრულიად აშკარაა, რომ არსენ ბერი განასხვავებს პროფესიონალურ სამედიცინო ცოდნას: "მკურნალობის ჭელოვნებას" ემპირიული სამედიცინო ცოდნისაგან, რომელიც საკუთარ გამოცდილებაზე დამყარებული სამკურნალო ცოდნის ურთიერთგაზიარებას გულისხმობდა: "ამისთჳსაცა **ურთიერთას მივიდოდეს და სნებისაგან სიმრთელედ შეცვალებისა მისგან სახესა თჳსთა სნეულთა კურნებისასა ისწავებდეს**"[24].

---

[21] გეორგიკა, I, თბ., 1961, გვ. 210.
[22] იქვე. გვ. 230.
[23] ძველი ქართული პაგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, III, გვ. 25.
[24] იქვე. გვ. 25.

არსენ ბერი აღნიშნავს, რომ წარმართნი ანუ არაქრისტიანი იბერები "სამკურნალო ხელოვნების" ცოდნას მოკლებულები იყვნენ, ე.ი. პროფესიონალი ექიმები არ ჰყავდათ. როგორც ჩანს, მას ავიწყდება, რომ სწორედ პროფესიონალები - "ჭელოვანი მკურნალნი" ემსახურებოდნენ მირიანის სამეფო კარს. IV საუკუნის ქართლში პროფესიონალი მკურნალების არსებობას ადასტურებს აგრეთვე მცხეთაში აღმოჩენილი ბეჭედი მამაკაცის გამოსახულებით, რომელსაც ხელში გველ-შემოხვეული ჯოხი უჭირავს. ქართველ არქეოლოგთა ვარაუდით, ეს ბეჭედი პროფესიონალი ექიმის კუთვნილება უნდა ყოფილიყო[25].

აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ არსენ ბერი სამკურნალო საქმის უცოდინარობას არა ხალხს – იბერებს მიაწერს, არამედ არაქრისტიან წარმართებს, რომლებიც ქრისტიანული რელიგიის წარმომადგენელთა მიერ მოსახლეობის უმეცარ, უკულტურო ფენადაა მიჩნეული. სწორედ ამიტომ უსვამს ხაზს, რომ "ვინაითგან წარმართნი იგი (და არა იბერნი – ნ.ხ., ნ.მ.) მკურნალობისა ხელოვნებასა უმეცარ იყვნეს".

ამგვარად, მისი როგორც ქრისტიანი ბერის პოზიცია სავსებით გასაგებია.

ბიზანტიელ ავტორთა ცნობები, კერძოდ, სოკრატე სქოლასტიკოსის ინფორმაცია კიდევ ერთი ასპექტითაა საინტერესო: "მეფის ცოლმა სხვა **ქალებთან** გააცანა ბავშვი სამკურნალოდ"[26], წერს იგი, "მაგრამ ვერც ერთმა **ქალმა** ვერ აღმოუჩინა სამკურნალო დახმარება"[27].

მედიცინის ისტორიიდან ცნობილია, რომ სამკურნალო ცოდნა-საქმიანობა უძველესი დროიდან მამაკაცთა და ქალთა შორის იყო დანაწილებული. მამაკაცები უმეტეს-

[25] აფაქიძე ა., ბობეჯიშვილი გ., კალანდაძე ალ., ლომთათიძე გ., მცხეთა, I, თბ., 1955, გვ. 126.
[26] გეორგიკა, I, გვ. 230-231.
[27] იქვე, გვ. 230-231.

წილად სადასტაქრო საქმიანობაში იყვნენ დახელოვნებულნი, ქალები კი მეანობასა და თერაპიულ მკურნალობაში. ამ უკანასკნელთა საქმიანობას ძირითადად სამკურნალო მცენარეების შეგროვება და სხვადასხვა ბუნებრივი საშუალებებით დამზადებული მალამოებითა და წამლებით მკურნალობა წარმოადგენდა.

რა თქმა უნდა, ასეთივე ვითარება იყო საქართველოშიც, რასაც თუნდაც ბერძნული მითოლოგია, არგონავტების მითი, მედეას სამკურნალო საქმიანობა მოწმობს. როგორც ჩანს, სამკურნალო მცენარეთა საიდუმლოებას ამირანის მითის პერსონაჟი – ყამარიც ფლობდა.

ამ მიმართებით საინტერესოა არქანჯელო ლამბერტის შემდეგი ცნობა: "სამეგრელოში არიან ქალები, რომლებიც სიამოვნებით ეტანებიან ავადმყოფის მოვლას. როგორც კი ვინმე ავად გახდება, რომელიმე ამ ქალთაგანი მაშინვე მივა და უწყებს მოვლას, საჭმლის წესრიგს დაუნიშნავს და გაუკეთებს რამდენიმე წამალს როგორც დასალევად, ისე გარედან დასადებად. ბლომად ხმარობენ ბალახებს"[28].

იოანე ბატონიშვილი აღნიშნავს, რომ "მკურნალნი უფრორე იყვნენ მდედრთ ნათესავნი და აქიმობდნენ ბალახითა და ხის ნაყოფითა"[29].

სამკურნალო "დარგების" სქესობრივი ნიშნით დანაწილების ფაქტი ამ უკანასკნელ ხანებში მოპოვებული მასალითაც დასტურდება, რომლის მიხედვით, სრულიად აშკარაა, რომ სამკურნალო მცენარეების შეგროვება, მათგან მალამოებისა თუ შინაური წამლების დამზადება, ისევე როგორც მეანობისა თუ შელოცვების პრაქტიკა, ქალების საქმიანობას წარმოადგენდა, ხოლო დასტაქრობა მამაკაცების, რა თქმა უნდა, გარკვეული გამონაკლისის დაშვებით.

---

[28] ლამბერტი ა., სამეგრელოს აღწერა, თბ., 1991, გვ. 91.

[29] ბატონიშვილი იოანე, კალმასობა, ქართული პროზა, VI, 1984, გვ. 562.

სოკრატე სქოლასტიკოსის ცნობაც ძველ იბერებში სწორედ ასეთი ტრადიციის არსებობას ადასტურებს.

ყველა ზემომოყვანილი წყაროს მიხედვით, წმ. ნინომ ავადმყოფი ქრისტესადმი მიმართული ლოცვა-ვედრებით განკურნა. მაგრამ ქართლის მოქცევის შატბერდისეულ ვარიანტში არსებული ინფორმაციით შეიძლება ვიფიქროთ, რომ წმინდა ნინო თავად ფლობდა სამკურნალო ხელოვნებას. სიდონიას მონათხრობის მიხედვით: "სანატრელმა ნინომ ექუსი წელი ამათ შინა დაყო, ვითარ – იგი თვით იტყვის, ოდესმე შვიდნი დედანი დაგვამოწაფნა სულისსა მისსა, რამეთუ ჰყავდა ფარულად კურნებათა მრავალთა, ვიდრემდის სეფეთა ზედა იწყო კურნებად განსხვავებით ღმრთისაითს დედობისა ზედა ნანას"[30]. მირიანიც აღნიშნავს, რომ "...ამას ხოლო თვით თუალნი თქუენნი ხედვიდეს. საკვირველებლად მისსა და მისსა შემდგომად კუალად სასწაულთა და კურნებათა რომელთა აღასრულებს დღითი-დღე"[31]. მირიანის სიტყვების მიხედვით ჩანს, რომ კურნება აქ სასწაულის რანგში არ განიხილება და შესაძლოა ჩვეულებრივ სამკურნალო საქმიანობაზე იყოს მინიშნება. თუმცა, როგორც ჩანს, დედოფალი ნანა, რომელიც ადამიანის ხელით, ე.ი. ჩვეულებრივი მკურნალობით ვერ გამოჯანმრთელდა, ნინოს მხოლოდ ლოცვით განუკურნებია. მიუხედავად ამისა, ზემოთ მოყვანილი ცნობის მიხედვით შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ წმ. ნინო სამკურნალო საქმიანობაში გათვითცნობიერებული იყო და მხოლოდ ლოცვა-ვედრებით არ ეწეოდა ავადმყოფთა დახმარებას.

ამგვარად, გელასი კესარიელის ცნობის და მისი ბიზანტიური თუ ქართველ ავტორებთან დაცული ვარიანტების მიხედვით გარკვეული სურათი იქმნება IV საუკუნის საქართველოში სამკურნალო საქმიანობის

[30] ძველი ქართული ჰაგიოგრაფიული ძეგლები, I (V-XII), თბ., 1964, გვ. 131.
[31] იქვე, გვ. 131.

შესახებ. კერძოდ, სრულიად აშკარაა, რომ ამ დროს საქართველოში მედიცინას სოციალური ხასიათი ჰქონდა. აქ მოღვაწეობდნენ როგორც პროფესიონალი კარის ექიმები – **ჭელოვანი მკურნალნი**, ისე ემპირიული ცოდნით აღჭურვილი, მკურნალობაში გათვით-ცნობიერებული პირები, რომლებიც ძირითადად მოსახლეობის დაბალ სოციალურ ფენას ემსახურებოდნენ. მხოლოდ ეს ფაქტი, სხვა მონაცემების გათვალისწინების გარეშეც კი, სავსებით საკმარისია იმის საილუსტრაციოდ, რომ IV ს-ის იბერიაში სამედიცინო საქმე საკმაოდ მაღალ დონეზე იდგა, რაც, რა თქმა უნდა, უარყოფს თეოდორიტე კვირელის ინფორმაციას.

ზემოგანხილული ცნობების მიხედვით აშკარაა, რომ სამედიცინო ცოდნის გავრცელების ერთ-ერთი გზა ამ ხანის იბერიაში სამკურნალო გამოცდილების ურთიერთგაზიარებაა. რაც, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, დამახასიათებელი იყო ძველი აღმოსავლეთის ქვეყნებისათვის და, როგორც ჩანს, ერთ-ერთ უძველეს და ფართოდ გავრცელებულ ტრადიციას წარმოადგენდა.

ირკვევა აგრეთვე, რომ ძველ იბერებში სამკურნალო საქმიანობა სქესობრივი ნიშნით იყო განაწილებული: შინაური წამლებით მკურნალობა ქალთა საქმიანობას წარმოადგენდა.

ამგვარად, ზემომოყვანილი ცნობები IV საუკუნის რეალურ ვითარებას ასახავს და, უპირველეს ყოვლისა, იმის გამოა საინტერესო, რომ გარკვეულ ქრონოლოგიურ მონაკვეთში საქართველოში სამედიცინო საქმის მდგომარეობის შესახებ გვაწვდის ინფორმაციას. ამდენად, მათ განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება არა მხოლოდ მედიცინის ისტორიის, არამედ ქართული კულტურის ისტორიის შესწავლის თვალსაზრისითაც.

მეორე მხრივ, სრულიად აშკარაა, რომ ყველა ეს ცნობა ქრისტიანული რელიგიის პროპაგანდას ემსახუ-

რება და წარმართულ სამკურნალო ხელოვნებასთან მიმართებაში აშკარა უპირატესობას ქრისტიანულ ლოცვა-ვედრებას - "სულიერ მკურნალობას" ანიჭებს.

Nana Khazaradze, Nino Mindadze

ON INTERPRETATION OF ONE REPORT BY GELASIUS OF CAESAREA

The present paper studies the report preserved in the *Church History* by Gelasius of Caesarea, a Byzantine ecclesiastical figure of the 4th century, concerning the Conversion of Kartli and the miraculous healing of a sick child by the enlightener of Georgia Saint Nino. The authors have also identified that in Iberia in order to find medical assistance patients were taken from door to door. As a result of comparison and analysis of the report of Gelasius of Caesarea and other similar sources (Rufinus, Theodoret of Cyrus, Socrates Scholasticos, the Life of St. Nino, the work by Leonti Mroveli, the work by the 18th-century Georgian historian and geographer Vakhushti Bagrationi), an opinion is expressed, according to which, medicine in Iberia in the 4th century had the social character and one of the ways of distribution of medical knowledge was sharing of experience of treatment. It is also demonstrated that at the same time, according to these reports, superiority in relation to pagan medicine was given to Christian "spiritual treatment", which clearly indicates the correctness of the position of the authors of the report under study.

საიუბილეო თარიღები
ANNIVERSARY DATES
ЮБИЛЕЙНЫЕ ДАТЫ

ТИНАТИН КАУХЧИШВИЛИ – 90

В Тбилиси, в семье Тамары Ишхнели и патриарха классической филологии и византинологии в Грузии – Семена Каухчишвили, 10 мая 1919 года родилась дочь – Тинатин. Детство ее прошло в спокойной, интеллектуальной среде. На вопрос журналиста: «Какое у вас было детство?» Тинатин Семеновна отвечает: «Я была единственным ребенком. Отца, Семена Каухчишвили не помню до четырехлетнего возраста, он был за границей и в это время я воспитывалась в семье матери, у Ишхнели. Я была единственная девочка, самая младшая и старшие кузены всячески меня баловали и холили. Мама была редчайшим человеком – очень разумно воспитывала единственного ребенка. Не помню, чтоб она меня обнимала и целовала, чтоб сюсюкала. Даже, когда писала мне письма, обращалась по имени, а подписывалась – «мама», безо всяких «дорогая доченька» или «твоя мама». Эта внешне суровая и холодная женщина была необычайно скромной и самоотверженной. Это воспоминание Тинатин Семеновна завершает следующим: «Если я чего либо достигла в жизни, это всецело заслуга моей матери».

Свою первую встречу с отцом Тинатин Семеновна вспоминает следующим образом: «Мне было четыре года, когда отец вернулся из Германии... Выглядываю в коридор и вижу, идет мама и за ней какой-то мужчина. Это твой папа, говорит мама. До этого я знала, что у меня шесть отцов, все безногие. Раскладывала фотографии, а на них только лица. Застеснялась. Отец долго смотрел на меня с улыбкой, потом подошел к тахте, открыл чемодан, а оттуда заискрились куклы. Без слов, отец так и оставил чемодан открытым. Со временем я шаг за шагом приблизилась к куклам и тогда впервые

ощутила неосознанное тепло. Оказывается, это была тоска и любовь к досле незнакомому мне отцу». В детстве Тинатин Семеновна не была похожа на своих сверстников, самостоятельно научилась читать и писать в трехлетнем возрасте, равнодушна была к куклам, не привлекала ее и игра в мяч.

Ходила сперва в детский сад. Свои школьные годы Тинатин Семеновна описывает так: «Окончила первую школу (Тбилисская первая экспериментально показательная трудовая школа), которая в свое время называлась школой Зандукели. М. Зандукели строго отбирал не только учителей, но и учеников. Я оказалась настолько подготовленной, что посадили прямо во второй класс, но мама воспротивилась, ребенок должен пройти весь путь от первого до последнего класса и меня вернули в первый класс. В этой школе я проучилась десять лет».

Повезло Тинатин Семеновне с педагогами как в школе, так и позднее в Тбилисском государственном университете. В школе математику преподавали Илья Штейнберг и Василий Абдушелишвили, грузинский – Варлам Топурия и Илья Сихарулидзе, русский – Тамара Заалишвили, которая требовала писать сочинения по программе русских школ. В школьные года (1926-1936 г.г.) Тинатин Семеновна выделялась высокой академической успеваемостью. Школу она окончила в 1936 г. с аттестатом отличницы.

В выборе профессии Тинатин Семеновны мнения родителей разделились. Семен Георгиевич считал, что дочь должна стать врачом, но Тамара Николаевна утверждала, что у дочери явно гуманитарные наклонности. Победили аргументы матери и в 1936 году Тинатин Семеновна с аттестатом отличницы без экзаменов поступила на филологический факультет Тбилисского государственного университета, на отделение грузинского языка и литературы.

В Тбилисском государственном университете Тинатин Семеновну встретило целое созвездие грузинских ученых. Ей посчастливилось прослушать лекции Иване Джавахишвили и Григола Церетели. Ее педагогами были выдающиеся представители грузинской гуманитарной науки: Акакий Шанидзе, Георгий Ахвледиани, Арнольд Чикобава. Георгий Церетели, Нико Бердзенишвили, Варлам Топурия... Тинатин Семеновна с большой ответственностью и прилежанием относилась к выбранной профессии и с отличием окончила университет в 1941 году, специальность – филолог (грузинский язык и литература).

И вновь по аргументированному совету матери, Тинатин Семеновна наряду с грузинской, решила овладеть и классической филологией.

Осенью 1941 года, успешно сдав аспирантские экзамены, Тинатин Каухчишвили была зачислена в аспирантуру в институт языка, истории и материальной культуры при Грузинской академии наук по специальности греко-грузинская филология. Руководителем ее стал Семен Каухчишвили, который с детства ввел дочь в сказочный мир древнегреческой культуры.

Аспирантские годы прошли в каждодневном, упорном труде. Наряду с объязательными учебными дисциплинами Тинатин Семеновна изучала древне-грузинский язык у В. Топурия, древнеармянский у И. Абуладзе, арабский у Г. Церетели, а преподавателем английского, немецкого и французского языков был Т. Авилов.

Курс аспирантуры Тинатин Семеновна окончила с отличием в 1944 году, и к этому времени практически была завершена ее работа над диссертационной темой. 6 февраля 1945 г. ученый совет института истории им. И. Джавахишвили, под председательством академика Симона Джанашия, присвоил 26 летней Тинатин Каухчишвили ученую степень

кандидата филологических наук за труд: «Материалы к истории ᲥᲐ (по памятникам VI-X веков). Тезисы этого объемного труда (200 стр.) были опубликованы в том-же 1945 году. По единодушному мнению оппонентов и членов ученого совета, проделанная диссертантом трудоемкая работа и сделанные ею выводы открывали путь к изучению сложнейших проблем взаимоотношения грузинского и греческого алфавитов.

С января 1945 года Тинатин Семеновна связала свою научную деятельность с институтом истории им. Ив. Джавахишвили, где плодотворно и успешно проработала десятки лет сперва как младший, потом старший, ведущий и главный научный сотрудник. С 1956 года, опять-таки на протяжении десяток лет, Тинатин Семеновна была членом ученого совета этого же института и благославила не одного ученого в Грузии или за ее пределами на путь ученого филолога или историка, часто будучи их оппонентом.

С целью еще глубже изучить классическую филологию, в 1946-1953 г.г. Тинатин Семеновна ежегодно ездит в Ленинград, где на кафедре классической филологии Ленинградского университета тесно сотрудничает с известными русскими учеными, с академиком И.И. Толстым, профессорами И.М. Тронским, С.Я. Лурье и др. Годы, проведенные в научных коммандировках в Ленинграде, Тинатин Семеновна вспоминает следующим образом: «Начиная с 1946 года, на протяжении 7-8 лет я каждый год ездила в Петербург. Отец дал мне письмо к своему педагогу, академику Ивану Ивановичу Толстому с просьбой взять меня под свое крыло. И он, действительно, проявил необычайную заботу. Разрешил посещать лекции лучших специалистов. Мы систематически работали у него на дому, всячески подбадривал. Я многим ему обязана. Все, что я познала в науке, это благодаря моему тбилисскому руководителю (имеется в

виду С. Каухчишвили – Н.Х.) и И.И. Толстому. Позднее он был оппонентом моей докторской диссертации, но, к сожалению, сам не смог приехать».

В 1946-1953 годы Тинатин Семеновна занялась выявлением, изучением и изданием греческих эпиграфических памятников разных эпох, начиная с VI в. до н. э. и кончая XIX столетием, разбросанных в разных уголках Грузии. В эти годы Тинатин Семеновна плодотворно работала в Абхазии, в верхней Сванетии, в Мингрелии, Имерети, Раче, в Гурии, южной Грузии, Кахети и Картли.

В тоже время она знакомится с неизвестными материалами, которые хранились в музеях и спецхранилищах Сухуми, Поти, Озургети, Кутаиси, Местии, Гори, Тбилиси и в других центрах. В эти годы Тинатин Семеновна опубликовала ряд значительных статей, среди них: К надписи Берсума Питиахша, ТГУ, Труды XXX/I В. Тбилиси, 1947; Греческая надпись из Греми, ТГУ, Труды, 37, Тбилиси, 1949; Греческая надпись Иоанна-Вахтанга, Сообщения АН Грузии, X- XI, 6, Тбилиси, 1950 (на грузинском и русском языках); Греческие приписки на полях грузинских рукописей, Мимомхилвели, II, Тбилиси, 1952... Большим вкладом в науку явилась изданная в Тбилиси в 1951 году монография Тинатин Каухчишвили «Греческие надписи Грузии», за которую 34 летней Тинатин Семеновне объединенный ученый совет Тбилисского государственного университета в июне 1953 года присвоил ученую степень доктора филологических наук, подтвержденный высшей аттестационной комиссией СССР в ноябре того же года. Еще до опубликования труда «Греческие надписи Грузии», академик Н. Бердзенишвили писал: «Работа Т. Каухчишвили является монографией, в которой 1) собраны все греческие надписи, находящиеся на территории Грузии; 2) каждая надпись изучена в языковом и грамматическом аспектах с целью ее точной датировки; 3) каждая надпись в

смысловом аспекте с целью выявления ее исторической значимости. Отдельные надписи были опубликованы различными учеными. В 1881 г. И. Помяловский даже собрал некоторые из них по известным ему разным изданиям. Т. Каухчишвили изучила все эти публикации, каждую надпись проверила на месте. Она работала во всех краях Грузии, где находятся греческие надписи (а они во всех регионах) и во всех музеях. В результате она выявила много новых, до сих пор неизвестных надписей и посвятила исследование многим уже знакомым надписям, тем самым дав новый материал для изучения разных аспектов истории Грузии.

Следовательно, труд Т. Каухчишвили является результатом многолетнего научного исследования и настольной, вспомогательной книгой для исследователей истории и истории культуры Грузии».

Вышеупомянутая монография Тинатин Семеновны завоевала высшую оценку официальных (К. Кекелидзе, Ак. Шанидзе, И.И. Толстой) и неофициальных (Ш. Амиранашвили...) оппонентов. В связи с этой монографией академик К. Кекелидзе писал: «Она интересна как в общенаучном, так и в картвелологическом смыслах. Эти эпиграфические памятники указывают на те культурные взаимосвязи, которые были в древности между грузинами и греками. Этот труд станет учебником для изучающих существующие в Грузии греческие надписи. Автор проделал такой труд, который выходит за пределы уютного кабинета ученого. Автор обошел всю Грузию, проверил все известные доселе греческие надписи, исправил их и восполнил новым, добытым им материалом.

Мы до сих пор не имели такого полного и надежного корпуса греческих надписей в Грузии... Автор дал серьезный анализ добытого материала: языковой, палеографический,

исторический и литературный. На основе подобного анализа дана более точная датировка многих надписей».

По мнению академика Ш. Амиранашвили монография Т. Каухчишвили внесла особенно ценный вклад в искусствоведение. «Эта книга способствует точной датировке многих памятников и в ряде случаев вносит отдельные коррективы... Приведенные здесь надписи имеют значение не только для истории грузинского искусства, но и для истории искусств Византии... Труд Т. Каухчишвили – краса советской науки». Академик И.И. Толстой отмечал: «Книга Т.С. Каухчишвили является строго научным исследованием, построенным на приемах точного филологического анализа, научно очень ценным, поскольку она устанавливает ряд новых языковых и культурно-исторических фактов... Заключения строятся автором умело и всегда осторожно... Бесспорно огромную ценность представляет работа Т.С. Каухчишвили и для лингвистики... Содержание исследования Т.С. Каухчишвили порой перерастает рамки грузинской филологии, оказываясь научно важным и для смежных областей филологической науки, для всех, например, занимающихся историей культуры Греко-скифского мира северного Причерноморья».

Добавлю также, что один из самых престижных журналов «Вестник древней истории» опубликовал положительную рецензию на монографию Т.С. Каухчишвили. Вскоре последовали хвалебные отзывы французских и чешских коллег на «Греческие надписи Грузии».

Оценивая многогранное научное наследие Т.С. Каухчишвили, грузинские ученые: А. Шанидзе, Г. Меликишвили, Т. Гамкрелидзе, Д. Мусхелишвили, Т. Микеладзе, М. Инадзе, О. Лорткипанидзе, Н. Ломоури, Г. Аласания и другие, единодушно отмечают, что плодотворная научно-исследовательская работа ведется ею в трех основных направлениях:

1) Грузино-греческие языковые взаимосвязи,

2) Греческая эпиграфика,

3) Древнегреческие источники истории Грузии.

Научный интерес ко всем этим сложнейшим направлениям Тинатин Семеновна проявила еще в 40-50 годы прошлого столетия.

Как уже отмечалось, первая диссертационная работа «Материалы к истории ē (по памятникам VI-X веков) была посвящена языковым проблемам на примере досконального изучения одного конкретного аспекта. Тинатин Каухчишвили, изучив использование ē в эпиграфических памятниках и рукописях, выделила 6 групп, и сделала значительный вывод, что в грузинском алфавите не было реальной основы существования двух «е» и ē в грузинском алфавите используется как обозначение η (ē) греческого алфавита.

Греко-грузинским языковым взаимоотношениям Т. Каухчишвили посвящает в 1949-52 годы следующие статьи: υἱὸς ἄρρην ძე წული, Вестник ИЯИМК АН ГССР, XIV, Тбилиси, 1944; К значению некоторых частиц и союзов в древнегрузинском, Иверийско-кавказское языковедение, I, Тбилиси, 1946; Композиты в древнегрузинском языке; Труды Тбилисского государственного университета, 47, Тбилиси, 1952...

В этих статьях скрупулезно изучены языковые пласты письменных памятников, переведенных с греческого и армянского языков на грузинский. Именно этим путем доказывается идентичность терминов ძე (сын), წული (ребенок, отпрыск), მამრი (муж) грузинских текстов с греческим υἱὸς ἄρρην. В грузинском переводе Нового Завета выделены 4 группы композитов (собственно грузинские; обще-картвельские и греческие; обще-картвельские и армянские; обще-картвельские, греческие и армянские) и выявлены принципы формообразования композитов на трех языках.

По мнению академика Тамаза Гамкрелидзе «Своими трудами в сфере греко-грузинских языковых взаимоотношений Тинатин Каухчишвили внесла весомный вклад в изучение многих проблем грузинского языка».

Выше уже отмечалось о большой заслуге Тинатин Каухчишвили в изучении греческой эпиграфики. Эти изыскания продолжаются и по сей день.

Научные экспедиции 50-80-ых годов полностью охватили Грузию. Выявленные в Абхазии, Сванети, Мингрелии, Гурии, Имерети, Раче, Самцхе-Джавахети, Картли эпиграфические памятники легли в основу многочисленных статей, опубликованных в 1955-2007 годы. Напр.: Греческая надпись из Цилкани, Материалы к археологии Грузии, X, Тбилиси, 1955; Греческая надпись Бичвинтской мозаики, Сообщения АН Грузии, т. XVI, I, Тбилиси: Eine griechische Inschrift auf einen Öllämpchen aus Sochumi, Bibliotheca classica orientalis, 1960, 4; Epigraphische Neuigkeiten aus Grusien, Bibliotheca classica orientalis, 1962, 2; Грузинская надпись из Казрети, Византийский временник, 29, Москва, 1968; О Греческой надписи из Пицунды, Сборник посвященный Н. Бердзенишвили, Тбилиси, 1976; Греческие надписи на грузинских фресках, Atti del' primo simposio internationale, Milano, 1977; Грузинская эпиграфика, Историческая энциклопедия, Москва, 1978; Греческие надписи из Нокалакеви, в сборнике: Археополис-Нокалакеви, 1, Тбилиси, 1981; Греческая надпись из Цилканской аклдамы, Мацне. Серия истории, археологии, этнографии, истории искусств, Тбилиси, 1982, 2; Греческие надписи гелатского храма, Источниковедческие развития, Тбилиси, 1984; Греческая надпись эшерского городища, Источниковедческие разыскания, Тбилиси, 1985; Греческая надпись на бронзовой плите из Вани, Проблемы древней истории Причерноморья, Тбилиси, 1987. Греческие исторические надписи в Самегрело,

Грузинское источниковедение, VII, Тбилиси, 1987; Die griechischen Inschriften aus Georgien, Международный конгресс по греко-латинской эпиграфике, София, 1987. Греческая надпись из Хоби, журн. «Эгриси», Тбилиси, 1988. Древнегреческие надписи Грузии, Источниковедческие разыскания, Тбилиси, 1989; Греческие граффити из Саирхе, Грузинское источниковедение, VIII, Тбилиси, 1992. Греческие надписи, обнаруженные экспедицией в Нокалакеви, в Сборнике Археополис – Нокалакеви, III, Тбилиси, 1992; Обзор надписей из Кахети, Тезисы международной конференции посвященной Ал. Алексидзе, Тбилиси, 1992; Новые греческие надписи из Армазцихе-Багинети, Мцхета XI, Тбилиси, 1996; Новая греческая надпись из Армазцихе-Багинети (II), юбилейный сборник - Очерки, IV, Тбилиси, 1998; Предметы с греческими надписями из Мцхета, Очхари, Тбилиси, 2002; Ранние христианские греческие надписи в Грузии, Грузинское источниковедение, X, Тбилиси, 2005; Греческая эпитафия из Сухуми, в сборнике: Шота Месхия-90, Тбилиси, 2006; A recently discovered Inscription from Georgia, Moambe, т. 175, I, Tbilisi, 2007.

Вполне закономерно, что в 1999 году Тинатин Семеновна решила издать новое издание Греческих надписей в Грузии (Западная Грузия, том I). В 2002 году были изданы II и III тома корпуса греческих надписей, а в 2004 году последовало второе, дополненное издание «Греческих надписей». Вполне закономерно и то, что проделав за последние 50 лет трудоемкую, масштабную работу, Т.Каухчишвили преподнесела совершенно новое, отличное от аналогичной монографии 1951 года исследование, что проявилось как в количестве надписей, их классификации, в разнообразии, а также в их новом научном осмыслении. В новом издании на основе более 1000 выявленных греческих надписей в Грузии, заново пересмотрены отдельные страницы внутренних и внешних

взаимоотношений в истории Грузии, представлены политические, торговые или культурные взаимоотношения не только с грекоязычным миром, но и с Ираном, Причерноморьем и другими более дальными странами (М. Инадзе, Н. Ломоури, О. Лорткипанидзе, Д. Мусхелишвили, Г. Аласания).

Велика заслуга Т. Каухчишвили в издании перевода на грузинский язык и научной интерпретации сведений древнегреческих авторов об истории древней Грузии.

Здесь она не только успешно продолжила, но и развила и на качественно новый этап возвела дело, начатое Семеном Каухчишвили в сфере изучения греко-римских и византийских письменных памятников в связи с историей Грузии.

Если рассмотреть в совокупности изданные Тинатин Семеновной сведения древнегреческих авторов по истории древней Грузии, то убедимся, что они представлены по тщательно продуманной научной схеме: в вводной части характеризуется письменный источник, изучены первоисточники произведения, дается полная информация о рукописях, о существующих их переводах и изданиях. Здесь-же оценивается значение письменного источника для истории Грузии. Обычно Тинатин Семеновна при переводе древнегреческих авторов на грузинский пользуется новейшим критическим изданием греческого подлинника. Как правило, греко-грузинский параллельный текст сопровождается ценными индексами, где каждый термин представлен значительной информацией и авторскими комментариями. И вполне обоснованно мнение грузинсих ученых, что когда знакомишься с Каухчишвилиевской интерпретацией древнегреческих авторов, «ничего не остается исследовать и вынужден в основном повторить ее информацию и выводы».

Именно соответственно этим принципам изданы: «География», Страбона, Тбилиси, 1957; «История войн

Митридата» Аппиона, Тбилиси, 1959; Сведения Геродота о Грузии, Тбилиси, 1960 и «История» Геродота в двух томах, Тбилиси, 1975, 1976; «Трактат Гипократа о воздухе, водах и местностях», Тбилиси, 1965; Сведения о Грузии Полибийя, Тбилиси, 1967; В 1967-1987 годах в 6 книгах были изданы «Сведения греческих писателей о Грузии» (Scriptores Graeci).

Заслуга Т. Каухчишвили в том, что она первая ввела сведения малоизвестных греческих историков в грузинскую историографию, что дает возможность по новому представить и осмыслить значительные аспекты истории и этнической культуры нашей страны. К числу таких историков относятся Дионисий Галикарнасский, Николай Дамаскский, Мемнон, Лукиан, Дионисий Периегет, Клавдий Элиан, Алкифрон, а также представители эллинистической поэзии: Арат, Ликифрон, Калимах, Феокрит и др. Сведения этих авторов даны в трудах Т. Каухчишвили: Гераклид и его сведения о Грузии, Восточная филология, 1, Тбилиси, 1969; Héraclide et connaissances sur la Géorgie, Bedi Kartlisa, XXVIII, Paris, XXVIII, Paris, 1971; Сведения Греческих писателей о Грузии, Тбилиси, 1967-1987.

В 1976 году в Тбилиси Тинатин Каухчишвили издала монографию «Древнегреческие источники истории Грузии», которая и по сей день является настольной книгой для историков и филологов, без нее не мыслимо обучение источниковедения и древнегреческой литературы в высших учебных заведениях. Принимая во внимание хронологию и жанры письменных источников, в книге компактно представлены древнегреческие сказания (миф о Прометее, сказания об Аргонавтах), греческий эпос (Гомер, Гесиод), греческие лирики – Мимнерм и Пиндар, греческая драма (Эврипид), историческая проза (Гекатей Милетский, Геродот, Ксенофонт), научная проза (Гиппократ, Аристотель, Николай Дамаскский, Клавдий Элиан), периплусы и периодосы

(Скилакс Кариандский, Скимн Хиосский, Дионисий Периегет, Флавий Ариан аноним, Павсаний), всемирная история (Полибий, Диодор Сицилийский, Дионисий Галикарнасский), греческие географы (Страбон, Клавдий Птолемей), историки эпохи Митридата (Мемнон, Плутарх, Аппиан, Дион Касий, Иосиф Флавий), греческая беллетристика (Лукиан, Алкифрон). Книгу завершает обзор 14 образцов греческой эпиграфики (надписи упоминающие Колхов, дельфийские манумисии, фасисская чаша, надписи из Вани, Monumentum Ancyranum, надпись Веспасиана, римская эпитафия, эпитафия Серафиты, печати из Армазисхеви, поднос Берсумы, печать питиахша Уша (?), надпись Шапура, эпитафия Аврелия Ахолиса, надпись на светильнике из Сухуми).

С 60-х годов XX столетия Т. Каухчишвили достойно представляет достижения классической филологии Грузии за рубежом. Между прочим, в одном интервью она с сожалением отмечает, «Петербург был моим первым зарубежьем и лишь в 40 лет, и то в качестве туриста, удалось посетить Грецию и Кипр. Хотя позднее приняла участие в работе многих конгрессов и конференций». Начиная с 60-ых ее статьи печатались в Biblioteca classica Orientalis, в 70-ые статьи Т. Каухчишвили были напечатаны в Йене (1974, 1977), в Милане (1977), в Берлине (1978), в Бергамо (1979).

В 1979 году Т.Каухчишвили по приглашению немецких ученых читала лекции в Йенском и Лайпцигском университетах. А до того, в 1971 году, за особый вклад в развитие классической филологии, Тинатин Семеновна была избрана членом международного общества им. Иогана Винкельмана (Германия).

На протяжении многих лет Тинатин Семеновна принимала участие в работе множества форумов; институтских, университетских, республиканских, всесоюзных и международных. Прочитанные ею доклады вызывали большой

интерес в Тбилиси и Кутаиси, в Вани и Батуми, в Ереване и Ленинграде, в Москве и Йене, в Лайпциге и Дрездене, в Софии и Павия, в Бергамо и Милане. Ее доклады всегда отличались новизной материала и проблематики, новизной интерпретации. Как правило, ее публичные выступления всегда заслуживали высокую оценку специалистов и тексты докладов публиковались.

На сегодняшний день география путешествий Тинатин Семеновны охватывает десятки стран (Придунайские страны, Греция, Египет, Сирия, Англия, Германия, Италия и др.). Не ошибусь, если отмечу, что во время деловых или туристических поездок, больше всего ее волновала встреча с античным миром, с искусством и письменными памятниками античной эпохи. Мне посчастливилось в 1967 году посетить вместе с Тинатин Семеновной памятники старины в Турции. Такую улыбающуюся и жизнерадостную Тинатин Семеновну в Тбилиси я не помню. Никогда не забуду ее у амфитеатра Пергама или у развалин некогда величавой библиотеки Пергама, как вместе стояли бок о бок на месте греческих статуй в сохранившихся по сей день нишах храма Артемиды. Не забуду наши беседы о Гордионе и Мидасе у возвышающихся до небес курганов в Гордионе, а особенно Тинатин Семеновну около двуязычной надписи римского императора Октавиана Августа (известной под именем Monumentum Ancyranum) с ручкой и блокнотом, когда ей впервые посчастливилось непосредственно с подлинника переписать древнегреческий перевод с латыни, содержащий упоминание термина «Иберия». К слову, Тинатин Семеновна внесла этот собственоручно переписанный фрагмент в монографию: «Древнегреческие источники истории Грузии» (1976). Указывая на немецкое (1883 г.) и Латышевское издания надписи, встречаем такую приписку: «Текст проверен на месте».

На протяжении десятилетий Т. Каухчишвили (1945-1952, 1968-1995 гг.) занималась плодотворной педагогической деятельностью в Тбилисской государственном университете, была сперва доцентом, позднее профессором. Лет 10 тому назад проф. Валерий Вашакидзе писал о своем педагоге, Тинатин Каухчишвили: «Особая статья Т. Каухчишвили как педагог и воспитатель. От ученика она первым долгом требует беззаветную любовь к избранной профессии, самоотверженный труд, соответствующие знания и образование и умеренность при высказывании своих соображений. С уверенностью можно сказать, что общаясь и работая с Т. Каухчишвили, учишься пунктуальности, культуре диспута, добропорядочности, свойственной истинным ученым. Словом, впитываешь все те лучшие качества, которые свойственны Т. Каухчишвили. Она не ограничивает молодого ученого, высказывающего отличное предположение даже тогда, когда сама не соглашается с доводами. Но непреклонное ее требование: научные выводы должны основываться на аргументах и ученый должен остановиться там, где источник не дает возможность дальнейших рассуждений. На собственном опыте могу сказать, что на первом этапе общения, предъявленное вызывает раздражение ученика, но надо быть глупцом, чтоб не понять, что все это делается на пользу тебе самому».

Тинатин Семеновна и сама на отрицает, что она «более строгий лектор», чем ее отец – Семен Каухчишвили. А на вопрос журналиста: «Что вы скажете о своих студентах?» отвечает: «Начала преподавать в Тбилисском государственном университете в 1945 году, на факультете западно-европейских языков читала курс античной литературы, преподавала греческий язык на филологическом, историческом и философском факультетах. После основания отделения классической филологии, читаю спецкурс «Древнегреческая эпиграфика и

палеография», а также читаем авторов, в основном Геродота и Аристотеля. Большая часть студентов хорошо изучала мои предметы. Сейчас многие говорят, что я была отменным педагогом и если что-либо знают, то это от меня». Ученики Тинатин Семеновны сейчас уже кандидаты или доктора филологических или исторических наук и плодотворно работают в научных институтах и в высших учебных заведениях.

Характерно, что на вопрос журналиста: Считаете ли вы, что сделали все, что было задумано? Тинатин Семеновна опять говорит о своих учениках: «Особого плана не было. Хотя сожалею, что две темы не смогла осилить, но надеюсь, что мои идеи завершит молодежь. Одна тема – это «Греческие граффити в Грузии». Надеюсь, моя ученица Марика Насидзе осилит это дело (и действительно М. Насидзе первая в Грузии опубликовала монографию «Греческие граффити в Грузии (Западная Грузия)», Тбилиси, 2002. – Н.Х.). Вторая тема – это идентификация фресковых надписей с первоисточниками. Я идентифицировала все места из Библии, Нового Завета, указала на тексты архиереев, что кому принадлежит. Остались тексты рядовых монахов, не смогла установить, это Антон или Павел фиванский или кто-либо еще. Русудан Маргишвили или Георгий Каджая могут взяться за это дело».

Тинатин Семеновна может гордиться не только своими учениками, но и своим потомством, которое продолжает славные традиции семьи Каухчишвили и плодотворно трудятся на ниве грузинской гуманитарной науки. Более того, правнучка Тинатин Семеновны Лика Гордезиани успешно изучает классическую филологию в Тулузском университете.

Заслуги Т. Каухчишвили в области науки были высоко оценены. В 1975 г. ей присвоили звание заслуженного деятеля наук, в 1979 г. она избрана член-корреспондентом АН Грузии, а в 1993 году действительным членом той же академии. В 1999

году Т. Каухчишвили награждают «Орденом Почета». Еще в 60-70-тые годы Т.Каухчишвили награждалась грамотой верховного совета Грузинской ССР (1960), правительственными медалями (1970). Но самая высокая награда для Т. Каухчишвили это премия имени академика Семена Каухчишвили, которую ей присвоила в 2008 году Национальная Академия Наук Грузии за труды по греческой эпиграфике.

И в завершение, в последние годы Тинатин Семеновна редко выходит из дома, но живет и трудится в старом режиме, со свойственной ей скрупулезностью и ответственностью она вновь на страже грузинской науки.

Свой юбилей, 90 лет со дня рождения, Тинатин Семеновна встречает третьим дополненным изданием «Корпуса греческих надписей в Грузии».

Выражаю надежду, что и впредь Т. Каухчишвили будет первым ценителем и первочтецом новых греческих надписей, выявленных на территории Грузии.

ქალბატონო ჯულიეტა! დიდი პატივი მერგო მოგესალმოთ ექვთიმე თაყაიშვილის სახელობის საქართველოს საისტორიო საზოგადოების სახელით.

ქალბატონო ჯულიეტა! ექვთიმე თაყაიშვილის სახელობის საქართველოს საისტორიო საზოგადოების პრეზიდიუმი თქვენ, ქართული ეთნოგრაფიული სკოლის დღევანდელ ლიდერს, უმწიკვლო მოქალაქეს, ეთნოგრაფიისა და ეთნოლოგიის კარდინალური პრობლემებისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო და სამეცნიერო-პოპულარული ასეულობით ნაშრომის ავტორს, წინამორბედ დიდ მოღვაწეთა მიერ დაწყებული ეროვნული საქმის ღირსეულ გამგრძელებელს, ეთნოლოგთა რამდენიმე თაობის მისაბაძ აღმზრდელსა და გზის გამკვლევს, ქართველი ხალხის სულიერი და მატერიალური კულტურის მესაიდუმლეს, სხვათა ჭირ-ვარამის გამზიარებელსა და შემწეს, უღალატო მეგობარსა და კოლეგას, დიდი ოჯახის ბურჯს, აკადემიკოს სიმონ ჯანაშიას სახელობის პრემიის ლაურეატს, ექვთიმე თაყაიშვილის სახელობის საქართველოს საისტორიო საზოგადოების სანიმუშო და ერთგულ წევრს

გულმხურვალედ გილოცავთ დაბადების 85 და სამეცნიერო-საზოგადოებრივი საქმიანობის 60 წლისთავს. გვჯერა, რომ შემდგომ საიუბილეო თარიღს ჩვენი ქვეყნისათვის, ქართული მეცნიერებისა და კულტურისათვის ასეთივე შემართებული შეხვდებით. გისურვებთ ყველა თქვენი სანუკვარი ჩანაფიქრის და ოცნების აღსრულებას. მეცნიერული ძიებებით მონიჭებულ დიდ სიხარულს. იდღეგრძელეთ. იხარეთ.

ექვთიმე თაყაიშვილის სახელობის საქართველოს საისტორიო საზოგადოების პრეზიდიუმი.

ეს ოფიციალური ადრესი იყო. ახლა მცირე შესავალს გავაკეთებ და მეორე ტექსტსაც გაგაცნობთ. საქმე ისაა, რომ ამ რამდენიმე წლის წინ კათედრაზე ჩემმა მოწაფეებმა "ტესტირება ჩამიტარეს". აღმოჩნდა, რომ პირველ ცხოვრებაში (არის ასეთი თვალსაზრისი, რომ ადამიანი რამდენჯერმე ევლინება ამ ქვეყანას) რუმინელი ვეოფილვარ, თან მამაკაცი და თან ტომის ბელადიც. სხვათა შორის, ტომის ბელადობა ძალიან მომეწონა. ახლა, როდესაც ამ იუბილესათვის ვემზადებოდი, მინდოდა, დღევანდელი დღე არაჩვეულებრივი ყოფილიყო.

ქ-ნი ჯულიეტა ამას ყოველმხრივ იმსახურებს. ვიფიქრე, მოდი, ჩავიხედავ ქ-ნ ჯულიეტას წინა ცხოვრებაშიც. აღმოვაჩინე, რომ ძველი წელთაღრიცხვის IX საუკუნეში ქალბატონი ჯულიეტა მეფეთა-მეფე ყოფილა ერთი გვიანხეთური სამეფო-სამთავროსი. ისიც აღმოვაჩინე, რომ მას იეროგლიფური ლუვიური დამწერლობით შეუსრულებია არაჩვეულებრივი წარწერა, რომელიც არქეოლოგების მიერ არის აღმოჩენილი. წარწერა ორთოსტატზე, ერთ-ერთი სასახლის ტერიტორიაზეა ამოკვეთილი. მისი გაშიფრვა ბოლო დრომდე ჭირდა. შევეცადე გამეშიფრა და დღეს თქვენთვის ეს ჩემი პატარა ნაშრომი წარმომედგინა. წინასწარ იმასაც მოგახსენებთ, რომ ყველა ამ წარწერას, იქნება ეს ლუვიური იეროგლიფებით შესრულებული თუ ლურსმული დამწერლობით, ერთი სტრუქტურა აქვს: წარწერები შედგება სამი ნაწილისაგან: იწყება მეფის ტიტულატურითა და გენეალოგიით, შემდგომ მეფის ნამოღვაწარია აღწერილი, რასაც კრულვის ფორმულა მოსდევს. კრულვის ფორმულა წარწერის მომავალ შეურაცხმყოფელს ეძღვნება. წარწერა ასე იკითხება:

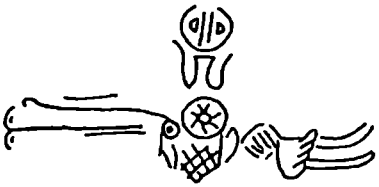

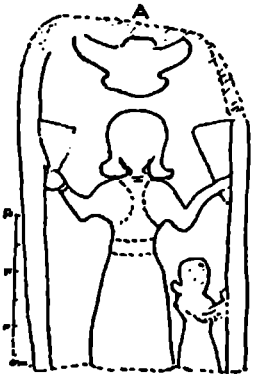

“მე ვარ მეფეთა—მეფე კულიეტა, მეფე—ლეოფლოის აკაკისა და ნაცვალიას ასულიი, ღმერთების ძიერ კურთხეულიი. დან-უნელთა უზენაესძა ღვთაებამ თარნ-უთასძა ჩემი მოღვაწეობის ამბავი ქვეყანას ამცნო. განმადიდა ჩრდილოეთსა და სამხრეთში, აღმოსავლეთსა და დასავლეთში. ბევრი ვეძროძე, ჩემს ქვეყანაზე და ხალხზე თეიერში ძრავალი უძილო ღამე გავაცარე. ღი-ურს ღი-ური ძევძაცე, სცვაცვია სცვაცვია, მოგზეებას — მოგზეება, რეკენზიას — რეკენზია, წიგნს — წიგნი, მოწათეს — მოწათე.

ძარიკაეაძს ჩემს ხალხთან ერთად ვიყავი. მას ერთგულად ვიცავდი. ახალ წელს ჩიჩილაკს ხითელი ვაძლებით ვრთავდი, 7 მაისის წვეძას

კოჭებამდე გაშლილი თმებით, ახლად აბიბინებული ძწვანე ბალახს შეხმიშველა ეკვეტებოდი. გაზაფხულის დადგომისას ებრძანებდი ცხვრის საწმისი ეიას ხეზე ჩამოეკიდათ. ქვეშევრდომებს ბერიკებისათვის ნიღბებისა და საძოსის დამზადებას ვავალებდი. სოფლებსა და ქალაქში სანოვაგით სავსე კალათებით ვამარაგებდი, სახლებში მისული ყმაწვილები ხელცარიელი რომ არ დარჩენილიყვნენ. შერხულებით და საფერხულო სიმღერებით ძორიდან ვჩკებოდი, ძოსავლისა და რთველის დროს მსხვერპლშეწირვისათვის სასახლიდან ნარს, ცხვარს, ბერს, ღვინოს და ლუდს ვაგზავნიდი. ძიცვალებულთა კულტს ერთგულად ალვასრულებდი. წინაპართა საფლავებს ყვავილებით ვამკობდი. ჩემი მეკვიდრეების დანმარებით სახლებს, სასახლეებს, კვამლებს, აუზებს, ნიდებს ვაგებდი. არხები და გზები გაძყავდა. ნალხს მიწათმოქმედებასა და მესაქონლეობას ვასწავლიდი. ბეღლებს ხორბლითა და ქერით, ძარნებს ღვინით ვავსებდი. ჩემი მეფობის დროს ქვეყანაში მშვიდობა სუფევდა. ჩემი ოჯახის წევრებსა და ქვეშევრდომებს მოყვასის სიყვარულს, ბაკვეისაკენაა და ერთგულების კენ

მოკუწოდებდი. ვინც ჩემს დიკურს მიითვისებს, იტყვის, მთხრობელებთან ჩანაწერი მე შევასრულე, ლამაზი კალიგრაფიით გადავწერე და არქივში დავაუნჯო ან ჩემს წიგნებს ყდას დაუზიანებს, ან წიგნების გვერდს გადაკეცავს და უდიერად მოექცევა, ან სასანლოის ზოურბლზე ფეხს არ გაიწმენდს, ან ჩემს საგარძელზე გარე საძოსით ჩამოჯდომას განიზრახავს, ან ტრაპეზის წინ და შემდეგ ხელებს არ დაიბანს, ამ ქვეყნიდან სამუდამოდ წასულებს ბაღვის არ ძიაგებს, დაკრძალვის რიტუალს სწორად არ აღასრულებს, ანლობლებისა და მეგობრების ნსოვნას სათუთად არ შეინახავს, დე, ყოველივე ამის ჩადენი უზენაესმა ღვთაება თარნუნთასმა, ღვთაებებმა ქუბაბამ, რუვამ, სარმამ ჯარნუხამ შერისხონ და ძმვიდობა დაკარგვინონ. ასე ბრძანებს მეფეთ—მეფე ჯულიეტა, ძეფე—ღვთოფლის აკაკისა და ხაფალიას ძთამოძავალი, ოქერთების ძიერ შეყვარებული, ჩრდილოეთსა და სამხრეთში, აღმოსავლეთსა და დასავლეთში სანდალგანთქმული.

ასეთი იყო ქალბაღონი ჯულიეტა ძვ.წ. IX საუკუნეში და ასეთია დღესაც!

ქალბატონი ჯულიეტა რუხაძის ახალი მონოგრაფია

"ბუნების ძალთა აღორძინების ხალხური დღესასწაული საქართველოში", თბილისი, 1999 წ.

დღეს უბედნიერესი დღეა: ვიხილავთ ჩვენი კოლეგის, ჩემი უსაყვარლესი მეგობრის, ღვაწლმოსილი მეცნიერის, უმწიკვლო მოქალაქის და უღალატო ქალბატონის ჯულიეტა რუხაძის ფუნდამენტურ გამოკვლევას, რომელიც, არ გადავჭარბებ თუ ვიტყვი, რომ XX საუკუნის ქართული და არა მხოლოდ ქართული ისტორიოგრაფიის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მონაპოვარია.

როდესაც ქალბატონმა ჯულიეტამ ამ წიგნის რედაქტორობა შემომთავაზა, რასაკვირველია, სიხარულით დავთანხმდი. ეს შემოთავაზება ჩემთვის საპატიოც იყო და ამასთანავე ძალზე საპასუხისმგებლოც. პირველი 25 გვერდის წაკითხვისთანავე საოცარი სიხარულისა და სიამაყის გრძნობა დამეუფლა. მიხაროდა და მეამაყებოდა, რომ დიდი გიორგი ჩიტაიას საუკეთესო და ბოლომდე ერთგულმა მოწაფემ ქ-ნმა ჯულიეტამ, ასეთი მშვენიერი წიგნი გვაჩუქა; მიხაროდა და მეამაყებოდა, რომ ეს წიგნი ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის კედლებში შეიქმნა; მიხაროდა და მეამაყებოდა, რომ ეს მონოგრაფია ჩემმა უახლოესმა მეგობარმა დაწერა. ასეთი სიამაყენარევი სიხარულის

განცდით ვკითხულობდი ხელნაწერს გასული წლის ზაფხულის მცხუნვარე დღეებში. ასეთი გრძნობითა ვარ განმსჭვალული დღესაც, უკვე გამოქვეყნებული, ამ მშვენიერი წიგნის პრეზენტაცია-განხილვისადმი მიძღვნილ სხდომაზე.

წიგნი კომპიუტერზე იწყობოდა. ქ-ნი ჯულიეტა ნაწილ-ნაწილ მაწვდიდა მას. სულმოუთქმელად ვკითხულობდი. ქართული დღესასწაულის განუმეორებელ სამყაროსთან განშორება მიჭირდა, თან გაგრძელება მაინტერესებდა. მივიჩქაროდი ქ-ნ ჯულიეტასთან წიგნის ახალი თავების გასაცნობად. ბევრს ვსაუბრობდით. ჩვენი ურთიერთობის ეს დღეები ტკბილ მოგონებად დიდხანს გამყვება!

როდესაც ამ არაჩვეულებრივი წიგნის ხელნაწერის კითხვა დავასრულე, გავიფიქრე: წიგნში საქართველოს არც ერთი მხარე, მთა იქნება იგი, მთისწინეთი, ბარი, აღმოსავლეთი, დასავლეთი, ჩრდილოეთი თუ სამხრეთი, ავტორის თვალთახედვის გარეშე არ დარჩენილა. ნეტავი არსებობდეს საქართველოს ისეთი ელექტრიფიცირებული რუკა, სადაც ქ-ნი ჯულიეტას მიერ შესწავლილი ყოველი პუნქტი თითო ნათურით იქნებოდა წარმოჩენილი. ჩავრთავდი ელექტროქსელში ამ ჯადოსნურ რუკას და საქართველო მზესავით გაბრწყინდებოდა; კიდევ ერთხელ დავრწმუნდებოდით, რომ მშვენიერი ქვეყნის შვილები ვართ და დიდი კულტურის მემკვიდრეები.

დღეს არაერთგზის აღინიშნა, რომ პრეზენტაციაზე წარმოდგენილი წიგნი უმდიდრეს წყაროთმცოდნეობით ბაზას ეფუძნება. ისიც ითქვა, რომ მონო-გრაფიაში მოხმობილი ეთნოგრაფიული მასალის ძირითადი ნაწილი თავად ავტორის მრავალწლიანი თავგანწირული შრომის შედეგადაა შეკრებილი. მე წიგნის კიდევ ერთ ღირსებაზე მინდა გავამახვილო ყურადღება. ქ-ნი ჯულიეტას გამოკვლევაში ძალზე მნიშვნელოვან პარალელურ მონაცემებს ვხვდებით. ფართოა მათი ქრონოლოგიური და გეოგრაფიული არეალი. წიგნში სრულადაა წარმოდ-გენილი მსოფლიოს ყველა კონტინენტზე მოსახლე ხალხების ყოფისა და კულტურის ის ელემენტები, რომლებიც პირდაპირ და არაპირდაპირ უკავშირდება ავტორის საკვლევ პრობლემატიკას (გამონაკლისს, რასაკვირველია, ანტარქტიდა წარმოადგენს, მაგრამ, დარწმუნებული ვარ, რომ ჩვენს ავტორს არც ამ კონტინენტის საიდუმლოებათა ამოხსნა გაუჭურდებოდა!).

ვფიქრობ, რომ განსახილველი წიგნი განსაკუთრებით საინტერესო და გასათვალისწინებელი იმათთვისაა, ვინც ჩვენი კულტურის შესახებ ან არაფერი, ან ცოტა რამ იცის.

დარწმუნებული ვარ, იგივე გიუტერბოკს, ჰაასს, ლაროშს ან სხვა იმ ავტორებს, რომლებიც ათწლეულების მანძილზე სწავლობდნენ ძველი სამყაროს მითოლოგიას, ქ-ნი ჯულიეტას მიერ შეკრებილი და გამომზეურებული უნიკალური მასალა ხელთ რომ ჰქონოდათ, ტელეფინუს

მითს, ოქროს საწმისთან, თამუზთან დაკავშირებულ რწმენა-წარმოდგენებს, რიტუალებს, მითოლოგიურ მოტივებს სულ სხვაგვარად გაიაზრებდნენ.

ამასთანავე, უნდა ითქვას შემდეგიც: პარალელური მასალის მოხმობისას თავად ავტორი ძალზე მნიშვნელოვან დაკვირვებებს გვთავაზობს. ასე, მაგ., ქ-ნმა ჯულიეტამ ქართული და უცხოურ სამეცნიერო ლიტერატურაში პირველმა დასვა საკითხი ძველეგვიპტურ anhkh-თან სვანური "ანგ"-ის იდენტიფიკაციის შესახებ. ეს მიგნება, სასურველია, ძველი ეგვიპტური მითოლოგიისა და კულტურის სპეციალისტებისთვისაც გახდეს ცნობილი.

მართალია, წიგნს ახლავს ბ-ნი არიანე ჭანტურიას მიერ ქართულიდან ინგლისურად ბრწყინვალედ თარგმნილი რეზიუმე, მაგრამ, ვფიქრობ, ეს საკმარისი არ არის. წიგნი მთლიანად უნდა ითარგმნოს ერთ-ერთ ევროპულ ენაზე და ხელმისაწვდომი გახდეს მსოფლიოს წამყვანი ეთნოლოგების, ისტორიკოსების და კულტუროლოგებისათვის. მჯერა, რომ ეს სერიოზული გამოკვლევა ფასდაუდებელ სამსახურს გაუწევს, პირველ რიგში, ძველი აღმოსავლეთის ისტორიისა და კულტურის მკვლევართ. საქმე ისაა, რომ შუამდინარულ, მცირეაზიურ თუ ძველეგვიპტურ ეპოსში, მითებში, რიტუალებში წარმოდგენილი ძველი, აწ უკვე აღარ არსებული, ხალხების რწმენა-წარმოდგენების შესახებ დღეს მხოლოდ წერილობითი წყაროების საშუალებით

შეგვიძლია ვიმსჯელოთ, ხოლო ქ-ნი ჯულიეტას მიერ წარმოჩენილი მასალა გვიჩვენებს, რომ იმ ძველი სამყაროს მითოლოგიური სისტემების თუ მოდელების, ძველი რწმენა-წარმოდგენების პლასტების რეკონსტრუქცია ქართული ეთნოგრაფიული მონაცემების საფუძველზე საკსებით შესაძლებელია.

დღევანდელ დღეზე როცა ვფიქრობდი, ერთი სურვილი არ მასვენებდა. მინდოდა ყვავილებთან ერთად ეს დარბაზი მთელი იმ ატრიბუტიკით მოგვერთო, რომელიც ბერიკაობა-ყვენობას ახასიათებს (რასაკვირველია, ფალიკური სიმბოლიკისა და თოვლის კოშკების გარდა). ალბათ, ჩვენს დღევანდელ შეკრებას დაამშვენებდა ბერიკების ნიღბები, დროშები, ქათმისბუდეებიანი და წოწოლა ქუდები და ა.შ. მაგრამ ვპირდები ქ-ნ ჯულიეტას, რომ როდესაც მის მრგვალ საიბილეო თარიღს აღვნიშნავთ, დარბაზს ზუსტად ასე მოვრთავთ. შევქმნით იმ მშვენიერ სამყაროს, რომელიც ქ-ნმა ჯულიეტამ თავისი ტიტანური შრომის შედეგად მიუძღვნა თითოეულ ჩვენგანს.

ყოველი წიგნი თავის ავტორს ჰგავს. ქ-ნი ჯულიეტას გამოკვლევა მასავით ამაღლებული, განუმეორებელი და მშვენიერია! იცოცხლეთ და გაიხარეთ!

ბოლოსიტყვაობის მაგიერ
INSTEAD OF EPILOGUE
ВМЕСТО ПОСЛЕСЛОВИЯ

ახლაც ერთად ვართ!

დრო უმოწყალოდ მირბის. გასაელელი გზის მონაკვეთი თანდათან ილევა. საყვარელ ადამიანებს ვკარგავთ და თითქოს სიხარულის მიზეზებიც მათ თან მიჰყვება. მაგრამ ყოველი ჩვენგანის არსებაში არის იდუმალებით მოსილი მეხსიერების ზარდახშა, რომელიც გარდასულ ჟამთა სიხარულს სათუთად ინახავს. როდესაც ძალზე გვიჭირს, მას მივაკითხავთ. იქაა ჩვენი ბავშვობა და ყრმობა. იქ კვლავ ერთად ვართ, ამ ქვეყნად დარჩენილნიც და სამუდამოდ წასულნიც. აი, ამ ჯადოსნურ ზარდახშაში ვხვდები ჩემს მეგობრებს, რომელთაც სხვადასხვა დროს დაგვტოვეს. აქ ვხვდები ჩემს გურამ თოფურიას, ლაშა ჯანაშიას, ეკა პრივალოვას, ლია წინამძღვრიშვილს, გურამ ლორთქიფანიძეს, გოგი ტოროშელიძეს, თენგიზ თოდრიას... ვერაზე ვიკრიბებით, ყაზბეგის ქუჩის დასაწყისში, ჩემს სახლთან ახლოს. პიონერთა და მოსწავლეთა სასახლისაკენ მივეშურებით, იქ, საქართველოს ისტორიის კაბინეტში ირინე მიქელაძე, ჩვენი უსაყვარლესი დეიდა ირინე გველოდება. ამ არაჩვეულებრივ ქართველ მანდილოსანს ჩემი მეგობრები და მე ცხოვრების ყველაზე მშვენიერ წლებში შევხვდით.

ისიც იყო დამთავრდა ბავშვობა. დაიწყო ყრმობის განუმეორებელი ხანა, როდესაც ყველაფერი გვახარებდა: გაზაფხულის სურნელიც, თოვლიანი ზამთარიც, ერთმანეთის ნახვაც, პირველი სასიყვარულო ბარათებიც, თებერვალში მორთმეული ყოჩივარდების კონაც, ხელნაწერებით გავრცელებული ანა კალანდაძის ლექსებიც... ხანა, როდესაც პირველად ვეზიარეთ ჭეშმარიტ ლიტერატურას, კლასიკურ, მათ შორის, საოპერო მუსიკას, როდესაც მუზეუმების საგამოფენო დარბაზებში პირველად ვიხილეთ ფიროსმანის, დავით კაკაბაძის, ლადო გუდიაშვილის ფერწერული ტილოები...

საქართველოს ისტორიის კაბინეტში მაგიდას გარშემო ვუსხედვართ. ირინე მიქელაძის მიერ შერჩეულ წიგნს რიგრიგობით ვკითხულობთ ან მომავალი ექსკურსიის მარშრუტზე ვმსჯელობთ, ან მოსწავლეთა ტრადიციული ყოველწლიური კონფერენციის მომავალ გეგმას ვადგენთ. განსაკუთრებული მონდომებით სწორედ ექსკურსიებისა და კონფერენციებისათვის ვემზადებოდით. ჩვენს მოხსენებებს მაშინ საკმაოდ კარგად ცნობილი ქართველი ისტორიკოსები, არქეოლოგები, ეთნოგრაფები ესწრებოდნენ. ვღელავდით, ვცდილობდით საკონფერენციო დარბაზიდან დასმულ კითხვებზე სრულ-

ყოფილი პასუხები გაგვეცა, ამგვარი საპასუხისმგებლო შეკრებების დროს სხვა „სერიოზული“ საქმითაც ვიყავით დაკავებულნი: გოგონები და ბიჭები ერთმანეთს სხვადასხვა ფსევდონიმებით ხელმოწერილ ბარათებს ვუგზავნიდით, თუმცა, რაკი ერთმანეთის კალიგრაფიას კარგად ვიცნობდით, ბარათების ავტორების ვინაობის დადგენა დიდ სიძნელეს არ წარმოადგენდა. ჩემს პირად არქივში არაერთი ასეთი ბარათი ინახება. მათ შორის გურამ თოფურიას მიერ „დაწუნებული“ ლექსიცაა, რომელიც მას „უცხო გოგონას“ სახელით ჩვენმა მეგობარმა თამაზ ჭილაძემ გაუგზავნა (აქვე შევნიშნავ, რომ სკოლის წლებში თამაზი არაჩვეულებრივ ლექსებს წერდა. აღტაცებული იყო ფრანგული პოეზიით, აღფრთოვანებით ლაპარაკობდა მიუსეს და სიული-პრიუდომის შედევრებზე). გურამისადმი მიძღვნილი ლექსი თამაზმა ასე დაასათაურა: „უცხო გოგონას წერილი გურის“. ჩემი მეგობარი, ალბათ, არ მიწყენს, თუ ამ სახუმარო ლექსის რამდენიმე სტროფს მოვიყვან:

„ორი გული მაქვს, არ ვიცი,
რომელს დავუდგე დარაჯად,
სიცხე ჩამოწვა დარბაზში,
ვით თოფურიას ფარაჯა.

დარბაზში შენი თვალები
როგორც ფარნები ანთია,
შენ გულში მხოლოდ მე ვიცი,
თუ ვისი სახე ხატია.
ზემელზე მითხარ, მოდიო,
მოვედი, შენ კი არ იყავ,
იქნება ეს სიყვარული
უცხო ვინმესთვის გაიყავ.
ორი გული მაქვს:
ერთი ხომ შენც იცი,
ვისი ტოლია, იქნება შენი
ოცნება ის ლედი გამილტონია.
ხვალე ამოვალ ვაკეში,
სისხლს დავღვრი შენი სახლის წინ,
თუ შენი სხვასთან არშიყით
დავიწყებაში გამისვრი".

გურამმა ლექსი მერხზევე დატოვა, მე კი ჩემს ბარათებთან ერთად სახლში წავიღე და დღემდე რელიკვიასავით ვინახავ!

მაშინ ჩემი მეგობრების უმრავლესობას, ალბათ, ლაშა ჯანაშიას მიბაძვით, შესაძლოა – მოწოდებითაც, ისტორიკოსობა ჰქონდა გადაწყვეტილი. რაკი გურამი

ე.წ. „ნორჩ ისტორიკოსთა“ ჯგუფის აქტიური წევრი იყო, ვფიქრობდი, ისიც ამ პროფესიას აირჩევდა, თუმცა ქვეცნობიერად ვგრძნობდი, რომ იგი თავისი დიდი მამის – ვარლამ თოფურიას კვალს გაჰყვებოდა, თავის მომავალს ენათმეცნიერების სამსახურს მიუძღვნიდა. ასეც მოხდა. უმრავლესობამ ისტორიის ფაკულტეტს მივა-შურეთ, გურამმა – ფილოლოგიისას. გურამისაგან ჩინებული ენათმეცნიერი დადგა. ბრწყინვალედ დაეუფლა ურთულეს კავკასიურ ენებს, ქართული მეცნიერება საქართველოშიც და მის ფარგლებს გარეთაც მრავალგზის ასახელა.

მეორე მსოფლიო ომის წლებში ჩემთან ხშირად ვიკრიბებოდით. „დისკუსიებს“ ვმართავდით. ბევრს ვკამათობდით „ვეფხისტყაოსნის“ გმირების ავ-კარგზე. საერთოდ, ქართულ კლასიკას საკმაოდ კარგად ვიცნობდით. VI-VII კლასებში ბევრს ვკითხულობდით. თითქოს ვეჯიბრებოდით ერთმანეთს, ვინ მეტ წიგნს წაიკითხავდა. ძალზე გვიზიდავდა სათაგადასავლო მხატვრული ლიტერატურა. ვკითხულობდით ჟიულ ვერნის, მაინ რიდის, ჯეკ ლონდონის, დიუმას თხზულებებს. მშობლებისაგან მალულად გი დე მოპასანის მოთხრობებს და ფლობერის „სალამბოსაც“ გავეცანით. არც რუსულ

მხატვრულ ლიტერატურას, განსაკუთრებით, ჩეხოვის, ტურგენევის შემოქმედებას ვივიწყებდით. მოგვიანებით ჰემინგუეის რომანებმა განსაკუთრებით გაგვიტაცა. მახსოვს, როგორ დავეწაფეთ „ფიესტას“, რომლის საკმაოდ შელახული და დაფურცლული ეგზემპლარი გოგი ტორო-შელიძემ მოგვიტანა. ჩვენი ბიჭები აქტიურად იყვნენ ჩართული წიგნის ფურცლების განაწილება-შეკრებაში. შემდეგ ხან შეხვედრისას, ხან კი სატელეფონო საუბრისას ერთმანეთს შთაბეჭდილებებს ვუზიარებდით.

ომის წლებში ჩვენი ბიჭები ფრონტის წინა ხაზზე მოსახვედრად გეგმებს აწყობდნენ. გურამი და ლაშა ინგლისურ და ფრანგულ ენებთან ერთად გერმანულსაც სწავლობდნენ. ამიტომ გადაწყვეტილი ჰქონდათ ფრონტზე თარჯიმნებად ემუშავათ. მართალია, კარგად ესმოდათ, რომ 12-13 წლის ასაკში ფრონტზე არავინ წაიყვანდა, მაგრამ ამ თემაზე მაინც ბევრს საუბრობდნენ და გაუთავებელ გეგმებსაც აწყობდნენ. დიდი სურვილი ჰქონდათ ფრონტზე თარჯიმნად მეც წავეყვანეთ (გერმა-ნულს მეც ვსწავლობდი). მათ განსაკუთრებულ ინტერესს არა იმდენად ჩემი თარჯიმნობა, რამდენადაც ფრონტზე ჩემი ჩაცმულობა და აღჭურვილობა იმსახურებდა. მეკითხებოდნენ, ჩექმებით ვიელიდი თუ ჩვეულებრივი

ფეხსაცმლით, ხოლო თუ ჩექმით, მაშინ შევძლებდი თუ არა ე.წ. „პორტიანკების“ (ფეხსაკრავის) ხმარებას.

ომის დროს აკადემიკოსების ოჯახებს ე.წ. „დახურული მაღაზიები“ ემსახურებოდა. როგორც შემდგომ გაირკვა, სურსათთან ერთად, მათ ხაკისფერი შალის ქსოვილითაც ამარაგებდნენ. გურამსა და ლაშას ამ ქსოვილისგან საკმაოდ კოხტად, სამხედრო თარგზე შეკერილი, ქამარშემორტყმული ბლუზები ეცვათ, მაგრამ გურამის დედამ, ქალბატონმა თამარმა გურამისათვის ამავე ნაჭრისგან ქუდიც – კეპიც შეუკვეთა. გურამმა ეს ქუდი პირველი დანახვისთანავე შეიძულა, მაგრამ, როგორც კარგად აღზრდილ და თვინიერ ვაჟს, დედისათვის ქუდისადმი უარყოფითი განწყობის განმხელა ეუხერხულა. ქუდის გადაგდება კიდევ უფრო დიდ მკრეხელობად მიიჩნია, მაგრამ თავიდან ქუდის აცილების საკუთარი „მეთოდი“ მაინც შეიმუშავა. როგორც წესი, ქუდი „ეკარგებოდა“, ხან საკლასო ოთახში, ხანაც – მეგობრებთან. რამდენჯერმე გურამისათვის ამ არასანუკვარმა თავსაბურავმა ჩემთანაც დაიდო ბინა. ქალბატონი თამარი „საძიებო ოპერაციებს“ წარმატებით ატარებდა. ქუდი, როგორც წესი, თოფურიების ოჯახში ბრუნდებოდა. გურამი თავის „მეთოდს“ მაინც არ ღალატობდა. ასე

გავიდა ზამთრის გრძელი დღეები. გაზაფხულზე ქალბატონმა თამარმაც, გურამმაც, და, ალბათ, ქუდმაც შვებით ამოისუნთქეს.

მე-6 თუ მე-7 კლასში ვიყავით, როდესაც გურამი და ჩემი მეგობარი ბიჭები გაკვეთილების შემდეგ მესტუმრნენ, შეშფოთებული და შეშინებული ჩანდნენ. ჩემთან, უფრო სწორად, მამაჩემთან კონსულტაციისათვის მოვიდნენ. ვინაიდან მამა ექიმი იყო, მასთან უნდა დაეზუსტებინათ, პაპიროსის ერთგზის მოწევა ტოვებდა თუ არა კვამლს ფილტვებში. აღმოჩნდა, რომ ბიჭებს სკოლაში სამედიცინო შემოწმება ელოდა. მათ ეშინოდათ, რომ რენტგენის აპარატი ერთხელ მოწეული პაპიროსის კვალს დაადასტურებდა. თან მაფრთხილებდნენ, მამას არ უთხრა, ვისთვის გესაჭიროება ეს ინფორმაციაო. მამამ მომისმინა, გამიღიმა და მითხრა: გადაეცი შენს მეგობრებს, რომ ფილტვებში კვამლი არ გამოჩნდებაო. თან დააყოლა, მიხარია, ასეთ ბიჭებთან რომ მეგობრობო.

ერთად დავდიოდით თეატრებში, ოპერისა და ბალეტის თეატრში. ხშირად ვესწრებოდით სიმფონიური მუსიკის კონცერტებს, თუმცა გლენ მილერის, ედი როზნერისა და სხვათა საესტრადო ორკესტრების მიერ შესრულებული, იმ დროს ძალზე პოპულარული მუსიკაც

გვიტაცებდა. ომის შემდგომ ევროპელი კინოვარსკვლავების – ვივიენ ლის, ლორენს ოლივიეს, მარიკა როკის, დინა დურბინის, მილიცა კორიუსის, ჯანეტ მაკდონალდის, ედი ნელსონის, ტაირონ პაუერის უზადო ხელოვნებასაც ვეზიარეთ. კარგად ვერთობოდით ერთმანეთის დაბადების დღეებზედაც. ევროპული ცეკვების გაკვეთილებს რუსთაველის სახელობის თეატრის იმხანად საკმაოდ ცნობილი, მსახიობი და კოლორიტული პიროვნება ლაზარე ყაზაიშვილი საკუთარ ბინაში გვიტარებდა. ცოტა გავოცდით, როდესაც გაირკვა, რომ მას სახლში არავითარი მუსიკალური ინსტრუმენტი არ გააჩნდა. მაგრამ ეს „ხარვეზი“ ლაშა ჯანაშიას პატეფონმა შეავსო. ლაზარე ყაზაიშვილი გრიბოედოვის ქუჩაზე ცხოვრობდა. ბიჭებს – თემურ საყვარელიძეს, ლაშა ჯანაშიას, გურამ გაბრიჩიძეს და, რასაკვირველია, გურამ თოფურიას პატეფონი რიგრიგობით დაჰქონდათ, გოგონები კი გაბადრული სახეებით გვერდს „ვუმშვენებდით“. ბატონი ლაზარე ბიჭებს დაბეჯითებით უმეორებდა, ცეკვის დროს თავაზიანი და მოღიმარი ყოფილიყვნენ. თან იმასაც დასძენდა, ცეკვის დროს პაპიროსის მოწევა ყოვლად მიუღებელია, უფრო მეტიც – უზრდელობაა. ყველაზე დიდი პარადოქსი კი ის იყო,

რომ ორი საათის განმავლობაში თავად ჩვენი პედაგოგი საცეკვაო ილეთებს ხელში ანთებული პაპიროსით გვიხსნიდა. უკანა გზაზე გურამი აღშფოთებას ვერ მალავდა. ამბობდა: „ერთს გვასწავლის და თვითონ კი სხვაგვარად იქცევაო“. მაგრამ ამ გაკვეთილების შედეგი მაინც ნაყოფიერი აღმოჩნდა: დაბადების დღეებზე „ტანგოს“, „ფოქსტროტს“, „ვალსს“ საკმაოდ კარგად ვასრულებდით.

ყაზაიშვილისეული „გაკვეთილების“ ხიბლი განსაკუთრებით 1949 წელს ვიგრძენით. ამ წელს საშუალო სკოლა ოქროს მედლებით დავამთავრეთ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში სხვადახვა ფაკულტეტზე უგამოცდოდ ჩავირიცხეთ. გურამ თოფურიას, თემურ საყვარელიძის, ლია წინამძღვრიშვილის, ნანა ცაგარეიშვილისა და ჩემმა მშობლებმა ბორჯომის ერთ-ერთ საუკეთესო სანატორიუმში დასასვენებელი საგზურებით „დაგვაჯილდოვეს“. ჩვენს ცხოვრებაში პირველად მივემგზავრებოდით დასასვენებლად მშობლების გარეშე. სადგურის ბაქანზე მშობლების დამოძღვრას მაინც ვერ ავცდით. ლია წინამძღვრიშვილის დედა გვაფრთხილებდა: „თუ ბაკურიანში „კუკუშკით“ წასვლას გადაწყეტთ, ღია ვაგონს მოერიდეთ, მოაჯირზე არ

დასხდეთ, გადავარდებითო“. დედები გვთხოვდნენ, წონაში მოგვემატა და ადრე დაგვეძინა. მაგრამ, როგორც კი თავისუფლება მოვიპოვეთ, ყველა დარიგება უმალვე დავივიწყეთ: ბაკურიანში „კუკუშკის“ ღია ვაგონით ვიმგზავრეთ, მოაჯირზედაც ვისხედით, ემღეროდით კიდეც, გვიანაც ვიძინებდით. ყოველ საღამოს ბორჯომის ზღაბრული პარკისაკენ მივიჩქაროდით. ხან ღია ესტრადაზე გამართულ კონცერტებს ვესწრებოდით, უმთავრესად კი იქვე შესანიშნავი ორკესტრის თანხლებით თავდავიწყებით ვცეკვავდით. მართალია, ჩვენს „რაინდებს“: გურამს, თემურსა და შოთიკო ჭანიშვილს, რომელიც ასევე ბორჯომში ისვენებდა, გული რუსი გოგონებისაკენ მიუწევდათ, მით უმეტეს, რომ ისინი კედლის გასწვრივ ჩამწკრივებულები, ქართველ ბიჭებს მოუთმენლად ელოდნენ, მაგრამ ჩვენი მეგობრები ხათრს არ გვიტეხდნენ, მხოლოდ ჩვენთან ავლენდნენ ცეკვის „სასწაულებს“.

იმ ზაფხულს გურამი მშობლების „დიქტატს“ მაინც ვერ ასცდა. იძულებული გახდა, თბილისისკენ გეზი ჩვენზე ადრე აეღო. თბილისში ჩასვლისთანავე ბორჯომში წერილი გამოგვიგზავნა. გვწერდა, რომ „ფოსტალიონის“ მისია სრულად შეასრულა. ჩვენი წერილების დარიგებას მთელი დღე მოანდომა. წერილს ასე ამთავრებდა:

„როგორც მოგეხსენებათ, თბილისში 11-ის ნახევარზე ჩავედი და წვიმით გაგრილებული თბილისური ჰაერი მესალბუნა, ბედნიერად ვიგრძენი მაშინ თავი ჩემი, მაგრამ უბედურად ვგრძნობ თავს, რომ ხვალ დილის 6 საათზე უნდა დავტოვო თბილისი. კისლოვოდსკს გადავწყვიტეთ წასვლა. რადგან არ ვარ ჯიუტი შვილი (ისე კი დიდხანს გვქონდა პაექრობა, დავმარცხდი, რადგან „რა ერთსა გცემდნენ ათასნი, ეგრეცა მოგერევიანო", – ნათქვამია)... თქვენი მფარველი ანგელოზი – გურამი. 1949 წლის 4 აგვისტო".

იმ შორეული წლების ერთ-ერთ მ'შვენიერ მოგონებად, რასაკვირველია, „გომბორობა" რჩება. ირინე მიქელაძე კახეთის სიძველეთა გასაცნობად ექსკურსიისათვის მზადებას შეუდგა. მომავალი მოგზაურობის მარშრუტიც წინასწარ განსაზღვრა. პიონერთა და მოსწავლეთა სასახლის ავტობუსი მომავალი „ისტორიკოსებისა" და „ფილოლოგების" ნათელი სახეებით აივსო. რუსთავის მეტალურგიულმა ქარხანამ ჩვენზე უდიდესი შთაბეჭ-დილება მოახდინა. ჩვენი თვალით ვიხილეთ, თუ როგორ იწრთობოდა ქართული ფოლადი. თავი ზღაპარში გვეგონა. ავტობუსში დაბრუნებულები აღფროთოვანებას ვერ ვმალავდით. გეზი გომბორის უღელტეხილისკენ

ავიღეთ. ყველაზე საინტერესო თურმე იქ გველოდა. მზე მთებს მიეფარა, არემარეს ბინდი მოეფინა. ამ დროს ჩვენმა მძღოლმა ტრაგიკული ხმით განაცხადა: „მანქანის ძრავა მწყობრიდან გამოვიდა, გზას ველარ განვაგრძობთ!“. ორიოდე მსუბუქმა მანქანამ ჩაგვიქროლა. შემდეგ საავტომობილო გზა, თითქოს განგებ, გაირინდა. გომბორზე, გზის პირას, მაღალი ბუჩქების ჩრდილში გატარებული ეს ღამე უდიდესი დღესასწაულივით მახსენდება. ბიჭებმა ინიციატივა ხელთ იგდეს. კოცონიც ააგიზგიზეს და ათასნაირი ამბებით გვართობდნენ. ჩვენს შეშინებასაც ცდილობდნენ. კონან დოილის მოთხრობების საშინელებებით აღსავსე საკუთარ ვარიანტებს იქვე თხზავდნენ. და ამ დროს ნისლიან ჰორიზონტზე ორი ბოხოხიანი და შავნაბადიანი სილუეტი გამოჩნდა. გოგონები შიშისაგან ერთიმეორეს მივეკარით. დაუპატიჟებელი „შაოსნების“ დანახვა ბიჭებსაც არ ესიამოვნათ. შემდგომ აღმოჩნდა, რომ ისინი კახელი მწყემსები იყვნენ. თავად გაკვირვებული ყოფილან, გზის პირას კოცონი რომ დაუნახავთ. გათენდა, ღრუბელი გადაიყარა. ნისლიც სადღაც გაუჩინარდა. მზემ კვლავ გაგვახალისა. ავტობუსთან უცხო მამაკაცები ჩვენს მძღოლთან ერთად ფუსფუსებდნენ. ამ დროს ლაშა ჯანაშიამ განაცხადა, რომ იგი დიალექ-

ტიკური მატერიალიზმის ფუძემდებელია. მართალი გითხრათ, თუ რას ნიშნავდა „დიალექტიკური მატერიალიზმი“, ლაშას გარდა, მაშინ არავინ ვიცოდით. ვგრძნობდით, რომ რაღაც ძალზე მნიშვნელოვანია, რადგან მის „ფუძემდებელს“ ხელში ბლოკნოტი ეკავა და გამალებით რაღაცას წერდა. გურამ თოფურიამ უფრო ამაღლებული და რომანტიკული გადაწყვეტილება მიიღო: ნანა ცაგარეიშვილი, მარინე კეცხოველი და მე ვარდებად, ხოლო საკუთარი თავი ბულბულად გამოაცხადა. სურათიც გადავიღეთ, რომელსაც ასევე შევარქვით: „ბულბული და სამი ვარდი“. მართალია, ღამენათევები ვარდებს, ბუნებრივია, არ ვგავდით; გურამმაც მაინცდამაინც ვერ იბულბულა. შუადღე უკვე გადასული იყო, ხოლო ბულბული, ჩვეულებრივ, განთიადზე გალობს...

1952 წელს საცხოვრებლად მოსკოვში გადავედი. სწავლა ლომონოსოვის სახელობის მოსკოვის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტზე განვაგრძე. მეგობრები მენატრებოდა. ეპისტოლურ ჟანრს არ ვღალატობდით. თბილისური ამბები მოსკოვში სწრაფად აღწევდა. და აი, 1954 წლის სუსხიანი ზამთრისა და გრილი გაზაფხულის შემდეგ მოსკოვს ზაფხული ესტუმრა. სითბოსთან ერთად ისიც მახარებდა, რომ

პუშკინის სახელობის მუზეუმი დრეზდენის გალერეის შედევრებს მასპინძლობდა.

გამოფენაზე შესაღწევად საკმაოდ გრძელ რიგში აღმოვჩნდი. უცბად ჩემს წინ ორი ნაცნობი თავი შევნიშნე: ერთი მუქი წაბლისფერთმიანი, მეორე – ქერა. გურამი და ლაშა ჩემსავით რიგში იდგნენ. სიხარულით ცას ვეწიე. უმალვე მათ წინაშე გავჩნდი. ერთ წამში დაბრუნდა ბავშვობისა და ყრმობის განუმეორებელი წლები. ბილეთებიც ვიყიდეთ, გამოფენაც ერთად დავათვალიერეთ. იქვე დავთქვით, რომ მეორე დღეს კინოში წავიდოდით. რუსული ფილმების რეტროსპექტული ჩვენება ავირჩიეთ. კინოეკრანიდან ეიზენშტეინისეული ჯავშნოსანი პოტიომკინის დრამატული ისტორიით დამძიმებული კადრები ერთიმეორეს ენაცვლებოდა, ჩვენ კი ჩაბნელებულ კინოდარბაზში ბედნიერი და გახარებული სახეებით ვისხედით. ჩვენ ხომ კვლავ ერთად ვიყავით!...

ცხოვრებამ ვერც შემდგომ დაგვაშორა!

ახლაც ერთად ვართ!

შინაარსი
CONTENTS
СОДЕРЖАНИЕ

წინათქმა . 3
Forword 5

ძველი კავკასია და ახლოაღმოსავლეთი (ისტორია, წყაროთმცოდნეობა, ისტორიული გეოგრაფია, კულტურა) 7
ANCIENT CAUCASUS AND NEAR EAST (HISTORY, SOURCE-STUDY, HISTORICAL GEOGRAPHY, CULTURE) 7
ДРЕВНИЙ КАВКАЗ И БЛИЖНИЙ ВОСТОК (ИСТОРИЯ, ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ, ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ, КУЛЬТУРА) 7

ლუვიური ორი იეროგლიფის ისტორიისათვის 9
К истории лувийских двух иероглифов . . 23
(ქართული წყაროთმცოდნეობა, XI, 2006, გვ. 16-24).
ლუვიური იეროგლიფების ისტორიისათვის . . 24
К истории лувийских иероглифов 33
ON THE HISTORY OF THE LUWIAN HIEROGLYPHS 33
(ხაზარაძე ნ., ლუვიური იეროგლიფების სამყაროში, თბილისი, 2006, გვ. 65-115.)
TOWARDS THE IDENTIFICATION OF LUWIAN HIEROGLYPHS DENOTING FAUNA OF ANCIENT ASIA MUNOR 34
ძველი მცირეაზიური ცხოველთა სამყაროს ამსახველი ლუვიური იეროგლიფების იდენტიფიკაციისათვის . . 44
Bulletin of Georgian National Academy of Sciences, vol. 1 (vol. 175), no. 3, Tbilisi, 2007, p. 138-142.
Хеттско(лувийско)-иероглифические надписи как источник социально-экономической истории позднехеттского общества . 45
ხეთურ(ლუვიური)-იეროგლიფური წარწერები როგორც გვიანხეთური ხანის საზოგადოების სოციალ-ეკონომიკური ისტორიის წყარო . . . 52
(კონფერენცია, XXX Recontre Assyriologique Internationale, Leiden, 1983).

ROYAL POWER IN LATE HITTITE
POLITICAL ENTITIES 53
სამეფო ხელისუფლება გვიანხეთური ხანის
პოლიტიკურ გაერთიანებებში 62
(საერთაშორისო კონფერენცია Gesellschaft und Kultur im alten Vorderasien, Akademie-verlag, Berlin, 1982).
THE "WESTERN MUSHKI" IN CENTRAL ANATOLIA 63
„დასავლელი მუშქები" ცენტრალურ ანატოლიაში 73
(კონფერენცია: XXXI Recontre Assyriolo-gique Internati-onale, Leningrad, 1984. History and Languages of Ancient Orient: I. M. Diakonoff memorial volume, p. 307-313).
К истории термина "ТАБАЛ" Ассирийских
письменных источников 74
THE TERM "TABAL" OF ASSYRIAN EVIDENCE 85
(Кавказско-Ближневосточный сборник VII, Тбилиси 1984).
THE ETHNOPOLITICAL ENTITIES OF EASTERN ASIA MINOR
IN THE FIRST HALF OF THE FIRST MILLENIUM BC . . . 86
აღმოსავლეთ მცირე აზიის ეთნიკური და
პოლიტიკური გაერთიანებები ძვ. წ. I ათასწლეულის
პირველ ნახევარში . . . 100
(კონფერენცია: Internationale Tagung der Keilschriftforscher der sozialistischen Lander, Budapest, 1974).
ON THE QUESTION OF THE LOCATION OF "HATTE" 101
ხათეს ლოკალიზაციის საკითხისათვის 109
(კონფერენცია: XXXII Recontre Assyriologique Internationale, London, 1985).
ბიბლია და მესხების ძველი ისტორია 110
THE BIBLE AND THE ANCIENT
HISTORY OF MESKHS . . . 117
(კონფერენცია: „მესხეთი. ისტორია და თანამედროვეობა", ახალციხე, 2000).
სახელმწიფო ენის სტატუსის დაცვის
ძველახლოაღმოსავლური მოდელის
რეკონსტრუქციისათვის 118
ON RECONSTRUCTION OF THE NEAR ANCIENT
ORIENTAL MODEL OF PROTECTION
OF THE STATE LANGUAGE STATUS 123

(კონფერენცია: „ქართული ენის როლი" საქართველოს სახელმწიფოებრივი აღმშენებლობის საქმეში, თბილისი, 2011).
Южный Кавказ и древний Восток Этнокультурные паралели . 124
SOUTH CAUCAUSUS AND ANCIENT EAST ETHNO-CULTURAL PARALELS 141
(III Международная конференция Закрытое и открытое общество. Конфликт и традиционализм, как конкурируюшие вектора и развитии этнических культур Кавказа, Москва, 2003).
К вопросу о локализации матиенов в свете древнегреческих источников VI-V вв до н. э. 142
მატიენების ლოკალიზაციის საკითხი ძვ. წ. VI-V სს. ძველბერძნული წყაროების მონაცემთა შუქზე 159
(«Историко-филологический журнал», №2, Ереван, 1973, с. 200-210).
К вопросу о расселении мосхов в VI-V вв до н. э. 160
მოსხების განსახლებისათვის ძვ. წ. VI-V სს. 193
(Международная конференция Эйрене, Ереван, 1976).
К локализации страбоновой страны мосхов (Μοσχική) 195
სტრაბონისეული მოსხების ქვეყნის ლოკალიზაციისათვის (Μοσχική). 236
LOCALIZATION OF STRABO'S THE COUNTRY OF MOSKHS (Μοσχική) 236
(Всесоюзная научная конференция Античные, Византийские и местные традиции в странах Восточного Черноморья, Тбилиси, 1975).
ქართული ეთნონიმიკის ისტორიისათვის. 238
HISTORY OF THE GEORGIAN ETHNONYMICS 252
(ქართველოლოგიური საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის „შრომები", თბილისი, 2011).

თანაავტორებთან ერთად . . . 253
WITH THE COAUTHORS . . 253
ВМЕСТЕ С СОАВТОРАМИ 253

გრიგოლ გიორგაძე, ნანა ხახარაძე, ქართველი ხალხის ეთნოგენეზი და ძველაღმოსავლური ეთნოკულტურული სამყარო .255

Этногенез грузинского народа и древневосточный
этнокультурный мир. 265
(საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი ქართველი ხალხის ეთნოგენეზისის საკითხებისადმი, თბილისი, 2011). გამოქვეყნდა კრებულში: ქართველი ხალხის ეთნოგენეზი, თბილისი, 2002. გვ. 29-37).
NANA KHAZARADZE, TAMILA TSAGAREISHVILI, THE CULT OF SACRED TREE IN GEORGIA 268
წმინდა ხის კულტი საქართველოში 276
(კონფერენცია: XXXIV Recontre Assyriologique Internationale, Stambul, 1987).
ნანა ხაზარაძე, ნანა ბახსოლიანი, ქალის აღმნიშვნელი ლუვიური იეროგლიფების ინტერპრეტაციისათვის. 277
TOWARDS INTERPRETATION OF LUWIAN HIEROGLYPHS DENOTING WOMAN 284
ნანა ხაზარაძე, ნინო მინდაძე. გელასი კესარიელის ერთი ცნობის ინტერპრეტაციისათვის 285
Nana Khazaradze, Nino Mindadze. ON INTERPRETATION OF ONE REPORT BY GELASIUS OF CAESAREA 302
(საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი თინათინ ოჩიაურის დაბადებიდან 80 წლისთავისადმი, თბილისი, 2003, გამოქვეყნდა: მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, XXVI, გვ. 138-142.)

საიუბილეო თარიღები . . 303
ANNIVERSARY DATES . . 303
ЮБИЛЕЙНЫЕ ДАТЫ 303

ТИНАТИН КАУХЧИШВИЛИ – 90. 305
(მოხსენება წაკითხული საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის საზეიმო სხდომაზე, თბილისი, 2009, 8 მაისი).
ჯულიეტა რუხაძე – 85 322

(საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნულ აკადემიაში 2006 წლის 10 ივლისს წარმოთქმული სიტყვა. გამოქვეყნდა წიგნში: ჯულიეტა რუხაძე 85, თბილისი, 2007, გვ. 98-101).
ქალბატონი ჯულიეტა რუხაძის ახალი მონოგრაფია: „ბუნების ძალთა აღორძინების ხალხური დღესასწაული საქართველოში", თბილისი, 1999 328
(1999 წლის 9 დეკემბერს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტში წარმოთქმული სიტყვა. გამოქვეყნდა წიგნში: ჯულიეტა რუხაძე 85, თბილისი, 2007, გვ. 46-49).

ბოლოსიტყვაობის მაგიერ 333
INSTEAD OF EPILOGUE 333
ВМЕСТО ПОСЛЕСЛОВИЯ 333

ახლაც ერთად ვართ 335
(„ჩვენი მწერლობა", №8(86), 2009, 17 აპრილი, გვ. 32-34.)

შინაარსი 351

საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული
აკადემიის სტამბა

თბილისი

2012

რუსთაველის გამზ. 52